

ТЕОДОР ДРАЙЗЕР

НАРИСИ І ОПОВІДАННЯ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ — 1950

АМЕРИКА, ЯКА ВОНА Є.

1

«Трагічна Америка» — це не тільки назва одного з найвидатніших творів Теодора Драйзера, але й виразне визначення головної теми всієї його творчості.

Починаючи від першого роману «Сестра Керрі», прагнення Драйзера реалістично, чесно зобразити дійсність незмінно приводило його до сутички з міфом про американське благополуччя. З кожним новим твором письменника ця сутичка ставала все гострішою. У правдивих творах Драйзера ми знаходимо нещадне викриття тієї Америки, яка, за відомим визначенням Леніна, стала «однією з перших країн щодо глибини прірви між жменькою знахабнелих мільярдерів, які захлинуються в бруді і в розкоші, з одного боку, і мільйонами трудящих, які вічно живуть на межі злиднів, з другого»¹.

Це викриття капіталізму не зразу поєдналося в творчості Драйзера з революційними висновками. Довгий час становище здавалося йому безвихідним і наростаюче в ньому обурення мало стихійний характер. Він давно зрозумів, що на кожному доларі знати сліди бруду, він проникливо зрозумів зло капіталізму, але довгий час не знав способу, яким можна перемогти його.

Велика Жовтнева соціалістична революція справила могутній вплив на Драйзера, допомогла йому піднятися до глибоких узагальнень, розкрила перед ним величну перспективу розкріпачення людства від капіталістичного іга. Вона відкрила йому очі на закони історичного розвитку і допомогла звільнитися від помилок та ілюзій, які виховує в «майстрах культури» буржуазне суспільство.

Все це справило найблаготворніший вплив на творчість Драйзера, і не випадково саме за радянського періоду він написав свої найвизначніші твори.

¹ В. І. Ленін, Твори, 3-є вид., т. XXIII, Партійне видавництво ЦК КП(б)У, 1936 р., стор. 171.

У нас мало відома його книга «Бий, барабан!», що побачила світ 1919 року і яка є першою спробою Драйзера усвідомити американську дійсність у світлі величних подій, коли розкрилася вся хитромудрість омани, якою капіталізм прикривав свої злочини. Тепер кожний, хто хотів бачити, бачив, що капіталізм — це ворог людства.

Ця книга дуже цікава, як свідчення про найглибший вплив Жовтневої революції на чесну, прогресивну думку в країнах капіталізму.

Збірка «Бий, барабан!» має підзаголовок: «Книга таємниць, чудес і страхіть життя» — і складається з кількох п'єс і сімнадцяти нарисів. Глибокі внутрішні протиріччя Драйзера того часу відбиті в цій книзі. Так, він ще вважає за можливе повторювати прописну істину буржуазного індивідуалізму, сформульовану в словах: «Я належу до тих особливих людей, що ніколи не знають, яку їм зайняти позицію в будь-чому». Власне ніколи, в жодному своєму творі Драйзер не виступав, дотримуючись цього сумного афоризма, та все ж ця липка «мудрість» десь гніздилася в ньому, як гніздилася і дуже вульгарна псевдоматеріалістична філософія «рівноваги», що її він викладає так: «У всесвіті спека урівноважується холодом, світло — тьмою, матерія — енергією, ніжність — дикістю, плотські бажання — аскетизмом, любов — ненавистю і т. д.». Книга є яскравим документом внутрішньої боротьби письменника. Перехід до нового відбувається в нього не просто, а через болісне переборення старих забобонів.

І коли Драйзер, ідейно збагачений, виходить на арену соціальної критики, коли він з нових позицій прагне дати узагальнення того, що він показав у своїх романах, це справляє надзвичайно сильне враження. Ще ніколи досі Драйзер не говорив так відкрито і нещадно про злочинну владу плутократії в Америці, про фальшивість американської «демократії», яку монополії підкорили своїм брудним інтересам, про тяжке становище простої людини в Америці.

«Коли дивишся на обачливу недобросовісність законодавчої влади і відвертий розбій, перед яким люди зовсім безпорадні; бачиш Таммані-хол, Нью-Йоркську трамвайну монополію, 753 трести, які так успішно і нещадно душать податками населення, що будь-яка монархія і тиранія могли тільки мріяти про це, — тоді мимоволі запитуєш себе: на якій підставі ми галасуємо про особливі заслуги американської демократії?!»

У цій книзі з обуренням показана капіталістична Америка, «на вершині якої зручно розмістилися розжирілі, огидні потвори фінансового Олімпу, які користуються такою необмеженою диктатор-

ською владою, якої ще не бачив світ». У викритті імперіалістичного неподобства Драйзер заходить тут так далеко, що багато в книзі «Бий, барабан!» вже провіщає його «Трагічну Америку».

У розділі «Життя, мистецтво і Америка» дано глибоке і гостре пояснення тих причин, через які духовне життя Америки позначене таким убозтвом. Драйзер бачить ці причини в тому, що капіталізм нівечить людей, придушує в них усе творче.

Наводячи слова одного американського професора, який визнає, що його студенти справляють гнітюче враження, бо вони «бояться думати» і ні в якому разі не є «людьми, які здатні на яку-небудь творчість»,— Драйзер цілком погоджується з цим спостережливим професором і з свого боку підтверджує, що американські школи та університети займаються фабрикацією потвор, навчених «одної з численних галузей науки грабувати».

З обуренням розповідає Драйзер про те, як у дзеркалі американської школи відбивається мерзенність капіталістичної дійсності. З коледжів та університетів Америки виходять, за його визнанням, «не люди в точному значенні цього слова». Цю молодь «не навчали думати». «Вони не знають, що значить бути вільними. Вони не винаходять, не прокладають шляхів, не творять».

Викриваючи цей злочин капіталізму, який позбавляє людей всього людського, вбиває в них творче начало, Драйзер робить з усього ним написаного в реалістичних романах висновок, який уже давно сам напрошується. Цей висновок дуже послідовний і далекосяжний.

Немає ніякого сумніву, що без підтримки, яку Велика Жовтнева соціалістична революція надала прогресивним силам у всьому світі, у світогляді Драйзера не сталося б такого перелому, який дозволив йому перейти до прямої атаки на американський імперіалізм.

Це ще не значить, що Драйзер на цей час уже поклав край усім своїм буржуазним забобонам. Ні, вони ще дуже сильні і даються знаки в книзі «Бий, барабан!», але тут уже є та непримиренність до імперіалізму, яка далі завжди буде властива Драйзеру. З цього погляду книга заслуговує найпильнішої уваги.

2

Досі порівняно мало відомі оповідання Драйзера, які становлять яскраву і дуже важливу галузь його творчості. У своїй передмові до виданої в Америці збірки оповідань Драйзера Говард Фаст вважає, що ці оповідання, досі недооцінювані критикою, знач-

ніші за романи письменника. Це — явне перебільшення, але воно характерне.

Книга публіцистики «Бий, барабан!» є ніби вступом до тих численних оповідань Драйзера, які були опубліковані у 20-х роках. Це час розквіту драйзерівського оповідання, коли він приділяє особливу увагу цій формі. А раніше він виступав тільки як романіст.

Коли оглянути всю літературну спадщину Драйзера в галузі оповідання [вона складає п'ять збірок — «Визволення» та інші оповідання» (1918), «Дванадцять мужчин» (1919), «Барви великого міста» (1922), «Кайдани» (1927) і «Галерея жінок» (1929)], тоді ми матимемо насамперед враження навального наростання елементів викриття і критики капіталізму. Від збірки до збірки Драйзер стає дедалі гострішим і нещадним. У деяких оповіданнях ще зберігається той ідейний шлак, якого немало в книзі «Бий, барабан!», але дедалі зростаюча сила критики є їхньою характерною рисою. І величезна енергія «Трагічної Америки» безумовно нагромаджувалася поступово саме на сторінках оповідань.

Наведемо кілька прикладів.

В оповіданні «Пастка», взятому з першої збірки — «Визволення» та інші оповідання», змальовано типову картину американської дійсності; незважаючи на всю його зовнішню забавність і майже анекдотичну побудову, в оповіданні переконливо і серйозно викривається той факт, що «демократія» в Америці служить не народові, а політичним гангстерам. Правда цього скромного і звичайного оповідання — це пекуча правда.

Крізь усі оповідання збірки «Дванадцять мужчин», названої в підзаголовку «Книга американських характерів», проходить одна тема — це тема духовного спустошення людини в капіталістичному суспільстві. Різних людей змальовує Драйзер в числі «Дванадцяти», але про кожного з них можна сміливо сказати, що він не зміг реалізувати себе.

Правдиво описуючи «неосяжну і чахлу пустелю американського духовного життя», Драйзер переконливо доводить, що капіталістична Америка ворожа людині. У прекрасному оповіданні «Мопассан молодший» дано історію загибелі таланту, що підкорився життєвим «вимогам літературного ринку» і почав, подібно до багатьох, «підтасовувати факти» замість того, щоб казати правду. «Каїнова печать американської белетристики» лежить на творах цього письменника; отупляюча фальшивість зсушила його талант.

«Йолопи, хворі на переповнені кишені і брак розуму», є єдиними людьми, які процвітають в Америці. Все ж чесне, яке ставить перед собою високі цілі, приречене на трагічну долю. Висновок

про ворожість капіталістичної Америки людині, про не досяжність людського щастя, поки існує ця потворна суспільна система, червоною ниткою проходить через всю книгу оповідань.

Уже в збірці «Дванадцять мужчин» ми відчуваємо допитливий інтерес, увагу і любов письменника до трудящого люду. Та вперше про жадливі поневіряння знедолених, про те, що голод, холод, злидні живуть в Нью-Йорку поруч з казковими розкошами, Драйзер заговорив на весь голос у книзі «Барви великого міста». У цій невеличкій розміром книзі Драйзер розповів дуже багато. Тут, як завжди, позначилося його бездоганне знання дійсності і його надзвичайно точні спостереження життя нью-йоркських низів. Описуючи дно найбільшого американського міста, письменник весь час підкреслює все лицемірство і цинізм американської демократії, пишній фасад якої прикриває ці страхіття.

Оповідання «Організація Майкла Дж. Пауерса», в якому так наочно показано механіку купівлі і продажу голосів, може правити за приклад того, як Драйзер пов'язує свої «картини в прозі» (такий підзаголовок книги) з гострими питаннями політики.

У жорстоких і нещадних «картинах» Драйзер змальовує пекло американського капіталізму. Ми дізнаємося, що «тисячі дітей, які народилися і вирости в Нью-Йорку, живуть тут у таких умовах, яких не знайдеш навіть у найбідніших, брудних кварталах Константинополя». Про багатьох з описаних тут американців можна сказати: «Важко встановити, що власне він собою являє, яке горе чи нещастя, які умови життя чи розумового розвитку могли створити таку жалюгідну і страшну людську істоту, настільки спотворену і скалічену, — справжню карикатуру на людину».

Змальовуючи контрасти злиднів і багатства, Драйзер показує ці загиблі істоти, які дивляться на вас «зсушеними від страждання й голоду очима», це «втілене страждання», нужду, бліду й зсушену. Від «старухи, яка, намагаючись бути непоміченою, підбирає шматок хліба з смітника» до «розжирілих, огидних потвор фінансового Олімпу», яких він затаврував у книзі «Бий, барабан!», — простягається коло спостережень Драйзера над американською дійсністю. Він запрошує свого читача окинути поглядом всю капіталістичну Америку зверху донизу і разом з ним проїнятися обуренням. Ніхто не повинен залишатися байдужим.

Розповідь про «Барви великого міста» розгортається в наростаючому темпі. І прекрасні, сповнені гніву слова фіналу природно впливають з усього того, що було показано в попередніх розділах:

«Хто наважиться сказати, що такий порядок існуватиме довго? Хіба його не буде знищено? Хіба він не приречений на загибель?

Хто наважиться сказати це?»

Збірка «Кайдани» позначена наростанням гніву. В оповіданні «Притулок», де з таким боєм змальовано картину злиденного існування трудящого люду в Америці, дитинство Мадлени Кінселла описано як щось «убоге, одноманітне і безпросвітне». Але ще тяжчим стало її життя самостійної людини. «Американська демократія» нічого іншого не дала своїй дочці, вродливій і обдарованій дівчині, окрім долі проститутки. І це поступове руйнування людської особистості в умовах ворожого людині суспільства з надзвичайною силою зображено в оповіданні.

Мабуть, ще яскравіше і нещадніше оповідання з цієї ж збірки — «Золотий міраж». У ньому показано американського фермера Берсі Квідера, його дружину і його дітей.

«Треба побачити це на власні очі — інакше важко збагнути, який убогий цей суворий край, який неродючий кам'янистий ґрунт, які жалюгідні будинки, комори, сільськогосподарське знаряддя, коні, худоба і навіть люди — особливо люди; та й як могли вони процвітати на цій землі, яка приносить наймізерніші плоди». Такими словами починається це страшне оповідання, в якому показані люди, що втратили людську подобу.

Ці люди не мають ніяких духовних запитів, і долар здається їм божеством. І коли на землі, яка належить Квідерам, знаходять поклади цинкової руди, що приносить зубожілим фермерам несподівану можливість розбагатіти, то всі Квідери — від малого до великого — проявляють один до одного таку звірячу жорстокість, таку готовність пожитися коштом іншого, що несподіване багатство, яке звалилося на них, приносить їм тільки страх і нещастя. Старик божеволіє, а інші готові перегризти один одному горло.

Ця картина здичавіння, намальована з почуттям великого уболівання за людину, доведена до такого принизливого стану, аж ніяк не є клінічним етюдом у манері Стейнбека. Драйзер — великий і мудрий реаліст, він вкладає в своє нещадне зображення ясну і глибоку думку. Ми бачимо причину, що породила трагедію нещасних Квідерів. У цьому окремому, але дуже виразному епізоді викрито всю звірячу суть імперіалізму, який виховує в людях дикунські інстинкти, що прирікають їх до того стану, в якому ми застаємо Квідерів.

Драйзер пропонує нам глянути на Америку справжню, а не на ті строкато розмальовані реклами, які плодить продажна американська література.

Оповідання «Золотий міраж», як і вся збірка «Кайдани», це-

реконливо і незаперечно викриває міф про американське благополуччя.

Збірка «Галерея жінок» складається з п'ятнадцяти портретів. Розглядаючи їх, ми розуміємо єдність задуму, яким пройнятий весь цей значний цикл. Як і в «Дванадцяти мужчинах» — книзі, написаній за десять років до цієї збірки, Драйзера цікавить тема «занапащеного життя». Певною мірою вона відбита в кожному з оповідань-портретів. І коли в оповіданні «Рона Мюрта» ми читаємо, що «мрія Рони загинула», то щось подібне можна сказати, і про інших героїнь цієї книги. У прекрасному оповіданні «Ернестіна» змальовано долю талановитої жінки, яка стала кіноактрисою. Але їй нічого не пощастило досягти на цьому поприщі, бо вона «кінець кінцем продала себе за сочевичну юшку», як голлівудські дівки «всі однаково продавали себе». В оповіданні «Олівія Брант» показано неспроможність обдарованої жінки вирватися з буржуазного середовища і «йти своїм шляхом».

Так, одне по одному проходять перед нами «занапащені життя» американських жінок, яких скалічив капіталізм. І хоча Драйзер у цій книзі і намагається часом пояснити кричущі «безглуздя» американської дійсності якоюсь «космічною необхідністю» і навіть вдається до фрейдистських домислів для витлумачення деяких трагедій, які він змалював, все ж у «Галереї жінок» він подав новий, величезний матеріал, який звинувачує американський капіталізм.

Кожному, хто розгляне ці дуже цікаві портрети американських жінок, ясно, що нездійсненність їхнього поривання до щастя і творчості пояснюється тільки потворністю життя імперіалістичної Америки. Такий є висновок, до якого нас приводить Драйзер.

І не випадково з усієї галереї виділяється один портрет — «Ерніта». У цьому оповіданні зображено американку, яка стає комуністкою і їде в перші роки існування радянської влади до Росії, щоб там працювати і вчитися. Це єдина з жінок, зображених у книзі, яка «знайшла свій шлях». І хоч у цьому оповіданні багато наївного, воно все ж надзвичайно цікаве своїм задумом, що показує, в чому автор шукав виходу з тупика, в який заводять людину умови капіталістичної дійсності.

Навіть коротенький огляд творчості Драйзера — автора оповідань — показує, що тут він викриває американську дійсність з не меншою силою, ніж у романах. На цих оповіданнях, які охоплюють найрізноманітніші сторони американського життя, позначилися ті глибокі зміни, які відбувалися в свідомості художника в перше десятиріччя існування Радянського Союзу.

Як відомо, в цей період Драйзер створив і свій найкращий

роман «Американська трагедія» (1925). Разом з багатьма оповіданнями Драйзера цей роман, у якому дано грізне узагальнення і показано криваву злочинність капіталізму, створено в розпалі так званого «процвітання Америки», коли скрізь і всюди галасували про те, що капіталізм непереможний і могутність його безмежна. Треба віддати належне сміливості і проникливості художника, який розгадав ілюзорність всіх надій на стабілізацію капіталізму і побачив під строкатою, лакованою оболонкою всю гнилість цієї системи. Твори Драйзера, спрямовані проти брехливих легенд про капіталістичне процвітання, мали винятково велике значення.

1927 року Драйзер відвідав Москву та інші міста Радянського Союзу. Це справило на нього величезний вплив, допомогло йому виробити революційний погляд на дійсність, розвіяло багато його сумнівів. Незабаром після повернення з Радянського Союзу Драйзер стає до лав свідомих борців проти імперіалізму, переборює свій «непоправний індивідуалізм», зближується з рухом американського робітничого класу, стає другом трудящих і співробітничав з американськими комуністами. Загострення соціальних протиріч у роки економічної кризи, яка охопила весь капіталістичний світ, природно сприяло політичному зростанню Драйзера.

3

Відомо, що багато творів Драйзера зазнавали в США переслідувань за їх нещадну і сміливу правдивість. Всі твори Драйзера замовчуються в Америці, але особливо ретельно оточується змовою мовчання його «Трагічна Америка», опублікована 1931 року. Буржуазні видавництва і буржуазна преса США, тісно зв'язані з монополіями, зробили все, щоб рядові американці не знали цієї, до них зверненої, книги.

«Трагічна Америка» — видатний твір, що виник як узагальнення колосального життєвого досвіду великого американського письменника. Книгу було написано в розпалі економічної кризи, в умовах наростання народного обурення капіталістичним ладом.

Двадцять два розділи цієї книги дають всебічне і правдиве зображення економічного, політичного і культурного життя сучасної Америки. Грандіозну панораму написано з використанням численних фактів і цифр, але це справжній твір художника, пройнятий пристрастю, гнівом, хвилюванням.

Книга відкривається розділом «Видовище Америки», в якій показано величезну країну, що перебуває під владою фінансової олігархії, країну непримирених контрастів — багатства і злиднів.

«На нашому доларі під девізом «Ми віримо в бога» слід було б написати: «І нехай чорти заберуть того, хто ступає позаду всіх, тобто того, хто працює»,— говорить Драйзер і дає докладне дослідження джунглів капіталістичної Америки.

Уряд, що зневажає народ, «дбає не про всіх, а тільки про найсильніших... Мільйони людей в Америці перебувають в постійній тривозі про те, де дістати їжу і притулок...»

Драйзер показує на багатьох прикладах, яка безмежна в Америці влада капіталістичних верховодів.

«Тепер,— говорить він,— певна олігархія, певна група ділків намагається поневолити наш великий народ. З цією метою вона насамперед хоче знизити його моральний рівень. Саме тому я вважаю за свій обов'язок взяти участь у боротьбі, яка розгорнулася».

Своє завдання Драйзер вбачав у тому, щоб відкрити очі мільйонам людей на становище в Америці, прояснити їхню свідомість, домогтися того, щоб вони стали свідомими борцями за нове життя.

У розділі «Сучасні умови життя багатьох» Драйзер малює картину зубожіння і безправ'я трудящих в Америці. Від цього полюсу злиднів і безправ'я Драйзер у розділі «Наші банки і монополії як уряд» звертається до протилежного полюсу, підкреслюючи страхітливості американських контрастів.

У «Трагічній Америці» обгрунтовано незаперечний висновок: американська держава ворожа народові, вона є зброєю влади монополій і вірно служить їхнім інтересам.

У розділі «Верховний суд на службі у монополій» Драйзер продовжує викривати продажність усіх ланок державного апарату. «Я називаю Верховний суд Сполучених Штатів установою, яка цілком підпорядкована монополіям і трестам. Він не має ніякого бажання виникати в потреби народних мас. Це зрозуміло, якщо поцікавитися джерелом прибутків судових діячів». Американське правосуддя, як показує Драйзер, упереджене і продажне: воно завжди проти народу і завжди за монополістів.

У десятому розділі, який називається «Американська конституція — клаптик паперу», Драйзер, констатує «всеосяжну і безмежну владу капіталу над конституцією» США, показує, що хвалена «демократична» конституція є тільки ширмою, за якою американські монополісти приховують свої злочини.

Далі Драйзер показує, як за допомогою законів і параграфів, що суворо карають «за заклик до насильства», американські монополії та їхні уряди затикають рота американським громадянам і створюють умови терору для робітничого руху і передової думки в країні.

Розділ «Навіщо голосувати?» логічно впливає із зробленого Драйзером дослідження цинічної фальші і цілковитої нереальності американської конституції. У цьому розділі показано, що дуель між демократичною і республіканською партіями, яка звичайно відбувається під час усіх американських виборів, являє собою виверт для обдурювання народних мас, оскільки обидві партії однаково служать одному хазяїнові — монополіям.

У розділі «Зростання поліцейської сили» автор роз'яснює, чому преса, радіо і частина літератури в Америці невпинно вихваляють американську поліцію. Як підпора реакції, поліція відіграє в американському житті дуже важливу роль, за її допомогою Уолл-стріт прагне «примусити населення бути задоволеним системою, об яку американські громадяни розбивають собі носи».

Прислужуючи Уолл-стріту, продажна преса, радіо і поліція з однаковою завзятістю переслідують «просту людину», позбавляючи її волі і спокою. «Пригнічена владою уряду, який контролюється монополіями, вона не має ні права голосу, ні притулку. Як я вже показав, не тільки суди, але й поліція, преса, церква, кіно, радіо — все належить монополіям, які і тримають людей під своєю владою...»

Розділ «Злочин і його коріння» є одним з кращих розділів цієї прекрасної книги. Драйзер показує, як капіталістичний режим в Америці породжує масу злочинів, що кубляться у кожній клітинці його організму.

«Кажуть, що Америка — провідна країна. Безперечно, але в чому саме? За кількістю злочинів!» Дев'яносто чотири проценти всіх злочинів в Америці — це злочини проти власності. До цього призводять заклики індивідуалізму і наживи: «Це твоє! Бери! Все можна!» Американські «тюрми переповнені дрібнотою, а верховодять усім капіталісти, які... роблять жажливі злочини проти суспільства». Гангстери і бандити контролюють найважливіші підприємства. Вони загарбують величезні прибутки.

Годі шукати хоча б одного випадку, коли б уряд притягнув цих осіб до судової відповідальності.

«Корінь зла, звичайно, треба шукати в самій системі приватної власності», — пише Драйзер.

Драйзер аж ніяк не обмежується тут звичайним скупченням фактів і доказів, він викриває пласт за пластом всю систему капіталізму. Його заклик до усунення цієї безглуздої і небезпечної для людини системи впливає з усього змісту книги.

«Трагічна Америка» — книга глибока, смілива і правдива. Глибина і викривальна сила її значною мірою зумовлені тим, що Драйзер писав свій твір, маючи перед собою приклад соціалістич-

ної Росії. Величний образ Радянського Союзу не раз виникає на сторінках цієї книги. З прикладу СРСР Драйзер черпає незламну аргументацію, пропонуючи американському читачеві порівняти, з одного боку, безумство, кров і хаос, що їх породжує капіталізм, і з другого — справедливий радянський лад, який забезпечує народові радісне життя.

Драйзер писав «Трагічну Америку», прагнучи висловити гнів, надії і сподівання свого народу. З великим задоволенням він констатував, що американські робітники якнайважливіше слідкують за успіхами Радянської Росії. Вся книга проїнята свідомістю того, що американський народ прагне великих і рішучих змін.

Через десять років Драйзер вважав своїм обов'язком зробити новий огляд становища в Америці. На той час він став видатним діячем антифашистського руху, політичним борцем, до голосу якого уважно прислухався народ. Його слово доходило до найглухіших закутків Америки, переборюючи всі перепони. У цей новий і найважливіший період боротьби виникла книга Драйзера «Америку варто рятувати», що вийшла на початку 1941 року. Викриваючи зв'язки американських імперіалістів з фашистською Німеччиною, Драйзер виступає проти пригноблення американського народу монополістичними хижакками.

Ця книга, що є продовженням і дальшим розвитком «Трагічної Америки», містить у собі величезний досвід бурхливого передвоєнного десятиріччя, що його Драйзер прожив як активний учасник антифашистської боротьби, боротьби за мир.

Викриття злочинних махінацій американських імперіалістів є для Драйзера вступом до основної теми його книги — теми двох Америк. Він ставить своїм завданням викрити «ілюзорне розуміння Америки, як єдиного цілого», показати, що між Америкою «шістдесяті сімейств» і Америкою «містера і місіс Сміт, які працюють за плату», немає нічого спільного, що їхні інтереси примирити не можна.

Розбещене грішми суспільство, що зробило з долара «національне пневматичне божество», «джунглі, які виступають під ім'ям цивілізації», — ось що таке Америка «злодіїв-мільярдерів».

«Якщо і далі все відбуватиметься так, незабаром у нас буде кілька синів неба, які сидять по своїх палацах, а решта перетвориться на кулі, які гнуть спину за мурами цих палаців».

У цьому саркастичному порівнянні Драйзер виразно підкреслив, які безцеремонні і грубі форми класового гніту в Америці. Мільярдери Уолл-стріту розперезалися, вони дозволяють собі зухвале знущання з простих людей Америки. Драйзер наводить «теорію», розроблену шарлатанами від науки, що продалися грошо-

вому мішку, згідно з якою «лише три проценти людей, що населяють світ, здатні думати». Це, звичайно, Рокфеллери, Моргани та їм подібні! Двадцять два проценти населення земної кулі здатні виконувати і запроваджувати в життя те, чого хочуть і домагаються три проценти «обраних». Інші сімдесят п'ять процентів мають просто населяти світ і вдовольнятися своїм існуванням.

З обуренням викладаючи цю цинічну «теорію», Драйзер твердить, що її приймають всерйоз «60 сімейств» в Америці і капіталістичні магнати в інших країнах. На їхню думку, «маса не варта того, щоб про неї піклувалися... Нехай вмирає!»

Але Драйзер тут же заявляє, що підлі задуми монополістів побудовані на піску і народ не хоче вмирати. Його задурманюють день у день карколомними порціями отруйної брехні, і все ж «вірте чи не вірте, досить значна частина нашого американського народу ще жива!»

Настане день, коли вони зажадають від верховодів Уолл-стріту відповіді за всі їхні злочини і не забудуть «ні півдня, ні Порто-Ріко, ні філіппінців, ні приречених на бродяжництво робітників Каліфорнії!»

Драйзер від усього серця вітає вихід мас на арену політичної боротьби в Америці. «Народ Америки ще не став рабом... Він категорично відмовляється засвоїти психологію рабської покорн... У цьому й полягає, на мою думку, велика надія Америки!»

Прійнята любов'ю до американського народу і впевненістю, що «його справжній дух відродиться, тільки-но буде усунено мертву руку монополій і знищено все, що гальмує творчі зусилля країни», книга Драйзера є закликом до всіх прогресивних американців згуртуватися для активної боротьби.

У роки другої світової війни Драйзер відає всі свої сили об'єднанню всього, що є прогресивного в Америці. Сприяючи перемозі над німецьким фашизмом, Драйзер не забуває ні на хвилину і про американську імперіалістичну реакцію. Незабаром після закінчення війни він вступає до комуністичної партії, вбачаючи в цьому підсумок всього свого життя. У своїй заяві він пише, що комуністи є авангардом людства, що в них втілені сподівання народів світу.

Лист до Вільяма Фостера, в якому Драйзер виклав причини, що привели його до лав комуністів, являє собою прекрасний документ, сповнений віри в сили робітничого класу і в неминучість близького торжества комунізму. Цей документ є політичним заповітом великого американського письменника.

«Тільки маси можуть витягти Америку з біди». Ці слова Драйзера запалюють сьогодні все краще, що є в його країні, на боротьбу за мир, свободу і демократію.

Смерть Драйзера була тяжкою втратою для прогресивних сил Америки і всього світу, але його прекрасна творчість і приклад його життя, його натхненні заклики до боротьби проти імперіалістичної реакції і сьогодні служать справі згуртування кращих людей Америки, зростання і зміцнення прогресивного антиімперіалістичного табору.

І. Анісімов.

НАРИСН І ОПОВІДАННЯ

ОРГАНІЗАЦІЯ МАЙКЛА ДЖ. ПАУЕРСА

В одному з районів густо заселеної робітничої частини Нью-Йорка, яка називається Іст-Сайдом, на території, де налічується близько сорока тисяч жителів, живе і править чоловік, політична діяльність якого дуже повчальна.

Ось іде він: гладкий, головатий, добре скроєний, але млявий; його добре знають навіть там, де він не є вершителем людської долі. Нема жодного власника пивниці (а їх тут по дві на кожен квартал), який не знав би його добре і не був би радий скинути перед ним капелюха, аби тільки це вийшло до речі й допомогло йому запобігти в містера Пауерса ще більшої ласки. Нема жодного вуличного підмітальника чи вуличного наглядача, подісмена чи пожежника, який не впізнав би його і, шанобливо вітаючись, не дав би йому дороги. Крамарі і школярі, перукар з підвалу і італієць, що торгує вугіллям, — всі, почувши слово «бос», добре розуміють, про кого йде мова. Його просування по вулиці, якщо можна так назвати ці щоденні прогулянки, являє собою безперервний тріумфальний похід. Правда, він не супроводжується гучними вигуками «ура!», зате викликає в усіх навколо значно глибше й сильніше почуття — благоговіння перед хазяїном.

Я кажу про найвизначніший район цієї частини Нью-Йорка, — багатоквартирні будинки, в яких туляться біднота, переповнені людьми задушливі вулиці, де вечорами грають катеринки і тисячі дітлахів гасають по бруку. Бідний і тісний район; він багатий тільки на ці швидко в'янучі квіти з плоті і крові — на міську дітвору. Більшість людей утекла б звідси, якби вона шукала відпочинку й спокою. Численні візки і фургони гуркотять по бруку; бідарі вперто працюють, здобуваючи собі на про-

життя; важке, затхле повітря виривається з безлічі розчинених дверей і вікон.

І ось тут, взимку і влітку, як тільки настає вечір й закінчуються денні турботи щодо укладання угод в його конторі, можна бачити цього чоловіка; він сидить на парадному ганку свого дому чи повільно іде до клубу, — для цього йому треба минути яких-небудь п'ять-шість будинків. І такі вже особливості політичного життя великого міста, що шлях йому, навіть на такій короткій відстані, перепиняють десятки людей, які благоговійно прагнуть висповідатися йому на вухо.

— Містер Пауерс, якщо ви не заперечуєте, коли у вас буде вільна хвилинка, я б хотів поговорити з вами.

— Містер Пауерс, якщо ви не дуже зайняті, я б хотів спитати вас про дещо...

— Містер Пауерс...

Як часто чує він цей нескладний початок всякого прохання! Відстань меншу ніж на триста футів — за три години, — саме вже це свідчить про незчисленну кількість прохачів, які намагаються затримати його своїми розмовами.

«Хочуть що-небудь виканючити», — так тлумачать зміст цих розмов місцеві політики.

Як усяка «велика» людина, що має велику вагу і вплив, він схильний до деспотичності, а нескінченні прохання і благання, нашіптувані йому на вухо, навряд чи можуть зменшити цю схильність. Він завжди тримається обережно й скритно. Є щось жорстоке й невблаганне в його великому роті з одвислою верхньою губою, в тонкій смужці губ, що нагадує край устричної скойки, в квадратній важкій нижній щелепі, яка надає обличчю холодного, безжалісного виразу. І все ж подоба усмішки раз у раз зморщує куточки його рота, і близькі до нього особи, так само як і дуже далекі від нього люди, скажуть вам, що в нього добре серце. Можете вірити цьому чи не вірити — як собі хочете.

Незабаром після того, як я потрапив до цієї округи, я помітив у вікнах майже всіх крамниць і магазинів дешеві друковані плакати, які сповіщали про те, що щорічний пікнік Організації Майкла Дж. Пауерса відбудеться у вівторок, 2 серпня, в Уетзельському гаю, Коледж Пойнт. Учасників пікніку буде приставлено на місце пароплавом «Лебідь», який відходить з тридцятої пристані на Іст-

Рівер. До програми розваг входять ігри, сніданок і обід. Вартість квитка — п'ять доларів.

Досить навіть найповерховішого обізнання з Іст-Сайдом, щоб здивуватися з такої надмірно високої ціни, як п'ять доларів. Ніхто й на мить не повірив би, що ці ошадливі німці, євреї й працьовиті представники інших національностей охоче витратять більше як п'ятдесят центів на такий пікнік. Жити тут завжди важко, і долар вважають величезними грішми. І все ж майбутня розвага наробила чимало переполоху в цьому районі.

— Вівторок — це великий день, — добродушно пожартував німець-перукар, коли я зайшов до нього погортися в суботу на тому тижні.

— А що буде у вівторок?

— Містер Пауерс влаштовує свій пікнік. Будьте певні, там уже вип'ють чимало пива.

— А ви звідки знаєте? Хіба ви теж член тієї організації?

— Атож. От уже шість років. Чудова організація.

— Чому квиток коштує п'ять доларів? Навряд чи багато людей тут зможуть заплатити так дорого.

— У всякому разі буде три тисячі людей, — відповів він, — а може й більше. Всі підуть. Містер Пауерс скаже «йдіть» — і вони підуть.

— То, значить, містер Пауерс примушує вас іти?

— Ні, — відповів він стримано. — Це просто хороший пікнік. Буде музика, кілька оркестрів. Будуть перегони, плавання, пива — скільки хоч, сніданок і обід, цікаве катання човнами. О, ми гарно проведемо час.

— Ви член Таммані? ¹

— Ні, сер.

— Може, ви залежите від містера Пауерса в ділових справах?

— Ні, сер.

* Таммані — Таммані-хол — організація демократичної партії Нью-Йорка. Починаючи з 60-х років 19 ст., Таммані-хол бере участь у політичній боротьбі і попадає в руки промисловців, лавочників і торговців. Особливу роль Таммані-хол грає у виборчих кампаніях, домагаючись перемоги на виборах шляхом підлогів, терору, скуповування голосів і підпоювання виборців. Таммані-хол підтримують крупні капіталісти, які використовуючи всілякі класовані елементи для забезпечення перемоги своїм кандидатам, не зупиняються ні перед чим, навіть перед карними злочинами.

— Тоді ж навіщо вам іти? Повинна ж бути якась причина!

— В задній кімнаті в мене влаштовують голосування під час виборів, — признався він нарешті.

— Скільки ви одержуєте за це?

— Шістдесят п'ять доларів на рік.

— І з них п'ять доларів віддаєте за квиток?

Він усміхнувся, але нічого не відповів.

У понеділок німець, що торгує бакалією, теж сказав мені, що поїде на пікнік.

— Хіба ви всі повинні бути там? — спитав я.

— Ні, — відповів він, — ми не повинні. Але все-таки там буде хто-небудь від кожного тутешнього магазину.

— Чому?

— Спитайте містера Пауерса. Там буде по одному чоловікові від кожної пивниці, перукарні, ресторану і від кожної бакалійної крамниці цього району.

— Але чому?

— Та це ж буде чудовий пікнік, — відповів він. — Містер Пауерс просто прекрасний, коли він виступає на чолі. Кажуть, він зараз перший після Крокера.

Майже всі місцеві дрібні крамарі так само схвально говорили про майбутню подію.

— Це буде надзвичайна процесія, — сказав мені молочар. — Якщо ви прийдете сюди того вечора, вам буде на що подивитися. Сенатори ідуть разом з тими, що замітають вулиці, і полісмени теж.

Я думав про поблажливість сильних на світі цьому, які ласкаво погоджуються йти в одній шерензі з простими підмітальниками вулиць.

— А ви йдете? — спитав я.

— Так.

— Вам хочеться йти?

— Ну, це буде зовсім не погано.

— Що ви думаєте про Пауерса?

— Це велика людина. Перша після Крокера. Ось заждіть, ви самі побачите процесію.

Процесія — ось що було головним у цій справі.. Такий пишний речовий доказ влади вже сам по собі міг викликати в цих людей пошану. Раптом мені спало на думку, що примусити стільки людей узяти участь в процесії — це не жарт, і, зацікавившись, я зайшов напередодні знаменного дня до районного клубу партії Таммані. Розкішні

кімнати місцевого лідера в клубі — постійна арена його діяльності — описуваного вечора були центром жвавої політичної активності. Переді мною знову постали символи влади, інші докази якої я бачив уже раніше. Великий зал клубу, де звичайно відбуваються політичні мітинги, був заставлений столами і стойками; за ними стояли люди, що, як я незабаром дізнався, посідали високі пости в районній і міській організації партії. Чинovníки різних відділів міського господарства, колишні сенатори від штату, колишні члени законодавчих зборів штату, сержанти поліції, сержанти розшукової поліції, члени муніципалітету — всі були тут сьогодні, всі робили посильну допомогу спільній справі.

На столах було розгорнуто величезні, завширшки на кілька ярдів, аркуші паперу зі списками. За столами здійсмалися купи кепок, значків і палиць. Усіх, що приходили, зразу ж відзначали в списку, на запрошувальних квитках, які вони весело кидали на стіл разом з п'ятидолларовим папірцем, також робили позначку про сплату й повертали власникам для дальшого використання. За іншими столами по цих квитках вони одержували кепки, палички і по два значки, які мали прикрашувати груди кожного учасника процесії.

Та яким би енергійним не був десяток чиновників, поліцаїв і розшукних сержантів, колишніх членів законодавчих зборів та інших, що, поскидавши піджаки і жилети, виконували цю канцелярську роботу, все ж вони не витримували порівняння з юрбою енергійних тамманістів, які входили й виходили безперервною низкою, несучи з собою тільки що одержані кепки і палички. Сотні конторників, поліцаїв, вартових, підмітальників і службовців, що одержують дві тисячі доларів на рік, юрмилися в просторому вестибюлі й вітали один одного з легкою недбалістю, як заведено в більшості політичних організацій. Вигуки: «Хелло!», «Здоров, старий!», «Як справи?» і «Нічого, потрошку» — заповнювали кімнати суцільним гомоном разом з густою хмарою тютюнового диму, що висіла в повітрі. Тамманісти всіх ступенів матеріального добробуту походжали по кімнатах у нових костюмах і рипучих черевиках. Представники різних рас наочно демонстрували спільну їм усім егоїстичну струнку й готовість підтримувати будь-яку справу чи починання, в якому їхні особисті інтереси можуть поєдну-

ватися з підсиленням влади окремих осіб чи організацій. Вони вітали один одного, усміхаючись з удаваною невимушеністю й приязню, що явно пускалися в хід залежно від обставин. Було занадто очевидно, що майже всі вони силують себе, намагаючись здаватися веселими і ширими. А проте вони добре володіли собою й успішно зберігали чесний і широкий вираз на обличчі. Тільки час і незначні промахи в поведінці деяких з них могли показати, якими суворими й неблаганними можуть робитися ці роти, якими визивними можуть ставати ці вузькі випнуті щелепи.

І ось у той момент, коли ентузіазм у роботі дійшов найвищої межі, з'явився сам містер Пауерс. Він був дуже мальовничий. Цього вечора на ньому був простий чорний костюм і чорний галстук, обличчя в нього було багрово-червоним, що почасти пояснювалось недавнім і дуже ретельним голінням. Він прокладав собі дорогу з котячою точністю й грацією рухів, і на кожному кроці місцеві політики намагалися затримати його, піймавши за гудзик, або кланялись йому, а він усміхався до кожного все тією самою безбарвною і явно таємничою усмішкою, яка нічого не говорила.

— Містер Пауерс, у нас скоро вийдуть усі кепки, — поспішив до нього назустріч один з працівників.

— Дуган подбає про це, — відповів він.

— Я думаю, в нас буде стопроцентна явка, — шепнув хтось з його фаворитів.

— Це добре.

Потім він сів у своєму оздобленому палісандровим деревом кабінеті поряд з залом і до нього раз у раз стали заглядати десятки людей, що прийшли з інших округ, щоб віддати йому пошану й купити квиток.

— Ранком я буду в тебе, Майкл, — сказав веселий чиновник з іншої округи.

— Спасибі, Джордж, — відповів містер Пауерс, усміхаючись. — Сподіваюсь, ми добре проведемо час.

— Я теж так думаю, — сказав той.

Сидячи в своїх кріслах, деякі з найстаріших урядових осіб, що прийшли до клубу з нагоди цієї надзвичайної події, поринули в задуму, перебираючи в пам'яті події минулих днів.

— Пам'ятаєш, Джеррі, як Майкл був членом муніципалітету?

— Пам'ятаю. Ніхто не міг з ним зрівнятися.

— А пам'ятаєш, як він посварився з Мерфа?

— Ще б пак! Тоді він нікому не давав спуску.

— Він був хоробрий, як лев.

— Це так.

— Та й тепер його холонокровність поза всяким сумнівом.

— Безперечно.

— З нього добрий лідер.

— Правда.

— Яким чином вдалося Пауерсу заволодіти цією округою?—спитав я в одного старого чиновника, який мовчки слідкував за юрмою, що дзижчала навколо.

— Наші завжди добре ставились до нього, — відповів чиновник. — Задовго до того, як було поділено сорокову округу, Пауерс уже був відомий серед жителів одного з її кварталів. Тоді лідером був Кример.

— Так, але яким способом він висунувся?

— А як висуваються всі?.. Він попрацював над цим. Ще коли він був помічником механіка пожежної частини й одержував сто двадцять доларів на місяць, він роздавав половину платні. Кожен міг позичити в нього грошей— у цьому й була вся справа. Я знав його хлопчаком, він ще й тоді віддавав у позику близько сімдесяти семи доларів на місяць.

— Ким же він був, що міг так розкидатися грішми?

— Старшиною Клубу двохсот. А втім, ніхто не вимагав, щоб він витрачав свої власні гроші.

— І з цього почалася його кар'єра?

— Він завжди був спритним хлопцем, — відказав мій співрозмовник. — Кример любив його. Кример сам був бойовий хлопець, а Майкл був хоробрий, як лев. Коли округу поділили, Кример умовив Джона Келлі віддати другу половину Пауерсові. Звичайно, він зробив це тому, що довіряв Пауерсові й розраховував на його підтримку. Та все ж він це зробив.

— Келлі стояв тоді на чолі Таммані?

— Так.

Поки ми так розмовляли, якийсь возій чи підмітальник став пробиратися від широких парадних дверей до кабінету Пауерса, де було повно людей; підійшовши до дверей, він скинув капелюх і шанобливо спинився осторонь. Навколо крутилися без діла десятки молодих полі-

тичних діячів. Чиновник відділу міського транспорту, помічник районного збирача податків, молодший службовець відділу міського господарства й багато інших сиділи, зручно вмостившись, у кімнаті шефа. Троє чи четверо службовців з канцелярії начальника поліції в чорних костюмах, схожі на священиків, пошепки радилися між собою з багатозначним і хитрим виглядом, як звичайно розмовляють численні кар'єристи, що прагнуть висунутися на політичному полі.

— Вам чого? — бундючно спитав хтось із них, підходячи до незнайомого, який чекав чогось біля дверей.

— Скажіть, містер Пауерс сьогодні тут?

Почувши своє ім'я, Пауерс, який сидів, розкинувшись у шкіряному кріслі, підвів голову і, побачивши людину, що чекає в приймальні, вигукнув:

— Надінь капелюха, старий! Тут ніхто не скидає капелюха. Заходь!

Він помовчав, поки підмітальник не підійшов, потім недбало повернувся до своїх сателітів:

— А ну-бо, забирайтеся звідси, дайте людині побалакати зі мною! — Він говорив швидко, явно намагаючись показати, що однаково просто й привітно поводить ся з усіма.

Чиновники, усміхаючись вийшли, і старого впустили до кабінету.

Я почув, як Пауерс почав: «Ну, що, містер Касіді...» — тут він поволі підійшов до дверей і зачинив їх. Ми, залишившись по другий бік, більше нічого не чули. І тільки з того, як низько кланявся старий, виходячи через якийсь час з кабінету, і як він без кінця повторював: «Спасибі вам, містер Пауерс, спасибі вам!» — можна було зрозуміти, якого роду угода могла статися між ними.

Відвідувачів і розмов такого роду було чимало того вечора, а тимчасом натовп бажаючих купити квиток не зменшувався. Сотні людей входили й виходили, при цьому деяких з них ушановували кивком голови, інших — тільки побіжним поглядом, третіх оглядали уважно, допитливо.

— Це все члени клубу? — спитав я свого друга, в минулому — члена законодавчих зборів, а нині — капітана поліції в тому самому кварталі, де я голосував.

— Майже всі вони — члени районної організації, — відповів він.

— Скільки голосів ви маєте намір закріпити за собою таким способом?

— Близько п'яти тисяч.

— А скільки всього виборців у цій окрузі?

— Десять тисяч.

— Значить, ще до початку виборів за вами забезпечено половину всіх голосів?

— Доводиться забезпечувати, — відповів він багато-значно. — Пауерс не почне орудувати, поки не буде певен, що більшість голосів уже за ним.

Так ми сиділи, стежачи за тим, що відбувалося, а час минав і натовп рідшав, поки не залишилася лише невеличка жменька людей. Близько опівночі можна було вважати, що вже всі пройшли, і тоді Пауерс вийшов з кабінету й спокійно зібрався йти.

— Все зроблено, Едді? — спитав він молодого ірландця з гострим обличчям тхора, що стояв біля дверей.

— По-моєму, все.

— Ви подбаєте, щоб приміщенню дали лад? — спитав він збирача податків.

— Не турбуйтеся, шеф, до ранку воно розквітне, як травневий сад.

(Із збірки «Барви великого міста», 1923).

ОЧИСТКА НАФТИ

Недалеко від Нью-Йорка, на південному краї півострова, відомого під назвою Бейонна, є ділянка землі, відведена для особливої мети. Півострів цей довгою вузькою косою врізується в воду, розділяючи дві широкі затоки — одна тягнеться далеко до Ньюарку, друга — до безкрайого, невгамовного океану, що лежить по той бік Брукліна. В усяку пору року над цією смужкою суходолу свище буйний вітер. Морські чайки пролітають над дахами будинків. Скрізь високі фабричні димарі, похмурі будівлі з червоної цегли, величезні круглі резервуари для пального; це якийсь страшний хаос, — і проте картина ця не позбавлена принадної сили: так приваблює погляд рідкісна потворність чи трагічна маска автора.

Тут улаштувалося успішно діюче підприємство — одна з гілок велетенського дерева, — де виробляють, точніше очищують, нафту. Важко уявити собі більш значущу картину того, що називають промисловістю, ніж та, яка відкривається тут перед вами звичайнісінького буднього дня. Величезні судна, щойно прибулі чи готові відплисти в усі порти світу, стоять на якорі в гавані. На незліченних залізничних коліях, у тупиках і на вітках, що відходять від головних магістралей, довжелезні состави нафтових цистерн, немов сталені каравани, чекають свого часу, щоб нести все нові вантажі нафти в найдальші райони країни. Тут сила-силенна будов усіх видів і розмірів, усі вони безперервно вивергають густі клуби диму, і хмарного дня, куди не глянь, скрізь видно багрові вогні, — їх відблиски надають якогось зловісного колориту сумовитій одноманітності чорних і сірих тонів.

Цей клаптик землі визначний не тільки тяжкою людською працею, але й своєю мальовничістю. Художник

знайде тут тисячі контрастів, тисячі відтінків чорного, сірого, червоного, синього, які змусять його немало попрацювати олівцем і пензлем. Ось хоча б оці димарі, що височать над довгою приземкуватою будівлею. На болотистому ґрунті, що утворився за століття з суцільної маси морських водоростей, там і тут видніють калюжі з райдужним полиском нафти, плями чорної землі, а поруч ще чорніші стіни незчисленних будівель,— жодний художник не встоїть перед таким поєднанням тонів і відтінків. Уїстлер міг би створити тут чудові малюнки пером. В'єрж або Шинн показали б, що значить схопити і втілити саме єство темряви. Людина вражлива, випадково забрівши сюди, здригнеться й поспішить звідси геть, пригнічена й приголомшена тим, що побачила. Це велике царство темряви, що стає перед вами в безнастанному русі і грає всіма найтоншими відтінками сірого та чорного.

Але як не вражає ця картина, ще разючіший її суворий життєвий зміст. Тих, що тут працюють, — а їх тисячі й тисячі, — ви, не задумуючись, назвали б звичайнісінькими людьми. Певна річ, вони не мають ніяких особливих талантів, інакше вони не працювали б тут. Здебільшого це шведи, поляки, угорці, литовці, які ще погано розмовляють по-англійському; життя їх таке важке й убоге, що той, хто звик до хоч трохи стерпних умов існування, здригається від самої думки про це. Вони мешкають у напіврозвалених хижках поруч з заводами, і лише бог знає, як вони умудряються зводити кінці з кінцями. Заробіток їх невеликий (долар-півтора — це вже вважається за добру платню), а багатьом же з них доводиться годувати сім'ю, велику сім'ю, бо в бідарів завжди багато дітей. Там і тут бачиш крихітні темні крамнички і темні дешеві пивнички, куди робітники частенько заходять випити. Дивлячись на ці хижі й пивнички, мимохідь думаєш про те, що жодна людина, на якому б низькому рівні розвитку вона не стояла, не повинна жити в таких конурах, і що вища премудрість, якою ми колись наділяли природу, не повинна б припускати цього. І, проте, ось вони перед вами.

Але в нестерпну літню спеку чи в лютий холод, у дощ чи сніг, коли над ними бурхають стихії, ці житла набувають якоїсь похмурої урочистості, скорботної гідності чи своєрідної краси смутку. Вони такі понурі, такі не-

втішні, незатишні. Художники повинні б писати з них картини. Романісти — описувати їх у своїх книгах. Музиканти — черпати тут натхнення для своїх дисонансів та контрапунктів. Це — життя у найпохмурішому своєму вигляді, його сувора, неприкрита суть.

Одна картина буде неповною, якщо опріч жител не описати роботи на заводах — роботи нудної, брудної, обридлої, роботи, що нічого не дає ні розумові, ні серцю, бо це чисто механічний процес, один і той самий з дня у день, без натяку на творчість: наповнювати нафтою чани, додавати в чан певну кількість різних хімічних речовин, які сприяють очищенню нафти, відкривати та закривати крани, через які час від часу очищена нафта переходить по трубах з одного чана в другий, поки, нарешті, не потрапить у баки та бочки, а їх вантажать на автомашини або пароплави. Все це ви знайдете в усякій енциклопедії. А мене цікавлять люди, які працюють тут, гнуть спину у гнітючій похмурій імлі, серед нудотних запахів і випарів. Досить увійти на заводський двір, заглянути в першу-ліпшу з цих будівель, подивитися на робітників, які проходять мимо, на їх утомлену, важку ходу, щоб зрозуміти, що ця напівтемрява, це повітря, насичене смородом і шкідливими газами, зовсім не сприяють ні фізичному здоров'ю, ні духовному розвитку.

Скрізь бачиш тільки нафту, всілякі відходи та кислоти, задихаєшся від їх їдких запахів. З усіх боків з величезних димарів здіймаються до неба стовпи чорного або синього диму. Земля під ногами заплямована нафтою, нафтою забризкане й забруднене все навколо — вагони, авто, інструменти, машини, будинки і, звичайно, люди. Від нафти тут, здається, нікуди не втечеш. Саме повітря повне диму та нафти.

Ось у такій обстановці працюють тисячі людей. Ви можете побачити їх вранці, коли з казанком чи з кошичком для сніданку в руках вони бредуть на роботу; обличчя в них землісто-бліді; деякі надсадно кашляють — наслідок постійного перебування в диму і шкідливих випарах; і ввечері ви знову можете бачити їх — тією ж втомленою ходою вони бредуть додому, обличчя їх усе такі ж бліді, і вони все так само кашляють; після дня, проведеного в непосильній праці, настає ніч — тяжкий сон в убогих, темних хижках, що правлять їм за домівку. Вони йдуть, а

назустріч їм тягнеться друга низка людей. Щоранку ішовечора протягом години цей людський потік розтягається на дві милі, простуючи на роботу і повертаючись з неї. Тут не помітиш ні іскри веселощів, ні знаку пожвавлення. На всіх обличчях ви прочитаєте той вираз, що з'являється в людини, змушеної виконувати будь-яку виснажливу механічну роботу. Воістину це тяжке видо-вище.

І все ж я б не сказав, що ця важка праця цілковито непосильна і нестерпна. «Бог угамовує вітер заради стриженої вівці», — каже давнє прислів'я, і, безперечно, воно справедливе. Без сумніву, ці люди не так болісно сприймають так звану «атмосферу», як деякі вражливі натури, і дуже можливо, що саме це поняття їм незнайоме й чуже. Але здоров'я їх, безперечно, руйнується на цій роботі — і безперечно також, що умови їхнього життя вкрай погані, однаково, чи винен у цьому невисокий рівень розвитку чи невисокий заробіток, чи те й друге разом. Звичайно, одно доповнює друге. Як би там не було, досі не робилось нічого для того, щоб поліпшити їхнє становище. Їм платять платню, — і ніхто навіть не думає зробити для них хоч що-небудь крім цього.

Існує, приміром, ціла армія робітників, які очищають перегонні куби й мішалки від нафтових залишків та покидьків — огидної липкої гущі; так ось, для них відгороджено дошками тісний закуток за приміщенням старшого майстра, — світло проходить сюди лише крізь низькі двері, тут нема ні мила, ні рушника, лише довгий жолоб з водою, шось схоже на низьке дерев'яне корито, — і це все. В котельні, куди опівдні і ввечері сходяться понад триста робітників, щоб з'їсти свій сніданок чи обід, теж не краще. Деякі робітники, виходячи з цехів, намагаються сьак-так почиститись, а інші йдуть звідси, навіть не пробуючи цього зробити. Це забирає занадто багато часу. Хазяям і на думку не спадає влаштувати чисту, зручну їдальню або, скажімо, роздягальню, де робітники могли б повісити пальто. Їжу люди приносять з дому в казанках.

Однак я не збираюся тут розглядати, наскільки гуманне ставлення хазяїв до робітників, — я лише описую, як виглядає ця галузь нафтової промисловості. Якщо вам до смаку похмурі видовища, хмарного чи сльотавого дня ви знайдете тут викінчену картину тяжкої, безрадісної

праці, яка, можливо, незабаром відійде в минуле, бо світ неухильно змінюється.

З одного боку, безмірно скнарі хазяї, ті, в чиїх руках величезна влада й багатство; з другого — сумирні жертви цієї скнарості й байдужості; і над усім — дим, газ, і всюди ці просякнуті смородом кам'яні коробки. Справді, коли ви побажаєте відправити в пекло найлютішого свого ворога, не можна знайти нічого більш підходящого, ніж ці огидні коробки, де люди блукають, як стражденні душі в цьому створеному людиною чистилищі; важко уявити собі, на якому низькому рівні розвитку залишаються майже всі ці пасинки природи.

Внизу — безпросвітня темрява; нагорі — розкіш палаців і хмарочосів, власні авто, колекції картин, що належать головним акціонерам нафтового концерну. Для тих, хто нагорі, — розкішні особняки П'ятої авеню, шикарні курорти Ньюпорта і Палм бич, для них — насолода мистецтвом й волею; для тих, хто внизу, — похмурий заводський цех, хмари диму, недуги, сморід, убоге житло.

(Із збірки «Барви великого міста», 1923).

В ПІТЬМІ

Не можна сказати, що тут панує п'ятьма в пілковитому розумінні цього слова, бо електричний ліхтар, який висить над головою, кидає широке золотистожовте коло, але стоїть холодна січнева ніч, ще тільки чверть на другу, і поблизу нема іншого джерела світла. Темні й мовчазні редакції великої газетної корпорації; місце дії — тротуар перед одною з редакцій. Навколо, в кожній друкарні, величезні вали друкарських машин готуються почати своє могутнє обертання, і, якби проходжі перестали човгати ногами по тротуару, ви зразу почули б шум готування. Трохи згодом, коли машини будуть пущені в рух, ви почуєте звук цього швидкого обертання, невиразний, заглушений і в той самий час чутний — цей каскад новин, якого чекає світ, щоденна пожива людського розуму, подібна до хліба насущного, — пожива вашої плоті.

Але що то за дивні люди збираються тут цього раннього часу? Ще кілька хвилин тому тут не було ані душі, а зараз он там троє чи четверо людей міркують про те, чому настали скрутні часи, а далі, в затінку під'їзду, стоять ще троє чи четверо. Ви озираетесь і бачите, що вони з'являються з усіх боків з темряви й сходяться сюди, до світла, до ще порожнього газетного кіоска, де сидить, чекаючи свого товару, товста стара ірландка. На перший погляд усі вони здаються однаковими — маленькі на зріст, худі, виснажені. Та через якийсь час ви переконалися в тому, що вони не такі вже й схожі один на одного, як вам перше здалося, і що це люди різних національностей. Але, безперечно, усім їм холодно й усі вони виявляють легке нетерпіння. Вони раз у раз переходять з місця на місце, оглядаються на всі боки й дивляться на жовтий освітлений циферблат годинника на міській ра-

туші, або оглядають вулицю та зрідка бурмочуть два-три слова. Розмовляють тут дуже мало.

— В чому річ? Що тут робиться? — питаєте ви випадкового сусіда, який, мабуть, цілком у курсі справи, оскільки він стоїть тут уже досить довго.

— Нічого, — відповідає він різко. — Чекають ранкових газет. Хочуть першими одержати роботу.

— Ага, ось що! — вигукуєте ви, і блискавично у вас виникає здогад: — Значить, вони хочуть випередити інших. І вони чекають тут цілу ніч? Але це ж дуже важко, правда ж?

— Ну, не знаю. Це здебільшого шведи і німці. — Останні слова звучать так, начебто ці дві національності і, безперечно, деякі інші не потребують людського ставлення. — Це все офіціанти, кухарі, розсылні і перемивальники посуду. Є люди й інших спеціальностей, але найбільше офіціантів.

— Невже ви думаєте, що отой старий — он той, з сивою бородою — був офіціантом?

— Ну, ні! Це не офіціант. Не знаю, хто він такий, можливо, просто жебрак. Таких не беруть на роботу. А он ті, молоді, — це офіціанти.

Ви дивитесь на них, — так, це, мабуть, молоді люди, худі, тонкогубі, вузькогруді, з жовтуватим, хворобливим кольором обличчя; одяга в них порвана, і кожен тримає під пахвою якийсь згорток у газетному чи обгортковому папері — можливо, фартух офіціанта.

Ви починаєте роздумувати, і з допомогою випадкових пояснень нового знайомого вам щастить, нарешті, уявити собі всю картину цілком.

Справді, це дуже велике, жорстоке й холодне місто, а люди, що зібралися тут, опинились, принаймні тимчасово, на найнижчому щаблі суспільної драбини. Шпальти оголошень у популярних ранкових газетах ваблять їх, як змога знайти щастя. І ось вони приходять сюди холодного раннього ранку для того, щоб випередити інших і першими дістати роботу. Хто перший прийде, той і дістане.

Поки ви чекаєте й роздумуєте, хтось обережно й нерішуче підходить до вас. Цей чоловік має вигляд не такого щасливого, як той, з яким ви тільки що розмовляли; він худіший і більше виснажений.

— Гляньте-но, хазяїне, — каже він, розтулюючи долоню й подаючи вам щось блискуче, схоже на золото.

— Ні, — відповідаєте ви нервово (ви вже попадалися на цю вудочку), — не хочу я дивитися на це.

— Ви тільки гляньте, — наполягає він.

— Ні, — роздратовано, різко відповідаєте ви, але все ж кидаєте нерішучий, невдоволений погляд і бачите золотий перстень з печаткою, на якій вирізьблено ініціали.

Він затискає перстень у худій руці й знову ховає його до кишені.

Він уже збирається відійти від вас, коли йому раптом спадає на думку інше.

— Ви шукаєте роботи? — питає він.

— Ні.

— А ви не кухар?

— Ні.

— Та ну?! А я думав, що ви який-небудь поважний шеф, вони інколи приходять сюди.

Сумнівний комплімент, та все ж краще, ніж нічого. Ви трохи лагіднішаєте.

— Я офіціант, — признається він, привернувши, нарізці, хоч би на мить вашу увагу. — Я хочу сказати, коли я здоровий. Зараз я трохи розклеївся. Найкраще, на що я можу тепер розраховувати, — це миття посуду. А все ж я з професії офіціант і одного часу працював навіть конторником. А про цю компанію багато говорити не доводиться. Всі вони працюють у дешевих ресторанах. В суботу увечері майже всі вони напиваються, і якщо в неділю спізняються, їх звільняють. Хазяїн наймає нових. А в неділю вночі чи в понеділок вони знову приходять сюди.

Ви ладні погодитися, що цей опис цілком пов'язується з вашими власними спостереженнями над деякими з цих людей, — але ж тут є й інші, на вигляд люди сімейні, які здаються такими змученими й жалюгідними.

— Звичайно, тут і багато інших, — підказує ваш новий знайомий. — Щодня буває по три шпальти з вимогами на малярів. Майже щодня буває шпальта з вимогами на друкарських робітників. Адже люди фарбують свої будинки круглий рік. Буває, що потребують поденних. Або теслярів. Цим удається знайти роботу. Але найбільший попит на кухарів, офіціантів і перемивальників посуду.

Ви задумуєтесь над тим, чи відповідає це правді, але його розповідь звучить досить правдоподібно. Цілком

ясно, що величезна більшість цих людей — кухарі й офіціанти. Їхні пошуки роботи повинні починатися дуже рано, бо ресторани й гостиниці бувають відчинені цілу ніч до ранку. Отож це цілком вірогідно.

І весь цей час вам хочеться знати, чому ж це досі нема газети. Це ж просто ганьба, що ці люди мусять стояти тут так довго. Зібрався вже великий натовп, чоловіка з двісті чи з треста.

Полісмен, важко тупаючи, ходить туди й сюди й намагається розчистити прохід. Він настроений зовсім не приязно.

— Оступіться! — сердито наказує він. — Востаннє вам кажу!

В натовпі утворюється широкий прохід.

І ось раптом з'являється хлопчик, він біжить, ледве удержуючи рівноваги з своєю ношею — величезною в'язкою найбільш ходових ранкових газет. Здається, що натовп ладен схопити хлопчика й видерти в нього газети, але замість цього він тільки швидко з'єднується позад нього. Коли хлопчик добігає до старої ірландки, навколо її кіоска утворюється суцільне кільце людей, які штовхаються й навперебій хапають газети.

В повітрі лунають крики з вимогами тієї чи іншої ранкової газети, і протягом яких-небудь п'яти хвилин відбувається жвавий і бурхливий розпродаж. Потім люди розбігаються, тримаючи в руках газети, як тікає собака з кісткою в зубах. Кожен спішить до якого-небудь найближчого джерела світла й покvapливо переглядає шпальти оголошень. Інколи вони роблять у газеті якісь помітки й потім покvapно йдуть. Вони знайшли те, що треба.

Жалюгідне і в той самий час чудне видовище. Ваш співрозмовник — перемивальник посуду (він же колишній офіціант) каже вам, що, крім чайових, більшість цих людей може розраховувати лише на п'ять доларів на тиждень і харчування. І він додає, що харчування поганює. Поки ви розмовляєте з ним, якийсь пристойно одягнений журналіст, що солідно заробляє, проходить повз вас, простуючи в цей пізній час додому. Який контраст, яка прірва між ним і всіма отими людьми!

— А знаєте, — каже ваш співрозмовник, — я думав, що дістану сьогодні роботу. Я думав, що хто-небудь купить цей перстень. Ранком у ломбарді мені дадуть за

нього долар сімдесят п'ять центів. У мене нема грошей на трамвай, а то б я не говорив про це. Я завжди заставляю його на початку тижня й викуповую в суботу. Ранком я заставляю його й спробую щастя завтра вночі.

Яка сумна повість! Які злидні!

Ви опускаєте руку в кишеню й дістаєте монету в 25 центів. Ви купуєте йому газету. «Це вам на щастя», — кажете ви підбадьорливо. Але які ж злидні! Яка глибина падіння! І подумати тільки, що кожен з нас міг би дійти до цього!

Він іде собі, ідуть собі й інші, і знову навколо ніч і тиша. Зараз тут нема ніякого руху, нема великої потреби в освітленні. Стара ірландка поринає в похмурі чекання ранку. Лише зрідка який-небудь прохожий купить у неї газету.

А ті, інші? Вони розсипалися у всіх напрямках; зараз вони оббивають пороги дешевих ресторанів у Брукліні, Манхеттені, Бронксі, Хобокені, Стейтен-Айленді; вони сидять, чекаючи, на східцях під'їздів; вони відстоюють своє місце біля дверей магазинів. Вони мають право просити роботи першими, бути першими тому, що вони прийшли першими. Благородний привілей!

А ви і я... що ж, ми повернемося до своїх снів, нас чекає відпочинок і спокій. Невблаганне життя йде своїм шляхом. Нам судилася інша доля. Ми не з числа отих людей в п'їтмі.

(Із збірки «Барви великого міста», 1923).

В ХУРТОВИНУ

Зимовий день. Лише четверта година, а все вже тоне в вечірніх сутінках. Густо падає сніг, дрібний, колючий, підхоплений різким вітром, він січе, наче різкою. Сніг встеляє вулицю холодним м'яким килимом в шість дюймів завтовшки; сліди екіпажів та пішоходів порізали його бурими смугами. Засніженою Бауері-стріт бредуть люди, позводивши коміри, понасувавши капелюхи на самі брови.

Перед брудним чотириповерховим будинком збирається натовп. Спочатку підходять двоє чи троє; постукуючи нога об ногу, щоб хоч трохи зігрітися, вони туляться до зачинених дерев'яних дверей. Вони навіть не пробують увійти всередину, а похмуро топчуться на місці, глибоко встромивши руки в кишені і спідлоба поглядаючи на прохожих та на ліхтарі, що засвічуються в сутінках. Тут і сивобороді діди з запалими очима, і люди ще молоді, але виснажені недугою, і люди середніх років.

Натовп біля дверей прибуває. Чути приглушений го-мін голосів. Це не бесіда, а уривчасті зауваження, ні до кого не звернені. Лунає лайка, незадоволені вигуки:

— Хоч би вони поквапились!

— Дивись, фараон як втупився очима.

— Що вони думають, літо тепер, чи що?

— Погрітися б оце в якого-небудь дівчатка!

Вітер шмагає все сердитіше, люди тісніше туляться одне до одного. Ні гніву, ні погроз — саме лише понуре терпіння, не прикрашене хоча б жартом чи добрим словом.

Повз пролітає авто, на сидінні розсівся дебелий чоловік. Один з тих, що стоять біля самих дверей, киває на нього:

— Ач, покотив!

— Йому ж не холодно.

— Гей, гей! — гукає хтось навздогін, але машина вже далеко і проїжджий не чує.

Мало-помалу підкрадається вечір. Прохожі поспішають додому. А натовп усе топчеться біля дверей.

— Та чи відчинять вони коли-небудь? — лунає хрипкий голос.

І натовп, сколихнувшись, присувається ближче до замкнених дверей: усі погляди звертаються до них. В очах у людей нудьга, як у собаки, коли він скавулить і чекає — чи не повернеться ручка дверей. Вони переступають з ноги на ногу, шуряються, бурмочуть щось, чортихаються. Вони все чекають, а сніг усе мете, все шмагає їх. Раптом тьмяне світло з'явилося за склом вверху дверей. Натовп відразу пожвавлюється. Все густіше падає сніг, він збирається на зношених капелюхах, на худих гострих плечах, і ніхто не струшує його. Від тепла й дихання людей, що з'юрмилися біля дверей, сніг тане, капає з полів капелюхів, тече по носі, по щоках, але така тіснота, що люди не можуть підняти руки й витерти обличчя. Там, де натовп рідший, сніг не тане. Ті, що не можуть пробратися всередину, втягають голови в плечі, шуляться.

Нарешті чути скрипіння відсовуваних засувів, і натовп насторожується. Хтось кричить: «Гей, ви, не натискайте!» — і двері відчиняються.

Хвилина штовханини й тисняви — в понурому мовчанні кожен намагається першим протиснутися всередину. Натовп швидко зменшується. Люди зникають у будинку, як плавучі колоди, які відносить бистрина. Перемерзлі, зіщулені, роздратовані, в обвислих капелюхах і промоклих пальтах, вони суцільним потоком вливаються в двері похмурої будівлі.

Рівно шість годин, і по обличчю кожного прохожого видно, що він квапиться додому, де його чекає вечеря.

— Ви і їжу яку-небудь даєте? — питає хтось старого швейцара, який стоїть біля дверей.

— За такі копійки і койки досить.

На сьогодні нічліжка повна.

(Із збірки «Барви великого міста», 1923).

В СНІГУ

Своєрідні картини можна побачити зимового дня у великому місті. Якщо йде сніг, брук і тротуари цілком вкриваються мокротечою, і ходити ними справа нелегка. В перші хвилини снігопад навіть гарний: у повітрі повно летючого пуху, низьке небо запнуто хмарами. Потім починається сльота, грязь і пронизливий холод. Риплять і скрегочуть на морозі екіпажі; тисячі мужчин і жінок — хвилі людського прибою, що заповнюють вулиці міста, — сновигають туди й сюди, поспішаючи скінчити роботу чи справи, які затримують їх поза домівкою.

Такої погоди в деяких кварталах можна побачити людей, які здаються невід'ємною частиною зимового міста. Вони немов чайки, що супроводжують у морі табуни риби. Злидні — ось що з'єднує їх, споріднює їх, є до певної міри їхньою класовою ознакою. Вони не тільки бідні тілом, вони убогі й духом, а щодо земних благ — у них, звичайно, нема нічого.

Як чайки живляться, літаючи слідом за рибою, так ці люди живляться з негоди. Вони вривають крихти в підрядчиків, які беруть на себе очистку міських вулиць від снігу: сотні людей збираються біля сараїв, де зберігаються лопати й скребачки і де щодня роздають наряди на роботу; вони чекають тут довго похмурими передсвітанковими годинами, на холоді, на вітрі. Перед світанком, коли тільки ще починають розподіляти роботу, вони вже там — промерзлі, без пальть; часто їхні руки і шиї ніщо не захищає від холоду, нема навіть комірця, а коли й є, то подертий на клапті; капелюхи в них такі пом'яті й пошарпані, що, правду кажучи, їх уже не можна назвати капелюхами.

Місто звичайно відпускає по два долари на людину за цілий день прибирання снігу. Та підрядчики навіть і

за такі копійки неохоче наймають цих нещасних, віддаючи перевагу здоровішим і дужчим людям, які шукають гимчасової роботи; одначе міська влада і «громадськість» вимагають, щоб було додержано про людське око піклування про бідарів. І ось ці люди, тисяча людей, для яких не знаходиться іншої роботи, дістають тимчасовий заробіток.

Отож у цю холоднечу, в проймаючій вогкості, вони, як отара овець, чекають біля воріт. Не почувається особливого запалу в цьому зусиллі підтримати своє життя. В них ще збереглася жадоба життя, але жадоба безсила, безвольна, бо вони ні в чому не знаходять підтримки. Вони намагались проіснувати в цьому світі, і їх довго шпурляло й кидало на всі боки, поки майже всі вони не втратили сили і мужності. Негода для багатьох пов'язана з увяленням про домашній затишок, тепло, розваги; для них це нагода важкою працею заробити шматок хліба — жалюгідний, звичайно, але все-таки шматок.

І ось вони збираються тут якнайраніше ранком, у темряві. Вони вишиковуються довгою чергою біля дверей контори підрядчика й чекають, поки він розпорядиться ними як захоче. Нарешті відчиняється невелике віконце, прорізане в дверях, і в ньому з'являється людина. Це енергійний, крутий суб'єкт, на обличчі в нього важко помітити ознаки думки, зате ясно можна прочитати холодну корисливість. Йому нема діла до людини, що стоїть перед ним. Його мало обходить те, що майже всі вони хапаються за цю роботу з розпачу, як за останню соломинку. Для нього має вагу одно: вони прийшли по роботу. Чи візьмуть вони по долару сімдесят п'ять центів замість двох доларів, що платить місто? Підрядчик не питає про це прямо; це робиться інакше.

— Лопата є?

— Нема, сер.

— Тоді з тебе двадцять п'ять центів за лопату.

— У мене нема.

— Гаразд, вирахуємо з платні.

І майте на увазі, ці двадцять п'ять центів за лопату вираховують не тільки в перший день, а щоденно. Підрядчики звичайно пояснюють це тим, що лопати часом крадуть, але ж над кожною партією робітників поставлено десятника, без його дозволу робітникові не запла-тять ані шеляга, і він відповідає за лопати. Отже...

У кожного з цих людей своє лихо, своя біда, і вони вносять у життя міста трагічну ноту. Тяжко і жалко дивитися, як на проймаючому холоді вони бредуть за величезними машинами, якими звозять з вулиць сніг. Я бачив, як сивобороді, білі як молоко старики кидали сніг у ці машини. Я бачив, як працювали худі, голодні, погано одягнені підлітки; їх худі, кошаві, червоні від холоду руки стирчали з занадто коротких рукавів. Я бачив, як кволі, сухотні бродяги, кутаючись у лахміття й ледве переступаючи ногами, через силу згрібали лопатою сніг.

Негода й снігопад, як і нічліжка на Бауері-стріт, дають їм змогу сьак-так існувати... Але тільки сьак-так. Ще кілька днів — і снігу більше не буде. Ще кілька днів — і сонце стане пригрівати й відбере в них цей зарібок. Вони знову зникнуть у безвість, звідки з'явилися. Тільки тепер і можна їх бачити усіх разом, в холоді, в снігу, з лопатою в руках.

Та я бачив їх і в інші хвилини, коли вечорами, після трудового дня, вони стояли біля сараїв, чекаючи платні. Навіть такі жалюгідні копійки можуть потішити людину, яка давно втратила всяку надію знайти роботу. Проблиски цієї втіхи часом мигтять на похмурих обличчях людей, що вишикувалися в довгу чергу біля сарая.

Зимовий вечір, уже темніє, засвітилися на вулицях ліхтарі; люди переступають з ноги на ногу, намагаючись зігрітися. Їм довго доводиться чекати в кінці кожного робочого дня, та вони чекають терпляче, тішачись наперед платнею — долар сімдесят п'ять центів за нескінченно довгий день роботи на холоді. Вони охоче жертвують двадцятьма п'ятьма центами. Двадцять п'ять центів з кожного — а людей сотні, і підрядчик добре й без клопоту наживається. А вони?.. Вони раді вже й тому, що їм є з чим зустріти завтрашній день. Це не дрібниця, якщо в людини є чим заплатити за вечерю і за нічліг. Долар сімдесят п'ять — ціле багатство для таких бідарів, те саме, що для інших п'ятдесят, чи сто, чи тисяча доларів. Задоволення і радість такі відносні! Але так чи інакше, вони заробили ці гроші — і тепер їх чекає вся та казкова розкіш, яку людина може собі дозволити за один долар сімдесят п'ять центів.

(Із збірки «Барви великого міста», 1923).

ПАСТКА

Був душний липневий полудень. Поміркувавши кілька місяців над застереженням, яке зробив йому приятель і яке за цей час ніяк не підтвердилося, Грегорі збирався повернутись до приморського готелю; право на перебування в ньому давав йому достаток, якого він досяг. Це був розкішний готель «Тритон», всього за годину їзди від його контори, розташований над морем, серед сосон та пісків Острова. Дружина Грегорі, «дівчинка», як звичайно він називав її, була змушена через хворобливий стан їх дитини, незважаючи на очевидність чи імовірність змови, поїхати в гори до своєї матері, щоб порадитися їй відпочити.

У зв'язку з близькістю осінньої передвиборної кампанії йому, однак, не можна було зовсім покинути місто. В будень і в свято, а іноді й цілі ночі, він був заклопотаний шуканням та обґрунтуванням фактів, що виявляли злочинність міського управління, — їх він мав використати як бойове спорядження трохи згодом. За всяку ціну треба було скинути мера і всю його кліку. Грегорі був певний, що коли це станеться, він нічого не втратить. Разом з тим він був цілком широко переконаний у необхідності того, що він робив. Містом керували злочинці. Що могло бути значніше за намагання розкопати заховані в воду кінци і виставити їх на огляд зневажених і обурених громадян?

Але й ворог не був безпорадним. Джентльмен, який подвизався у видавничій справі, — Грегорі про нього навіть ніколи й не чув, — подзвонив йому і запропонував роботу на Середньому Заході, яка мала давати йому шість чи навіть сім тисяч щорічно і тримати його вдалині від рідного міста принаймні чотири-п'ять років.

Оскільки він не оцінив цієї пропозиції, частина його пошти почала пропадати, і йому стало здаватися, що якісь чудні суб'єкти виявляють особливий інтерес до кожного його кроку. Нарешті один з політиків, зв'язаних з його партією, зайшов до нього в контору.

— Бачиш, Грегорі, ось у чім річ, — сказав він після короткого вступу. — В тебе в руках нитка, і веде вона до земельних махінацій у Південному Пеньянку. До них причетний мер, і він і його партнер Тілні твердо вирішили, що народ нічого не повинен про це знати, принаймні поки не закінчатся вибори. Вони ладні на все, так що — будь обережним. Адже ти любиш свою дружину? Моя порада, не відпускай від себе ні її, ні дитину. Не дозволяй їм розлучати вас навіть на секунду, де б ти не був. Ти ж знаєш, що трапилось із Крозерсом кілька років тому? Він уже готовий був викрити махінацію з перевозками в Еллоу Пойнт, і, певна річ, ніхто нічого не знав про це, коли раптом — бах! — його несподівано було заарештовано за старим обвинуваченням у дезертирстві, було витягнуто на світло давній борг, усю його меблю забрали, а його дружину примусили порвати з ним. Не давай їм приводу піймати тебе таким же самим способом. Коли в тебе є борги, скажи нам, і ми подивимося, що тут можна зробити. А якщо ти захоплюєшся якою-небудь іншою жінкою, порви з нею, відішли її якнайдалі, відкараскайся від неї.

Грегорі подивився на співрозмовника з сердитою і од-ночасно жалісливою усмішкою.

— Ніякої іншої жінки в мене нема, — просто сказав він. Як можна думати про його невірність «дівчинці» й малюкові — голубоокому з рожевими ніжками.

— Не подумай, що я хочу сунути носа в твої справи, — говорив далі політик. — Я просто роз'яснюю становище. Якщо тобі треба буде поради чи допомоги, звернись до мене. Але що б ти не робив — дивись пильно, — з цими словами він надів свій шовковий циліндр і пішов.

Грегорі стояв серед контори й уважно розглядав підлогу. З того, що вже стало йому відомим, він міг легко зробити висновок: мер діятиме саме так, як сказав його друг. Щождо мерового приятеля, хижого спекулянта нерухомим майном, то, судячи з того, що пошепки розпо-відали про нього, було ясно — нема тієї підлої хитрості й жорстокості, на які він не пішов би. Один політичний

діяч, характеризуючи його, якимось сказав, що він не зупиниться перед убивством, але крові на ньому знайти не вдасться, він зробить усе так, що руки в нього залишаться чистими, і, нема сумніву, це було схоже на правду. Він забагатів, мав тепер більшу владу, ніж будь-коли раніш, незрівнянно більшу, ніж мер.

З того часу, як Грегорі, разом з дружиною, прибув у цей приморський готель, сталося кілька подій, що змусили його побоюватись неприємностей, хоч досі ніщо не підтверджувало його підозрінь. В готелі з'явилася медо-точива, виряджена, вся в коштовностях, грайлива сорокалітня вдовичка, — вона називала себе діловою жінкою, орудувала вельми доходним театральним агентством у великому місті і тому, як звичайно в таких випадках казав один з друзів Грегорі, «купалась у грошах». Вона була вся в шовках коричневих і винних тонів, у неї були коричневі пантофлі та коричневі панчохи і підозріло-блискуча, каштанового кольору, копиця волосся. Її машина — в неї була своя машина — мала поважну репутацію, а її вміння й готовість ризикувати у грі в віст — добру славу. Вона, за висловом службовців готелю і завсідників веранди «Тритона», була веселою і щедрою марнотраткою. Місіс Скелтон прибула, коли місіс Грегорі ще перебувала в «Тритон-холі». Вона затишно влаштувалася в двох кімнатах з ванною, що виходили вікнами на море, і швидко здружилася з господарем готелю й декількома здорованями, завсідниками веранди, як видно, маклерами й торгівцями нерухомим майном, які цікавилися найбільше гольфом, тенісом та рестораном «Тритона». Вона була обхидлива, енергійна, весела, і Грегорі та його дружина мимохіть відчули до неї деяку симпатію. Але перед від'їздом дружина Грегорі інколи питала себе, чи не входить місіс Скелтон у число змовців. Її дружелюбність можна було тлумачити по-різному, проте ця дружелюбність здавалася занадто звичайною, щоб викликати підозру. І все ж, можливо, вона вичікує якраз такого моменту, коли Грегорі залишиться сам.

— Будь обережним, любий, — остерігала його дружина. — Якщо в тебе виникнуть серйозні підозріння, негайно виїжджай звідси і простуй в інше місце. Тоді принаймні їм доведеться змінити партнерів для гри.

І вона виїхала з безмежною вірою у спроможність свого чоловіка владнати цю неприємну справу.

Таким чином, спочатку навіть проти свого бажання, Грегорі опинився на самоті. Він став міркувати, як йому діяти — виїхати чи почекаати, поки проясниться погода, як він казав. Власне, з якої речі він має покинути комфортабельний, найближчий до міста приморський готель, коли йому так зручно тут, покинути місцевість, де він раз у раз, особливо по суботах та неділях, зустрічає більшість своїх політичних друзів? Так близько від міста, і так багато переваг: прекрасний майданчик для гольфу, кілька тенісних кортів, стіл і житло, на які зовсім не можна поскаржитись, і освіжаючий, чарівний краєвид на море, що відкривався зразу за широким лужком. До того ж, щоденно більшу частину робочого дня йому конче треба було бути в місті. Цього вимагало особливе невідкладне розслідування, яке він провадив, і разом з тим він відчував пекучу потребу в тихому куточку, де можна було б перепочити і за ніч набратися нових сил.

«Тут хороше, — сказав він собі нарешті, — і тут я залишуся. В мене нема машини, а де ще я знайду таке зручне місце? До того ж, якщо вони вирішили мене переслідувати, вони будуть переслідувати мене скрізь».

І, таким чином, він продовжував їздити з готелю до міста й назад, зосереджено міркуючи про те, що може трапитися. Коли в нього виникли деякі сумніви, він вирішив одвідати Френка Блаунта й переговорити з ним. Блаунт довгий час був журналістом, потім став адвокатом і нарешті маклером. Не було помітно, щоб на нього напосідали клієнти, а проте він явно розкошував. Старий холостяк, він увесь час бував у трьох клубах, у декількох готелях і в десятку замських будинків, не кажучи вже проте, що в нього було чудове авто. Саме гепер він був надзвичайно заклопотаний роботою і тому часто одвідував узбережжя. Він любив гольф та теніс і, між іншим, Грегорі, якому бажав усякого успіху, хоч ніяк не міг спрямувати його на вірний шлях. Прибувши одного ранку в місто, Грегорі пішов до контори Блаунта і там виклав йому усе як є.

— Отаке становище, — закінчив він, дивлячись на рсжеві щоки й лисіючу голову друга. — І мені б хотілося знати, що б ти зробив на моєму місці.

Блаунт замислено дивився поверх високих будинків міста на блакитне небо, що виднілося за ними, і постукував пальцями по скляному верху конторки.

— Що ж, — відповів він через якийсь час, усе так само пошкрябуючи підборіддя, — на твоєму місці я б не здавав позицій. А коли до цього причетна жінка, та ще й гарненька, ти можеш трохи розважитися, не ризкуючи потрапити в біду. Я дивлюсь на це як на своєрідну спортивну розвагу літнього сезону. Звичайно, треба бути обережним. На твоєму місці я одержав би дозвіл носити револьвер. Вони дізнаються про це, якщо вони справді стежать за тобою, і це не додасть їм бадьорості. А потім тобі конче треба щоденно вести точний запис своїх вчинків і завірити його в нотаріуса. Якщо вони дізнаються про це, це також не порадує їх, і, мабуть, їм доведеться придумати що-небудь оригінальніше.

— Крім того, — говорив він далі, — вечорами й неділями я не дуже зайнятий, так що на випадок лиха, якщо хочеш, майже завжди можу бути в тебе під рукою. Коли ми будемо разом, їм навряд чи вдасться що-небудь зробити так, щоб один з нас не довідався про це, і до того ж у тебе буде свідок. — Блаунт подумав також, чи не може згадана в розмові дама становити інтерес і для нього самого. — Я живу в Сансет Пойнті, по сусідству з тобою, і, якщо хочеш, буду приходити щовечора й милуватися твоїми успіхами. А якщо їм вдасться який-небудь викрутас, я хочу подивитися, як це буде зроблено. — І він весело й підбадьорливо усміхнувся.

— В тому-то й справа, — в задумі промовив Грегорі. — Я зовсім не хочу, щоб викрутас удався. Я не можу собі цього дозволити. Якщо саме тепер зі мною що-небудь трапиться, то в політичному відношенні мені вже ніколи не підвестися на ноги, а в мене дружина, син і мені остогид газетний бізнес. — І він втупив очі у вікно.

— А кинь ти про це турбуватися, — заспокійливо сказав Блаунт. — Будь тільки пильним і, коли тобі доведеться пізніше ніж звичайно затриматися в місті, дай мені знати, — я під'їду й заберу тебе з собою. А якщо мені це не вдасться, переночуй у місті. Зупинись у якому-небудь великому готелі. Там ти будеш почувати себе в цілковитій безпеці.

Протягом декількох днів Грегорі, щоб не бути надокучливим, повертався до готелю рано. Він дістав дозвіл, і тепер задню кишеню його штанів відтягала громіздка зброя, якої він терпіти не міг, але все ж ночами тримав під подушкою. Невпевненість так впливала на його уяву,

що у вчинках мало не кожної людини він почав вбачати підозрілий зміст. Кожний новий одвідувач готелю викликав у нього неспокій. Він був упевнений, що за ним стежать якісь люди, зв'язані з місіс Скелтон, хоч не міг довести цього навіть самому собі.

«Дурниці, — кінець кінцем вирішив він. — Я поведжуся, як п'ятирічна дитина в темряві. Кому я потрібен?» І він писав про це дружині жартівливі листи й намагався знайти колишню безтурботність.

Однак це було не так легко: незабаром сталося дещо таке, що дуже занепокоїло його. В усякому разі він був дуже збуджений, бо характерна особливість подібних пригод полягає в тому, що їх можна тлумачити і так і сяк. Одного разу близько дев'ятої вечора, незважаючи на пораду Блаунта, він вирішив повернутися в «Тритонхол», не вдаючись по допомогу до друга.

«Чи варто? — питав він себе. — Блаунт ще подумає, що я боягуз, яких мало; кінець кінцем досі ж нічого не трапилось, і я сумніваюсь, що вони зайдуть так далеко».

Він утішав себе думкою, що, можливо, людство не таке погане, як він думає.

Але як би там не було, тільки-но він зійшов з поїзда й побачив вдалині за луками, на сході, мерехтливі вогні «Тритона», як його взяв сумнів у розумності свого вчинку. Станція «Тритон» була безлюдною майже весь час, за винятком ранку й семи вечора, а цієї ночі тут взагалі не було ні душі. Тільки він і зійшов з поїзда. Майже всі їздили до готелю й назад своїми машинами й іншим шляхом. І чого ради він не послухався Блаунта, питав себе Грегорі, оглядаючи навколишню рівнину; чому не звернувся до нього за допомогою або не залишився в місті? Найнявши машину, він кінець кінцем теж навряд чи врятував би становище, Блаунт це підкреслював, — можливо, тільки дав би ворогові, що причаївся, бажану нагоду для нападу. Ні, треба було залишитися в місті або поїхати з Блаунтом його машиною; кажучи собі це, Грегорі попростував пустинною, хоч і короткою дорогою, що вела до готелю й була освітлена лише декількома невеличкими ліхтарями, які висіли на чималій відстані один від одного.

Саме в ту хвилину, коли він подумав: яке щастя, що готель усього за якихось сто ярдів і що на випадок сутички він добре озброєний і прекрасно розвинений фі-

зично, — з-за повороту виринула машина й зупинилася за декілька кроків від нього. З неї вийшли два чоловіки і, тримаючись позад фар, які горіли слабше ніж звичайно, почали оглядати колесо. Грегорі відразу здалося дивним, що фари світять так тьмяно. Чого б це могло бути, та ще й нічного часу, і чому незнайома машина зупинилася якраз біля пустинного повороту і якраз у ту хвилину, коли він підходив до нього? І чому він так чудно сприймає все це: по всьому його тілу поповзли мурашки, і волосся на голові заворушилося. Підходячи до машини, він відійшов убік так, щоб їх розділяла вся ширина дороги. Але в цей час один з чоловіків облишив колесо й рушив до Грегорі. Ту ж мить, майже мимовільним рухом, Грегорі вийняв револьвера з задньої кишені і ткнув його в кишеню пальта. При цьому він спинився і крикнув:

— Ні з місця, містер! Я озброєний, не підходьте, або я буду стріляти. Я не знаю, хто ви, друг чи ворог, але не смійте рухатись. Коли вам треба чого-небудь, питайте, не сходячи з місця.

Незнайомий, як видно, здивований, зупинився.

— Хотів попросити у вас сірника і довідатись, як проїхати до Треджер Пойнта, — промовив він.

— У мене нема сірників, а до Треджер Пойнта треба їхати в протилежний бік, — відрізав Грегорі. — Он же готель... якщо ви їдете звідти, чому ви не спитали там, як проїхати, а разом не попросили сірників? — Він замовк, а чоловік, стоячи в тіні, з цікавістю розглядав його.

— Що ж, гаразд, — байдуже відповів він. — Нема, то й не треба. — Але, замість того, щоб повернутися до машини, він усе стояв на попередньому місці, не спускаючи з Грегорі очей.

Грегорі наївся, як злякана кішка. Тремтячи всім тілом, він витягнув з кишені револьвера й погрозливо помахав ним.

— Стояти на місці, поки я не пройду мимо! — вигукнув він. — Ви обидва в мене на мушці, і при першому русі я стрілятиму. Я не завдам вам шкоди, якщо ви самі не напроситесь, тільки ні з місця. — І він рушив далі, тримаючи їх під прицілом.

— Ні з місця! — все вигукував він, поки не відійшов на значну відстань; потім — чоловіки, можливо, від подиву, все ще стояли й дивились на нього — він раптом

повернувся й побіг з усієї сили; до дверей готелю він прибіг увесь спітнілий, ледве переводячи дух.

«Ні, більше не поїду сам», пообіцяв він собі.

Коли він розповів про цю зустріч Блаунту, той висміяв його страхи. Ну, кому спаде на думку вбивати чи влаштовувати засаду в такому відкритому місці? З поїзда могли зійти й інші пасажери. Заблудла машина могла опинитися там усякого часу. Людям можливо справді потрібні були сірники, і вони могли їхати зовсім не з готелю. Там є й друга дорога, яка проходить стороною.

І все ж Грегорі був схильний думати, що йому загрожувала небезпека,—він і самому собі не міг би пояснити, чому він так думав,—просто чуття, твердив він.

А через день чи два — в світлі недавньої пригоди це здавалося тим більш значущим — місіс Сkelтон почала виявляти все більшу турботу про його вигоди й благополуччя. В ресторані готелю вона займала один із столиків з краєвидом на море, і майже завжди з нею обідав хто-небудь з її приятелів-маклерів, а то й обидва разом або хто-небудь з випадкових знайомих. Але четвертий стілець звичайно залишався вільним, і незабаром Грегорі почали запрошувати до столу, а коли був Блаунт, присували п'ятого стільця. Спочатку Грегорі вагався, але, спонукуваний Блаунтом, якого місіс Сkelтон забавляла, він почав приймати запрошення. Блаунт запевняв, що з нею дуже весело. Вона так добре одягається, така енергійна, обхідлива, добродушна — одне слово, для проведення часу на узбережжі кращого й бажати не можна.

— Кинь, старий, вона цікава, — міркував він якось раз увечері під час їхньої пообідньої прогулянки. — Що чудова, це безперечно, хоч красуні сорок років. Вона мені подобається. Слово честі. Хто його зна, може вона й обманщиця, але вона добре грає в бридж і непогано в гольф. Вона пробувала що-небудь витягти з тебе?

— Нічого, наче, — відповів Грегорі. — Тримається вона досить просто. Вона тут лише тижнів зо три.

— До неї треба придивитися. Я підозрюю, що вона тут неспроста, але напевно сказати не можу. Скидається на те, що вона — один із шпиків Тілні. Та зіграємо парію і подивимось — чия візьме. Я буду залицятися до неї заради тебе, а ти роби те ж саме заради мене.

мо Під благодотворним впливом виниклої дружби події

розвивалися досить швидко. Не минуло і двох днів після того, як Грегорі вперше підсів до її столу, а вже місіс Скелтон, з надзвичайно таємничим виглядом, немовби про щось вельми важливе і старанно приховуване, повідомила, що в готель ненадовго приїжджає її приятелька, дуже мила дівчина, уродженка Заходу, яка посідає визначне становище у світському товаристві і з грішми, одна така Імоджин Керл з Цінціннаті, не багато не мало — дочка тамтешнього багача Брейтона Керла.

Місіс Скелтон познайомилася з батьками цієї дівчини там-таки, в Цінціннаті, п'ятнадцять років тому. Імоджин була її улюбленицею з улюблениць. Тепер дівчина гостила в Уілсон Флетчерів у Протоці, але місіс Скелтон умовила батьків Імоджин відпустити її на якийсь час до готелю. Їй лише двадцять років, і віднині вона, місіс Скелтон, буде її незмінною і вірною покровителькою. Певна річ, усі присутні схвалюють її намір? А якби вони були люб'язними, — при цих словах місіс Скелтон окинула їх усіх бистрим поглядом, — вони допомогли б їй розважати її гостю. От було б прекрасно! А яка чудова дівчина: розумниця, красуня, і добре танцює, і грає на роялі, і те, і се, одне слово, — все це було занадто хороше, щоб бути правдою. Але oprіч усього іншого вона справді дуже гарна — пишні каштанові коси, карі очі, прекрасна шкіра і таке інше.

Блаунт і Грегорі вислухали все це і оком не змигнувши, але згодом, коли вони зустрілися на великій веранді, що виходить до моря, Блаунт сказав:

— Ну, як?

— На мою думку, вона сама. А ця здорово розписує. Все-таки, знаєш, цікаво, а що як вона й насправді така довершеність? — І Грегорі засміявся.

Через кілька днів прекрасна незнайомка з'явилася і цілком виправдала всі обіцянки місіс Скелтон, — вона навіть перевершила їх. Вона була вродлива. Грегорі вперше побачив її, коли о сьомій годині ввійшов до просторої їдальні. Як і казала місіс Скелтон, вона була молода, — двадцять один, не більше. Очі в неї були світлі, сіро-карі, і її волосся, шкіра і руки ніби світилися. Вона здавалася простою і скромною, привітною і веселою, не можна сказати, щоб прекрасною чи довершеністю, але досить недурною, і на неї було приємно дивитися... дуже приємно. Вона сиділа за столом місіс Скелтон, мак-

лери помітно до неї залицялись, і Блаунтові вона теж сподобалася з першого ж погляду.

— Ну, як, — почав він, — краля? Передчуваю, що мені доведеться рятувати тебе від тебе самого. Знаєш, як ми зробимо? Ти рятуй мене, а я буду рятувати тебе. Старенька, видно, тямить, яких треба добирати, та й Тілні теж. Отож, мій друже, пильнуй! — І він наблизився до столу з виглядом людини, яка прагне принести себе в жертву.

Грегорі мимоволі засміявся. При всій його обачності він був заінтригований, а дівчина, мовби навмисне, щоб підігріти його інтерес, приділяла місіс Скелтон та її двом друзям значно більше уваги, ніж Грегорі та Блаунтові. Вона трималася зовсім невимушено, чи грала в невимушеність, і, здавалося, не підозрювала, що їй призначено роль сирени, а вони, в свою чергу, вдавали, ніби приймають усе за чисту монету. Як би там не було, тільки по обіді Блаунт весело заявив, що вона може очаровувати його, скільки її душеньці завгодно. Він до її послуг.

Але того ж вечора і наступного дня Грегорі відчув, що зачарувати намагаються саме його. Він ловив на собі її погляд, то лукавий, то соромливий, а то й лукавий і соромливий разом, і наполегливо, навіть не без гонору запевняв себе, що саме його вона вибрала своєю жертвою. Коли він висловив свої припущення Блаунтові, той тільки засміявся.

— Не будь таким пихатим, — сказав він. — Ти можеш і помилятися. А втім, хотів би я бути на твоєму місці. Подивимось, чи не можу я відтягти від тебе її увагу. — І Блаунт почав залицятись до неї не менше за інших.

Однак Грегорі не так-то легко було ввести в оману. Він пильно стежив за дівчиною, коли вона весело балакала про те, як проводила минулу зиму в Цінціннаті й купалася нещодавно в Бічамптоні, розповідала про обіцяну їй мандрівку на яхті, про теніс, гольф. Вона чудово грала в теніс, і в цьому Грегорі згодом сам переконався: щоразу, граючи з ним, вона змушувала його добре пострибати, і піт з нього котився градом. Він намагався зрозуміти, чи не робить вона йому авансів, але нічого певного не помічав. Вона рівномірно розподіляла свою прихильність, і коли в Східній кімнаті починалися танці, обирала спочатку одного з маклерів, а потім Блаунта.

В неї, так само, як у місіс Скелтон і маклерів, була своя машина, і то вона, то вони, незважаючи на майже повсякчасну присутність Блаунта, запрошували Грегорі пристати до компанії, коли після полудня або ввечері збиралися куди-небудь їхати. Проте він не довіряв їм і не приймав їх запрошень, за винятком тих випадків, коли Блаунт бував тут-таки і також одержував запрошення, — тоді він залюбки згоджувався. Час від часу в готелі грали в віст, безик або покер, і Грегорі, як і Блаунт, коли той був тут, після наполегливих запрошень звичайно приєднувались до картярів. Грегорі не вмів танцювати, і Імоджин піддрознювала його. Чому він не вчиться? Адже це чудесно! Вона б навчила його! Часом, коли вона линула повз нього, пропливаючи серед інших пар, він не міг втриматися від думки, що вона напрочуд граційна й життєрадісна. Блаунт помічав це і глузував з нього, хоч і йому вона здавалася дуже компанійською і цікавою. Грегорі не раз задумувався над тим, як дивно (коли тільки це правда), що така темна особа, як цей Тілні, могла для виконання свого підлого заміру знайти таку привабливу дівчину. Подумати тільки, дівчині лише двадцять один рік, вона вродлива і, без сумніву, могла б іншими способами добиватися кращого становища в житті, а ось він змушений її підозрювати, і цілком можливо, що вона шахрайка. Що ж штовхає чи силує її до цього?

— Друже мій, ти не знаєш цих людей, — запевняв його Блаунт. — Вони підуть на всяку підлість. У політиці людей можна примусити робити все, буквально все. Це не те, що інше життя або бізнес. Це політика — і в цьому все. Цинічно так думати, але так воно і є. Розміркуй сам на підставі своїх розслідувань, про що вони свідчать.

— Я розумію, але така дівчина і раптом... — з пафосом промовив Грегорі.

Адже кінець кінцем, наполягав він, вони *не знають*, приховується тут що-небудь чи ні. Може, вона сирена, а може, якраз навпаки. Можливо, обидва вони просто хибно міркують про неї, як і про інших ні в чому не повинних людей.

Щодо місіс Скелтон їм поки що пощастило довідатись лише, що вона, як і сама казала, — володіє і з великим успіхом керує театральним агентством. Можливо, вона знала кращі часи й могла похвалитися кращими знайом-

ствами. Іноді Грегорі почував, що в нього паморочиться голова, як у людини, яка несподівано стикнулася в темряві з ворогом; він відчував невпевненість і нерішучість, але вони з Блаунтом прийшли до висновку, що найкращий вихід залишитися й почекати кінця, — що буде, те й буде. Гра була забавною навіть і в такому вигляді, захватною і новою. Вона, як казав Блаунт, розкривала глибину тієї політичної мерзоти, яку Грегорі намагався викрити і про яку раніш навіть і не підозрював.

— Не відступай, — з азартом картяра повторював Блаунт. — Хто знає, що з цього вийде. Може, тобі здадуть якраз той козир, якого треба. Спробуй притягти її на свій бік. А чому б ні? Вона й насправді може закохатися в тебе. Тоді подивишся, що з цього вийде. З розплющеними очима ні в яку пастку не потрапиш.

Згодом Грегорі погодився з цими доводами. До того ж сама ця приваблива дівчина якимсь невловимим чином почала притягати його до себе. Він не тільки ніколи не був знайомий з подібною жінкою, йому навіть бачити такої не доводилося. З якогось погляду гра була незвичайна і захоплююча. Він почав стежити за своєю зовнішністю і сам робив несміливі спроби залицятися. Проте запис його вчинків провадився щоранку. Щовечора він повертався з міста або з Блаунтом, в його машині, або раннім поїздом. Можливість ризику була майже виключена, проте — як знати?

Наступних вечорів у відповідності до звичаїв приморського готелю Грегорі й Імоджин познайомилися одне з одним ближче. Грегорі чув, як вона грає та співає, і зрозумів, що це палка і навіть хтива натура. Як він тепер бачив, вона була більш досвідчена, ніж здавалося спочатку; іноді вона якось чудно і клично надувала губки і манливо поглядала то на одного, то на другого, не виключаючи і його самого. Оскільки припущення про таємну атаку втратило свою новизну, Блаунт і Грегорі почали жартувати з Імоджин з цього приводу, вірніше, не виразно натякали на роль, яку вона виконує.

— Ну, як сьогодні йде ваша гра? — спитав її одного разу Блаунт на другому чи третьому тижні її перебування в готелі, підходячи до неї та Грегорі, які сиділи серед юрми, на великій веранді, і дивлячись на неї розуміючим, глузливо-цинічним поглядом.

— Яка гра? — вона подивилася на нього з найневиннішим виглядом.

— Така, коли розставляють пастку й ловлять намічену жертву. Хіба не цим займаються всі гарненькі молоді жінки?

— Ви натякаєте на мене? — спитала вона гоноровито, з виглядом ображеної цнотливості. — Хай буде вам відомо, що мені нема чого ловити будь-кого в пастку, а жонатого чоловіка тим більш.

Її зуби блиснули в недобрій усмішці.

Грегорі і Блаунт пильно стежили за нею.

— Ну, певне. Вже кого-кого, тільки не жонатого. Власне кажучи, я мав на увазі не вас особисто; взагалі... життя, знаєте, — гра.

— Авжеж, звичайно, — премило відповіла вона. — Адже я теж жартую.

Грегорі і Блаунт засміялися.

— Дивись-но, викрутилась і оком не змигнула, — зауважив згодом Блаунт, і Грегорі змушений був погодитися з ним.

Іншим разом з подібним натяком спробував виступити Грегорі. Імоджин підійшла до них, виконавши кілька пасажів на піаніно, за яким вона сиділа, як йому здалося, з кокетливою і гордовитою грацією... на кого тільки розрахованою? Зі свого місця він міг бачити її і почував, що вона це знає.

— Не легко працювати, не одержуючи винагороди, — ніби між іншим натякнув він.

— Що таке? Не зовсім розумію, — і вона запитливо подивилась на нього.

— Не розумієте? — посміхнувся він. — У мене звичка говорити криптограмами. Я завжди так розмовляю. Це всього-навсього веселий натяк на темні обставини. Не зважайте. Ви однаково не зрозумієте, раз ви не знаєте того, що знаю я.

— В такому разі, що ж ви знаєте таке, чого я не знаю? — спитала вона.

— Поки що нічого певного. Так, деякі міркування. Не звертайте уваги.

— Далєбі, ви дуже чудні обидва — і ви і містер Блаунт. Ви завжди говорите якісь незрозумілі речі, а потім заявляєте, що вони нічого не означають. А що таке криптограма?

Грегорі, все ще посміюючись з неї, пояснив.

— А знаєте, ви надзвичайно інтерна людина. Я весь час стежу за вами.

— Серйозно? — Вона трохи підняла брови і зробила круглі очі. — Це цікаво. Ну і як, на вашу думку, до якого типу я належу?

— Ще точно не знаю. Але якщо ви належите саме до того типу, який я маю на увазі, то ви дуже вправні. В такому разі мені довелося б віддати вам пальму першості.

— Далекі, ви мене вражаєте, — серйозно сказала вона. — Ні, справді. Я зовсім не розумію вас. Про що ви кажете? Коли ви щось під цим розумієте, то я хотіла б, щоб ви висловились прямо, а коли ні, краще б зовсім не казали.

Грегорі здивувався. В її голосі прозвучала визивна нота.

— Прошу вас, не сердьтєся, добре? — сказав він, трохи збентежений. — Я просто жартую, не більш.

Вона підвелася й пішла, а він почав ходити туди й сюди по веранді, виглядаючи Блаунта. Знайшовши його, Грегорі поділився з ним своїми враженнями.

— Що ж, може, ми й помиляємось. Хтозна. Дай їй розійтись. Незабаром що-небудь та проясниться.

А далі Грегорі стало здаватися, що місіс Скелтон і ще дехто непомітно допомагають Імоджин добиватися чогось, але зміст і мета їхнього намагання йому не були ясними. Він зовсім не був схильний лестити собі і проте часом мимоволі думав, що став об'єктом майже невловних інтриг. Незважаючи на те, що трапилось між ними, Імоджин, як і раніш, трималася з ним по-дружньому і, як видно, не тільки не уникала його, але намагалася увесь час бути в полі його зору.

До готелю прибув і десь у ньому помістився самозадоволений, вифранчений, верткий, невеликого зросту єврей; він снував туди й сюди і, здавалося, не мав ніякого відношення ні до місіс Скелтон, ні до її друзів. Та якось, гуляючи серед піщаних дюн, що обрамлювали затоку, Грегорі побачив Імоджин і верткого, як мураха, єврея, що йшли разом. Його це так вразило, що з подиву він зупинився. Першою його думкою було підійти ближче і остаточно переконатися, але вони поволі йшли в його бік; він побачив, що помилки бути не могло, і поспішно пішов їть. Блаунта було негайно введено в цю таємницю,

і за обідом, побачивши, як верткий чоловічок ввійшов і вмовився за віддаленим столиком, він, ніби нічого не трапилось, спитав:

— Здається, приїжджий?

Місіс Скелтон, Імоджин і один з маклерів, що був причому, оглянули незнайомого допитливим поглядом, а потім байдуже відвернулися.

— Не маю ні найменшого уявлення, — озвався маклер. — Не зустрічав раніше. По галантерейній лінії, ставлю в заклад тисячу.

— Хто б він не був, схоже, що він багатий, — простодушно зауважила Імоджин.

— Він приїхав, здається, в середу. На мою думку, він нічого особливого собою не становить, — сухо додала місіс Скелтон, і до цієї теми більше не поверталися.

Грегорі так і поривало тут-таки викрити брехню Імоджин та її друзів, але він вирішив зачекати й уважніше придивитися до дівчини. Все це, безперечно, ставало цікавим. Коли вони пішли на таку брехню, виходить, тут щось є. Виходить, усе ж таки, що вона обманщиця, хоч вона така чарівна. Його цікавість до неї, до місіс Скелтон та їхніх друзів відразу збільшилася.

А далі з'явилося таємниче блакитне гоночне авто, «Гончак», як згодом почав називати його Грегорі, величезна, неповоротка і скажена машина, гарно і навіть блискуче обладнана, в якій було зовсім особливе звучання мотора. В його стукоті чулася металева нота, і, здавалось, вона розходитьсь в чистому повітрі далеко за дюни, що прилягають до моря. Як Грегорі згодом почув від місіс Скелтон, машина належала одному з чотирьох юних щасливчиків, які проводили літній час у сусідньому готелі, що був за милою на захід від «Тритона». Власник машини, якийсь Кестлмен, паросток і спадкоємець дуже багатих батьків, був другом місіс Скелтон, — вони познайомилися в місті на комерційному ґрунті. Молоді люди прибули, пояснила вона, вслід за Імоджин, щоб допомогти розважати її, і вони завжди приїжджають цією машиною. Кестлмен і його друзі, вилощені, одягнені за останньою модою юнаки, грали в теніс і брідж і були в курсі всіх самих останніх естрадних, танцювальних та спиртних новинок. Усі вони, в усякому разі троє з них, мали вельми спритний вигляд і були не від того, щоб позалицятися до Імоджин, але, як незабаром довірчо пові-

домила Грегорі місіс Скелтон, дівчина проти цього. Батькам Імоджин це може не сподобатися. Інша річ Грегорі та Блаунт — такі солідні і зразково скромні люди!

З того часу місіс Скелтон почала робити майже щоденні прогулянки то в машині Кестлмена, то в своїй власній, і брала з собою Грегорі, коли він висловлював згоду, й Імоджин. Однак Блаунт з самого початку категорично заявив, що він проти цього.

— Кажу тобі, не залишайся з нею сам на сам чи разом з її друзями ніде, крім цієї веранди. Вони хочуть піймати тебе в пастку, але переконалися, що це не так просто, от і починають діяти щосили. Та вони незабаром так чи інакше виявлять себе, — це так саме вірно, як те, що ти сидиш передо мною. Вони хочуть мене усунути, а ти не допускай цього або знайди кого-небудь замість мене. А то й не побачиш, як ускочиш. Так ось і ловлять людей. Бери мене з собою, або хай вони користуються моєю машиною, а ти захопи кого-небудь ще. Тоді хоча б до якоїсь міри ти будеш господарем становища.

Грегорі запевняв Блаунта, що не бажає, щоб замість нього був хто-небудь інший, і тому надалі, коли вони одержували запрошення, в числі запрошених завжди був Блаунт, хоч Грегорі й бачив, що іншим це не подобалось. Не можна сказати, щоб Імоджин була проти, але місіс Скелтон завжди висловлювала незадоволення: «Чи треба чекати його?» або «Невже без нього ніяк не можна обійтись?»

Грегорі пояснював, у чому тут річ. Блаунт — його давній і близький друг. По суті вони відпочивають разом. Блаунтові зараз нічого робити... Вони, здавалось, розуміли все це в найкращому значенні, а Блаунт тільки й чекав нагоди, щоб запропонувати їм поїхати всім разом у його машині.

Але що частіше бували такі «нагоди», то більше місіс Скелтон вдавалася до невинних хитрощів, пропонуючи несподівані прогулянки. Приємно пройтия сосновим лісом та піщаними горбами до сусіднього готелю, де є чарівна альтанка, і цю прогулянку їй хотілося зробити саме з Грегорі. Але досить було йому згодитися, як раз же з'являлася Імоджин і, певна річ, її не можна було не запросити. Тоді місіс Скелтон раптом згадувала, що вона забула парасолу, сумку чи носову хустину і негайно йшла собі геть, залишаючи Імоджин і Грегорі прогулю-

ватися вдвох. Але Грегорі ніколи не вирушав у дорогу, не дочекавшись повернення місіс Скелтон. Так просто його не заманиш у пастку.

На цей час Грегорі й Імоджин, незважаючи на атмосферу непевності та підозрінь, близько здружилися. Він бачив, що подобається їй. Вона дивилася на нього, трохи округлюючи очі, і часом ніздрі її ледь здригалися, — що б це могло означати? Сидячи з ним поруч у машині чи де-небудь інше, вона ледве помітно ніжно притискалась до нього. Останнім часом вона намагалася вчити його танцювати і лаяла, вдаючись до таких милих висловів, як: «От неслухняний хлопчисько», або «Ах, ви роззява!» (коли він одного разу щось упустив), або «Який ви великий і незграбний — і який дужий. Вас не повернеш».

А йому, незважаючи на туманну гру її слів, вона здавалася справді вродливою і такою граційною. Яка вона гарна, не раз казав він сам до себе. Яке пишне і шовковисте волосся! І погляд її сірокарих очей, такий строгий і разом з тим привітний, коли вона дивиться на нього. Ніс у неї такий маленький і рівний, рот різко окреслений, як у англійки, губи повні і верхня посередині трощечки нависає над нижньою. А як вона глянула на нього, коли вони залишились самі! Він аж збентежився.

Але що ж робив у ці критичні дні «Блакитний гончак»? Якось увечері місіс Скелтон запропонувала Грегорі поїхати до Бейсайда, миль за двадцять п'ять; Блаунт супроводжував їх. Не поїхали вони й десяти миль, — так здалося Грегорі, — як до його слуху долинуло гудіння своєрідно сконструйованого потужного мотора. Воно нагадувало далеко дзиччання бджолої або шершня, закритого склом. Щось у ньому було люте, дике. Грегорі миттю згадав цей звук і впізнав величезну блакитну машину молодого Кестлмена. «Що це означає? — питав він себе: — Досить їм куди-небудь поїхати, як цей звук починає переслідувати його». І без усякої прихованої думки він звернувся до Імоджин.

— А це ж машина Кестлмена, чуєте?

— Справді, схоже! Цікаво, чи так це, — наче й не було нічого, промовила вона.

Того дня більше не було приводу задумуватись над цим, але іншим разом, коли вони далеко відїхали від готелю, той самий звук мотора прозвучав зовсім близько

з сусіднього шляху і проминув їх. Якось раз незмінні пасажири блакитної машини з'явилися в тій самій гостиниці, в якій зупинилися він, Блаунт, Імоджин і місіс Скелтон.

Потім, якимось знезапче, йому відкрився справжній зміст усього цього. Він раптом згадав, що кожного разу, коли він чув звучання мотора, це звучання супроводжувалось появою машини Кестлмена біля придорожньої гостиниці або готеля, де він був у одній компанії з Імоджин та Блаунтом. І неодмінно вслід за тим з'являлася та ж сама компанія молодих людей («веселих наїзників», як вони себе називали), які пояснювали такі зустрічі щасливою випадковістю. Він згадав (і що обставину підтвердив пильний Блаунт), що коли мотора не було чути і звичайна компанія не з'являлася, то, тільки вони прибували до місця призначення, місіс Скелтон або Імоджин відразу йшли до жіночої кімнати, і незабаром здаля доносився скажений лет машини і з'являлися «веселі наїзники». Але з якою метою? Щоб знайти привід найкраще скомпрометувати його?

Якось увечері, в одній з придорожніх гостиниць, після того, як місіс Скелтон залишила їх, але до того, як з'явилися «веселі наїзники», Грегорі сидів біля поручнів балкону й дивився вниз на тихий сосновий гай, і раптом йому здалося, що він чує машину, величезну люту тварину, яка, заливаючись гавканням, немов гончак, що натрапив на слід, наближається здалеку. В звучанні мотора чи в нічній тиші було щось невимовно чудне, моторошне, що й справляло таке враження. А через кілька хвилин з'явилася машина, і чотири приятелі ввалилися в гостиницю з безтурботним і нахабним виглядом; побачивши Грегорі, вони вдали, ніби здивувалися. Грегорі відчув холодок і дроз в усьому тілі, викликані тією таємничістю, що огортала все це. Який жах, коли отак переслідують людину! Як погрузли в багні політичних махінацій, як гарячково чіпляються за владу над збудораженими мільйонами міських мешканців ці люди, Тілні та його друзі, коли вони визнали за необхідне обплутувати такою сіткою інтриг якусь одну людину, яка намагається викрити їх! Їхні злочини! Грабування державних коштів! Як добре він знає деякі їх злочинні справи — і який близький він до того, щоб довести це і прогнати їх геть від державної казни, від благ і пошани службового становища!

Ось чому він становить для них такий інтерес, він — незалежний журналіст, який на свій страх і ризик провадить розслідування. Егеж, скільки тут підлості, чорних таємниць і підступності. Що вони замишляють, ці дві усміхнені жінки і ці четверо вилощених головорізів, рожевощоких, з чемними манерами? Чого їм від нього треба? Чим усе це кінчиться?

Коли місіс Скелтон, Імоджин, Блаунт і він збиралися їхати назад, а Кестлмен і його друзі сідали в машину, з'явилася третя компанія, до того невідома ні Блаунтові, ні Грегорі; приїжджі зав'язали розмову з обома жінками і кінець кінцем умовили їх пересісти до них в авто. Місіс Скелтон попросила пробачення, стала пояснювати, що це її давні друзі, з якими вона давно не бачилась, і що згодом усі вони зустрінуться в готелі за бріджем. Блаунт і Грегорі, залишившись самі, вирішили до найближчої застави їхати найкоротшою дорогою, щоб першими попасти додому. Новий хід заінтригував їх, однак вони в ту хвилину не могли розгадати його. Коли вони проїжджали ділянку шляху, дуже затінену деревами, їх раптом осліпили вогні машини, що мчала назустріч на повній швидкості; і хоч Блаунтові пощастило напрочуд швидко і спритно звернути своє авто вбік до огорожі й лісу, все ж зустрічна машина проскочила на дивовижній швидкості так близько, що зачепила їх ліве заднє колесо.

— Машина Кестлмена! — тихо промовив Блаунт, коли вона минула їх. — Я бачив його. Проскочили за дюйм від нас!

— Подумай тільки! — обурено вигукнув Грегорі. — Цікаво знати, чи повернуться вони подивитися на плоди своїх зусиль?

І в цю ж мить вони почули, що величезна машина повертається.

— Це справа серйозна. Не подобається мені, — прошепотів Блаунт. — Ця машина рознесла б нас на шматки, а на ній навіть знаку не залишилося б. Ось вони. Дивись, не лови гав. Ще добре, що ми озброєні. Чи револьвер при тобі?

Молодчики наближались, ніби нічого не трапилось.

— Хелло! Нічого не сталося? — ще здаля гукнули вони до приятелів. — Просимо пробачити, — і далі, наче вони щойно пізнали, хто перед ними: — Дивись-но, та це ж Грегорі з Блаунтом! Ну, друзі, дуже жалкуємо!

Нещасний випадок, запевняємо вас. Керування не в порядку.

Грегорі і Блаунт заздалегідь вирішили не відступати і в разі нового віроломства відповісти кулями. Напруження трохи розрядилося, коли прибула третя машина, в якій сиділи четверо чоловіків середніх років; побачивши в лісі групу людей і велику машину, що стояла поблизу, вони зупинилися, щоб довідатися, в чім річ. Грегорі, не втративши самовладання, затримав цих подорожніх.

— Чи не можете ви зачекати, містер, поки не поїде ця машина? — шепнув він до того з них, що помагав Блаунтові витягти на дорогу його авто. — Мені здається, вони умисне намагалися розчавити нас, але напевно сказати не можу; в усякому разі, нам не хотілося б залишатися з ними на самоті.

Зміркувавши, що становище змінилося і що новоприбулі не збираються їхати, Кестлмен та його приятелі просили вибачення і виявили готовість надати допомогу. Вони, бачте, забули дещо в гостиниці й вирішили вернутися. Під'їжджаючи сюди, вони помітили вогні Блаунтового авто і спробували зупинитися, але щось сталося з керуванням. Хотіли звернути вбік, але не могли і мало не розбили свою машину. Є пошкодження? Вони охоче за все заплатять. Блаунт запевнив, що пошкоджень нема; він і Грегорі приймали вибачення з очевидною щирістю, але від допомоги категорично відмовлялись. Коли «веселі наїзники» поїхали, Блаунт і Грегорі, під охороною незнайомих, добралися до готелю, який уже огорнула темрява і мовчанка.

Дивна річ, не раз казав сам до себе Грегорі, велика столиця і вся облутана сіткою отаких злочинних інтриг... Його намагались спокійнісінько вбити і хто ж, — молода дівчина й молоді хлопці, яким ледве перейшло за двадцять, і неможливо викрити їх. Сам він цілковито переконаний, що на його життя вже двічі готувался замах і були спроби вчинити його; і проте йому несила що-небудь довести, ні до чого не підкопаєшся, він навіть не намілює кинути їм обвинувачення! А жоджину ця веділа і вродлива дівчина, вдає, що закохана в нього, і він майже вірить їй... і разом з тим переконаний, що вона дає чи інакше причетна до змови! Чи нехбоже воле він часом? Він був за те, щоб викати свідені негідно, бо почув

вав, що має справу з бандою вбивць, які замишляють убити його під виглядом «нешасного випадку», якщо не вдасться згнати його за допомогою хитрощів та інтриг; але Блаунт дотримувався іншої думки. Він вважав, що час для від'їзду несподожий. Кінець кінцем усі переваги поки що на їхньому боці. До того ж Блаунт був переконаний, що ця дівчина — занадто слабка зброя в руках її спільників, вона не належить до числа досвідчених змовників. Він сказав, що прийшов до цього висновку на підставі деяких відомостей про неї, які поки що пощастило одержати. Один час вона була особистим секретарем добре відомого банкіра, який був зв'язаний з Тілні спільними інтересами в Пеньянку і кар'єра якого закінчилась тим, що його притягли до суду і йому довелося зникнути. Не виключено, що збереглися якісь папери, які вона підписала як довірений секретар чи казначей, і через те вона й стала жертвою Тілні чи кого-небудь з його політичних друзів. Блаунт тепер ладен був при потребі допомогти Грегорі дістати грошей для його розслідувань. Треба захистити місто від таких людей, як Тілні; при цьому Блаунт вважав, що Імоджин м'яка й податлива і Грегорі міг би перетягти її на свій бік.

— Не відступай,— твердив він,— іди до кінця. Справа досить серйозна, я розумію, але не забувай, що, де б ти не був, твоє становище не покращає, а тут принаймні ми знаємо, з ким маємо справу. Тепер вони вже зрозуміли, що ми беремо над ними верх. Повинні зрозуміти. Вони нервуються, от і все, а час минає. Можна було б викликати сюди твою дружину, але це не допоможе. Крім того, якщо ти зумієш скористуватися з обставин, ти можеш притягти цю дівчину на свій бік. Хоч би там що вона робила, мені здається, ти їй подобаєшся. — Грегорі фиркнув. — Чи при бажанні можеш сподобатися, а тоді в тебе буде можливість через неї вивідати весь їх замісел. Хіба ти не помічаєш, як вона весь час поглядає на тебе! І не забувай, що кожен день наближає тебе до виборів, а тим часом ти тримаєш справу в своїх руках, не даючи їм довести її до згубного кінця. Якщо найближчим часом їм не пощастить добитися нічого, то не встигне Тілні винайти що-небудь новеньке, як на нього зваляться вибори, а тоді вже буде пізно. Розумієш?

Грегорі погодився трохи зачекати з рішенням, але він почував, що нерви його трохи розладналися. Він ставав

дразливим і сердитим, і чим більше думав про це, тим гірше себе почував. Спробуйте-но бути люб'язними з людьми, убивцями в душі, які намагаються вас погубити!

Але коли наступного ранку за сніданком він побачив Імоджин — гарненьку, привітну, з виразом тієї внутрішньої уваги, що останнім часом усе частіш світилася в її погляді, його мимохіть потягло до неї, хоч він робив усе можливе, щоб не виявити цього.

— Чому ж ви вчора ввечері не прийшли до нас грати в карти? — спитала вона. — Ми чекали, чекали вас.

— Хіба ви не чули про самий останній «нешасний випадок?» — спитав він, роблячи наголос на останніх словах і дивлячись глузливо і з викликом.

— Ні. Що за нещасний випадок?

Здавалось, вона нічого не знала про те, що сталося.

— Звичайно, ви не знаєте, що після того, як ви вчора поїхали, Кестлменова машина мало не розчавила нас.

— Не може бути! — вигукнула вона зі щирим подивом. — Де?

— В лісі за Беллпойнтом, як тільки ви залишили нас. Вам обом просто повезло, ви поїхали якраз вчасно. — Він усміхнувся і розповів стисло всю історію, зробивши кілька іронічних зауважень щодо керування, яке було несправним.

Розповідаючи, він пильно стежив за нею, а вона дивилась на нього з виразом чи то болю, чи то страху. Ні, її погляд не виявляв інтересу і співчуття до замислів її друзів чи хазяїв, якщо вони справді були її хазяями. Її подив був таким щирим, зворушливим, переконливим, що обеззброїв його. Він не міг примусити себе повірити, що вона була причетна й до цього. Як казав Блаунт, вона найскоріше була саме знаряддям у чужих руках. Мабуть, вона сама була безпорадна або не знала, до яких меж можуть дійти її підступні «друзі». Очі її дивилися тривожно, сумно. Вона здавалася, як ніколи раніш, кволою, розгубленою, і це, не збільшивши його пошани до неї, пом'якшило його ворожість. Він відчув, що за інших обставин міг би навіть захопитися нею. Разом з тим він подумав, що її можна привабити настільки, що вона буде йому допомагати. Він має на неї вплив, а це вже дещо важить. Він змалював подію детально, з усією жвавистію, на яку був здатний, даючи їй

відчути, що він і Блаунт були на волосинку від смерті. Йй, як видно, стало погано, і вона незабаром вийшла з-за столу. Грегорі подбав про те, щоб було цілком ясно, що незнайомі, які зустріли їх у лісі, знають усі подробиці пригоди і запропонували свої послуги як свідки в разі, якщо цього треба буде.

— Але ми не збираємось будь-чого починати,—лагідно сказав він,— принаймні зараз. — Саме при цих словах вона, як видно, відчула невелику млість чи слабість і вийшла.

Чи то завдяки цій розмові, чи самій події, чи обставинам, з нею пов'язаним, про які Грегорі нічого не було відомо, тільки в діяльності його супротивників ніби настало затишшя. «Блакитний гончак» більше не вдирався в їхнє життя.

Місіс Скелтон викликали на кілька днів до міста в справах, а вслід за нею і містера Даймондберга, того самого, «який по галантерейній лінії», як називав його Блаунт. За весь час свого перебування в готелі містер Даймондберг ні разу в присутності інших не підійшов до них. Місіс Скелтон невдовзі повернулася, як завжди весела й життєрадісна, а тим часом Імоджин постаралася здружитися з Грегорі, і це обіцяло деякі зміни. Вона тримала себе значно вільніше, безпосередніше і привітніше, ніж раніш. Вона проводила з ним більше часу, усміхалася, жартувала і все ж, як здавалося йому, була чимсь заклопотана. Внаслідок розмови, що відбулася другого ранку після пригоди, Грегорі в її присутності почував себе тепер більш невимушено, більше довіряв їй і думав, що, можливо, в недалекому майбутньому зможе поговорити з нею відверто й одержати її підтримку.

Наступного дня по від'їзді місіс Скелтон та інших вони провели разом дві години підряд, і це дозволило їм краще зрозуміти погляди одне одного. Почалось це після другого сніданку, коли Грегорі затримався, щоб проглянути деякі звіти. Вона підійшла і стала біля нього.

— Що ви робите? — спитала вона.

— Звіряю деякі дані, — загадково відповів він, з усмішкою глянувши на неї. — Сідайте.

Вони розговорилися, спочатку про місцевий тенісний матч, а потім торкнулися роботи Грегорі, про яку він розповів коротко, зауваживши, що Імоджин, як видно, все це знає, в усякому разі повинна знати.

— Чому про все, що стосується вас, ви говорите зі мною в такому тоні? — спитала вона його по короткій паузі. — Ви говорите так дивно, наче про ваші справи я знаю щось таке, чого мені не слід знати.

— А хіба це не так? — спитав він, похмуро дивлячись на неї.

— Ось знову! Що ви хочете цим сказати?

— Ви справді потребуєте моїх пояснень? — почав він різко і глузливо. — Наче ви самі не знаєте! Можна подумати, що ви навіть і не чули, наприклад, про Юніон банк? Або про містера Суейна, його президента? Чи про містера Рейлі, чи про містера Мірса, касира?

При згадуванні цих імен, так само, як і при згадуванні пригоди з автомобілем, в її очах щось мигнуло, як в об'єктиві фотоапарата в ту мить, коли клацає затвор, тільки цього разу вона не виявила ніяких ознак болю чи хоча б збентеження. Вона здавалася зовсім спокійною і врівноваженою, лише на щоках з'явився ледве помітний рум'янець. Вона трошки розкрила рот і зобразила подобу усмішки.

— Юніон банк? Містер Суейн? Містер Тілні? Про що ви говорите? — вперто сказала вона. — Хто такий містер Суейн і що це за Юніон банк?

— Слухайте, міс Керл, — сказав він повчально й сердито, — якщо ви хочете, щоб я надалі зберіг до вас трохи пошани, перестаньте брехати. Ви дуже добре знаєте, що я маю на увазі. Ви прекрасно знаєте, хто такий містер Суейн, і чому він виїхав з Істріджа. Ви також знаєте містера Даймондберга, хоч ви й казали протилежне — і якраз після того, як гуляли з ним по дюнах три тижні тому, я бачив вас. Ви, мабуть, уже забули про це? — При цих словах вона ледве помітно здригнулася.

Її спокій зник, вона широко розкрила очі, а щоки і шия в неї густо почервоніли. На мить якась жорстокість з'явилася в її обличчі, але відразу ж змінилася виразом безсилля і збентеження. Здавалось, вона була дуже розстроєна і майже ладна визнати свою провину.

— Ах, містер Грегорі, — кволо заговорила вона благальним голосом, — ну що ви говорите! Повірте, я не маю ані найменшого уявлення про те, що ви хочете сказати, і прошу вас, не розмовляйте зі мною в такому грубому тоні. На мою думку, ви самі не знаєте, що говорите, і в усякому разі нічого не знаєте про мене. Очевидно, ви

мене сплутали з кимсь і з чимсь, чого я зовсім не знаю.— Вона зробила порух, наче збиралася піти від нього.

— Одну хвилинку, — різко промовив він, — не кваптеся йти і вислухайте мене. Ви знаєте, хто я такий і що саме я роблю. На свій страх і ризик я організував агентство й веду розслідування з тим, щоб розбити пануючу в місті політичну кліку, і в мене є сила доказів, які цієї осені можуть завдати містерові Тілні та мерові і декому ще багатьом неприємностей; вони знають про це, і цим пояснюється ваша присутність тут. Містер Тілні зв'язаний з мером і був нерозлучним другом вашого друга Джека Суейна. Даймондберг і місіс Скелтон тепер працюють на нього, так само як і ви. Ви думаєте, я не знаю, що Кестлмен і його приятелі орудують разом з вами і з місіс Скелтон, з Даймондбергом і з вашими «маклерами» і що цими днями Кестлмен намагався налетіти на нашу машину і вбити мене, і що весь час, поки я тут, за мною стежать і шпигують; але це так, і я знаю це і нітрохи не помиляюся, в тому числі і щодо вас, — і він злісно подивився на неї.

— Ні, стривайте, — знову поспішно заговорив він, коли вона відкрила рота і спробувала щось сказати. — Я не вважаю вас за таку підступну і страшну, як про вас можна подумати, а то я не розмовляв би з вами; вся ваша поведінка свідчить про інше. Ви виявляли стільки співчуття і дружньої уваги, що іноді мені здавалося, може, ви не знаєте до пуття, що відбувається. Та тепер я бачу, що ви все знаєте. Ваша поведінка за сніданком того ранку змусила мене подумати, що, можливо, ви не такі погані, як здаєтесь. Та тепер я бачу, що ви весь час обманювали мене, як я й гадав, тільки повинен вам сказати, до цієї хвилини мені не хотілося цьому вірити. А втім, це не перший випадок, коли в такий спосіб намагаються обплутати людину. Це старий політичний трюк, і ви можете проробити його ще раз, та тільки не зі мною, в усякому разі я подбаю, щоб вам це не вдалося. Справа ясна, ви, панове люб'язні, ладні вбити мене так само спокійно, як Тілні три роки тому прикінчив Крозерса, як він ладен прикінчити мене і кожного, хто стоїть на його шляху, однаково, чоловіка чи жінку; але я ще не попався йому до лап і не попадусь, можете переказати йому це від мого імені. Він шахрай. Він командує бандою шахраїв — мером і всіма його спільниками —

і якщо ви його спільниця, а я знаю, що це так, і знаю, що ви робите, значить і ви шахрайка.

— Ой, що це ви! — вигукнула вона. — Прошу вас! Це такий жах! Подумати тільки, як ви зі мною розмовляєте! Проте вона не поривалася піти.

— Але це не все, міс Керл, якщо це ваше справжнє ім'я, — говорив далі Грегорі; вона стиснула скроні долоньями, а при останніх його словах знову здригнулася. — Я вже вам сказав, що не вважаю вас за таку погану, як це можна про вас подумати, тому я з вами оце й розмовляю. Але подивіться, що виходить: ось я, молода людина, моє життя по суті тільки починається, а ви намагаєтесь мене погубити. Я жив тут тихо і спокійно з дружиною і дворічним синочком, але потім малюк захворів, і дружині довелося виїхати з ним у гори, і тоді ви і міс Скелтон, Даймондберг і Кестлмен, «маклери» і всі інші, хто тут висліджує мене і шпигує за мною, з'явилися в готелі й почали мене переслідувати. Та я тепер не безпорадний. І не думайте, що я не був поінформований про вашу появу, мене застерегли. Тепер на моєму боці не менше впливових людей, ніж на боці Тілні, чи буде не менше — і йому не вдасться вийти сухим з води так легко, як він розраховує. Але подумайте, яку роль граєте ви в усій цій справі! Чому ви хочете погубити мене або допомогти їм у цьому? Що я вам зробив? Я можу зрозуміти, чому цього хоче Тілні. Він думає, що я маю в своєму розпорядженні факти, які можуть пошкодити йому, — а це так і є, і, оскільки я не зробив ніякої публічної заяви, докази все ще перебувають у моїх руках; а отже, якщо мене прибрати з дороги або зганьбити, все піде прахом, і з ним нічого не трапиться, — але він дуже помиляється! Тепер так не вийде. Не може вийти. Зі мною чи без мене, все піде своїм звичаєм. Та річ тепер не в цьому. Два місяці тому мене повідомили, що тут ви з'явитесь, — повідомила не міс Скелтон, а мої друзі, — і що буде зроблено замах на моє життя. (При цих словах Імоджин широко розкрила очі, явно здивована.) І ось ви тут, наче за розкладом, і робите все те, що вам наказано, і, як видно, анітрошечки вас це не бентежить. А ви не задумувались над тим, яку жалюгідну роль ви граєте?

Він втомлено подивився на неї, а вона — на нього, але вона нічого не сказала і сиділа непорушно.

— Ця блакитна машина того вечора повинна була вбити мене, — говорив він далі, трохи виходячи за межі того, що йому було відомо, — все це було умовлено задовго до вашого приїзду. Я не розумію, чому ви працюєте на Тілні, але тепер я знаю, що саме цим ви займаєтесь, і ви остогидли мені, як і вся ця історія. Ви — всього-на-всього дрібний шахрай, ось ви хто, і я не хочу мати ніякого відношення ні до вас, ні до цієї історії, і не хочу більше слухати вас. Між іншим, до вашого відому, я не збираюся виїжджати звідси, і ви можете, коли хочете, повідомити про це Тілні, чи місіс Скелтон, чи хто там ще займається його справами. Я провадив повсякденний запис усіх подій, що відбулися за цей час, і в мене є свідки, і, якщо зі мною тут що-небудь станеться, я звернусь до преси і розкажу все, як є. Якби у вас залишалася хоч крихта порядності, ви не займалися б такою справою, але ви просто-напросто жалюгідна дрібна обманщиця, це вас і видало, і це все, що я хотів вам сказати.

Він підвівся і вдав, наче йде від неї; міс Керл все ще сиділа, як видно, зовсім приголомшена; потім схопилася й закричала йому вслід:

— Містер Грегорі! Прошу вас! Прошу! Містер Грегорі, я хочу дещо сказати вам!

Він зупинився і обернувся. Вона квапливо підійшла до нього.

— Стривайте, — благально вигукнула вона. — Заждіть. Заждіть хвилину. Прошу, верніться. Мені хочеться поговорити з вами.

Він подивився на неї з рішучим виглядом, але все ж залишився.

— Ну? — спитав він.

— Ви не уявляєте собі, що це таке, — виправдувалася вона, дивлячись на нього щирим засмученим поглядом. — Я не можу вам цього сказати, тепер не можу, але коли-небудь скажу, якщо ви дозволите. Але ви мені подобається і, повірте, я не хочу завдавати вам лиха. Повірте! Я нічого не знаю про цю історію з автомобілем, про яку ви говорите, — запевняю вас, не знаю. Всі ці люди жахливі, огидні, і якщо вони намагаються щось отаке робити, то я цього не знаю і не хочу більш мати з ними нічого спільного, — повірте! Ой, який це жах! — і вона заломила руки. — Так, я знаю містера Даймондберга, це правда, але я не знала його до того, як приїхала сюди,

і я знаю містера Суейна і містера Тілні. Я приїхала сюди, щоб спробувати зацікавити вас, але мені не сказали, для чого це потрібно.

Мені місіс Скелтон сказала, що ви, чи якісь люди, що стоять за вами, намагаються дістати компрометуючі відомості проти когось із їх друзів — проти друзів містера Тілні, мені здається, — а вони ні в чому не повинні; і що ви нещасливі зі своєю дружиною, і якби яка-небудь дівчина, однаково яка, зуміла примусити вас полюбити її, чи просто здружитися з вами, то вона змогла б переконати вас не робити цього, розумієте? Скільки я знаю, ніхто не збирався ні вбивати вас, ні ранили. Мені не казали, що вам хочуть завдати фізичної шкоди—це правда, не казали. Це жах і я про це вперше чую. Вони мені сказали тільки, що їм потрібний хто-небудь, хто міг би... стримати вас... запропонувати вам грошей... якщо пощастить. Я не думала, що в цьому є щось погане, бо вони багато зробили для мене в минулому — містер Тілні, місіс Скелтон і ще дехто. Але невдовзі по тому, як я побачила вас... — вона замовкла й подивилась на нього, потім одвела очі, — я переконалася, що ви не така людина, розумієте, і... ну, одне слово, тепер усе по-іншому. Я не хочу робити нічого, що могло б пошкодити вам. Це правда, не хочу. Я тепер просто не можу...

— Таким чином, ви визнаєте, що прекрасно знайомі з містером Тілні, — похмуро, але потай тріумфуючи, зауважив Грегорі.

— Я ж сказала вам, — відповіла Імоджин.

Вона замовкла, і Грегорі підозріливо втупив у неї погляд. Ясно було, що він їй подобався і подобався не так, як це буває при скороминучому флірті; а він... він почував до неї мимовільну симпатію. Він одверто признався собі в цьому: незважаючи на її хитрощі, вона чарівна і, скільки він може гадати, поки що не зробила йому нічого поганого. Навіть тепер вона здавалася йому такою юною, незважаючи на свою зіпсованість і чималий життєвий досвід; і щось у її обличчі — його ніжність, м'яка лінія волосся над лобом, припухла верхня губа — загострило його цікавість і змусило замислитись.

— Ну що ж? — спитав він помовчавши.

— Ой тільки не сердьтеся й не залишайте мене. Адже я вам нічого поганого не зробила, правда? Досі, в усякому разі.

— Саме так: досі! Слово коротке, а зміст довгий.

— Так, але я урочисто обіцяю, що я й не зроблю нічого такого і не збираюсь робити. Запевняю вас. Ви не вірите мені, але це правда. Даю вам слово... Чому б вам не зостатися моїм другом? Тепер я нічого більш не можу сказати вам про себе крім того, що вже сказала... тепер— ні... але коли-небудь скажу, і я хочу, щоб ви zostалися моїм другом. Я обіцяю не робити нічого, що могло б завдати вам неприємності. Адже я нічого такого не зробила? Правда? Не зробила?

— Звідки мені знати? — сказав він різко, допитливо дивлячись на неї і разом з тим думаючи, що з її боку це просто обачлива спроба зацікавити його, наперекір його волі, і втримати біля себе. — Мені здається, що ви вже чимало зробили хоча б тим, що зв'язалися з цією публікою. Почати з того, що заради вас я волочуся з ними скрізь. Якби не ви, хіба я їздив би на всі ці прогулянки? Чи цього мало? Чого ж вам іще? А чому ви не можете сказати мені зараз, хто такі ці люди і що ви про них знаєте? — зажадав він, почувавши себе якоюсь мірою переможцем. — Мені хотілося б знати. Це могло б мені стати в пригоді, якби ви справді хотіли допомогти мені. Які в них плани, чого вони добиваються?

— Не знаю. Я не можу сказати вам більше за те, що вже сказала, запевняю вас, не можу. Якщо довідаюсь, може, коли-небудь скажу. Обіцяю вам. Але тільки не зараз. Зараз не можу. Невже ви не можете мені повірити хоч настільки? Хіба ви не розумієте, що коли я так багато говорю вам, значить, ви подобаетесь мені? Я зовсім не маю наміру шкодити вам, запевняю вас. Я багато чим завдячую цим людям, але не настільки, щоб зайти так далеко. Ви мені не вірите? — Немов від гіркої образи вона широко розкрила очі. В виразі її обличчя було щось нове, принаadne, тепле.

— В мене не залишилось жодної близької людини, — говорила далі вона, — нікого, хто б подобався мені. Мабуть, я сама винна в цьому, але... — голос її став солодшим від меду.

Незважаючи на всю свою обережність і глибоке переконання, що його дружина — найкраща і найбільш підхожа для нього супутниця в житті, і незважаючи на те, що, люблячи свою дитину і її дбайливу матір, він незмінно зберігав їй вірність, Грегорі проте був зворушений

чимсь, властивим темпераментові цієї дівчини. Звідки в Тілні така влада над нею, що він може примусити її займатися подібною справою? Подумати тільки... а яка вродлива дівчина!..

— Що ви знаєте про місіс Скелтон? — спитав він. — Хто вона принаймні? І тутешні садівники? Чого їм треба? (В готелі було три садівники, і щоразу, як Грегорі та Імоджин були вдвох, вони якимось умудрялися знаходити роботу поблизу, — обставина, яка змушувала його негайно йти геть.) І Даймондберг?

Щодо садівників, запевняла вона, то їй про них нічого невідомо. Чи виконують вони доручення місіс Скелтон, чи кого іншого, вони роблять це без її відому. З Даймондбергом вона познайомилася тільки в готелі і терпіти його не може. З якихось міркувань місіс Скелтон просила її вдати, ніби вона з ним незнайома. Імоджин запевняла, що місіс Скелтон з давніх часів знає її по Цінціннаті, як та й казала, а останнім часом вони зустрічалися тут у місті. Місіс Скелтон допомагала їй знайти службу, двічі влаштовувала її на сцену. Так, один час вона справді працювала в містера Суейна, але тільки як проста конторниця. Вона ніколи нічого не знала ні про нього самого, ні про його плани й замисли, ніколи. Грегорі захотів довідатись, як же так вийшло, що саме вона мала залучити його в пастку, якщо є такий замисел, але вона стала запевняти, нібито й поняття не мала про те, що його намагаються піймати в пастку. Хто зна, може, все було саме так, як вона казала.

Грегорі так і не міг розібратися до кінця, чи говорити вона йому щиро правду, але все це було досить правдоподібно, і він думав, що вона не може весь час тільки брехати. Здавалося, вона для цього занадто відверта й доброзичлива. В тому, як вона міркувала і як поводитись, прозирило ніжне й палке почуття. В майбутньому, запевняла вона, він дізнається про все, якщо забажає, але не зараз — тільки не зараз. Потім вона спитала його про дружину, де вона й коли повернеться.

— Ви дуже її кохаєте? — наївно поцікавилась вона на закінчення.

— Звичайно, кохаю. Чому ви питаєте? В мене є син, йому два роки, я його просто-таки дуже люблю.

Вона подивилась на нього замислено, трохи збентежено чи з недовірою, як йому здалося.

Вони закінчили на тому, що зостануться такими ж друзями, якими були до цього. Він признався їй, що вона йому подобається, та все ж він не довіряє їй — в усякому разі поки що. Все повинно йти, як і раніш, але з однією умовою: віднині, хоч би що з ним сталося, вона не буде до того причетна. Вона одверто сказала йому, що неспроможна контролювати дії решти компанії. Вони самі собі хазяї, і до деякої міри вона повинна їм підкорятися, але по змозі вона буде його оберігати. Ні, вона не думає, що вони розраховують ще довго переслідувати його. Щождо неї, то хай він виїжджає, якщо вважає за потрібне. Вона може зустрічатися з ним у будь-якому іншому місці, якщо він захоче. Вона не впевнена, що це як-небудь вплине на замисли його ворогів. Так чи інакше, якщо він виїде, вона рушить услід за ним лише при умові, що він цього забажає, — їй би хотілося, щоб так було. Але можливо, що й тут більш нічого не трапиться. Якщо вона що-небудь почує, вона його повідомить або спробує повідомити своєчасно. Але тепер вона нічого не може сказати йому. Можливо, що трохи згодом, як тільки їй пощастить вибратися звідси... є речі, які від неї не залежать... Вона висловлювалась вельми загадково й таємничо, і він зрозумів це в тому сенсі, що вона потрапила в скрутне становище, з якого не так уже й легко виплутатись.

— Кінець кінцем я не дуже на неї розраховував би, — розміркував Блаунт, коли Грегорі про все розповів йому. — Дивись пильно, ось моя порада. Ні в якому разі не ризикуй заради неї своєю репутацією. Хтозна, може вона знову бреше. Хто зшахраював раз, той шахраєм і залишиться. — Така була його філософія.

Місіс Скелтон повернулася на третій день після його тривалої розмови з Імоджин, і, незважаючи на те, що вони, здавалось би, зблизилися, як ніколи раніш, уклавши дружній напівоборонний пакт, він усе ж відчував зраду. Він не міг зрозуміти, що сталося. Вона поводитись з ним по-дружньому, трималася просто, безпосередньо, була весела й навіть usługувала йому... і проте... в чім тут річ? То він думав, що вона, можливо, мимовільна жертва, яка потрапила під вплив місіс Скелтон чи ще під чий-небудь, то, — що вона цілком безпринципна політична авантюристка. Хоч вона й намагалася, як він казав, «бути на висоті», але разом з тим попадалася йому на шляху при таких чудних обставинах, що він, незважаючи на все

казане йому в минулому й говорене тепер, починав відчувати сумнів, чи не намагається вона, як і раніш, скомпрометувати його. Хоч який він був далекий від того, щоб стати на слизький шлях, усе ж його ставлення до неї починали набувати очарування гри, в основі якої лежав непереможний потяг статей.

Так одного разу після карточної гри, що затяглася до пізньої ночі, коли він вийшов на маленьку веранду, яка прикрашувала куток зали і прилягала до його кімнати, — з веранди відкривався розкішний краєвид на море, — він побачив Імоджин біля самих своїх дверей; вона була сама, в прозорій сукні, весела, привітна. Тепер, коли вони стали друзями і між ними відбулася ця розмова, щось у її поведінці немов запрошувало його встановити з нею ближчі взаємини, без ризику для нього. Вона ладна убезпечити його від усього, все взяти на себе. Разом з тим він був далекий, дуже далекий від того, щоб здатися. Не раз він запевняв її, що не хоче мати з нею ніяких стосунків на цьому хисткому ґрунті, і, проте, вона біля його дверей, і хоч у цьому, може, й не було нічого особливо тривожного, як він казав собі згодом, все ж, оскільки він попереджав її, скидалося на те, що вона намагалася переконати його, приспати його пильність. Звичайно, кожен мешканець готелю міг зробити те саме (її кімната була десь поблизу), але правило номер перший, яке встановив Блаунт і яке досі виконував Грегорі, говорило: ніколи, ні за яких обставин, що можуть бути не правильно витлумачені, не залишатися з нею віч-на-віч. До того ж, ідучи від неї, — а Грегорі зараз же пішов, невимушено й жартівливо попросивши в неї пробачення, — він помітив двох чоловіків, які з'явилися з-за рогу сусіднього коридору, і один з них, побачивши його, сказав другому: «Мабуть, нам в інший бік, Джим»: Цілком можливо, що й у цьому не було нічого особливого. Всякі двоє людей могли випадково зайти до зали, на наріжній веранді якої сиділа дівчина в вельми прозорому убранні, але все ж...

Те ж саме траплялося щоразу, коли він вечорами прогулювався за огорожею або вздовж дамби, слухаючи, як морська хвиля гучно б'є в її стіну, і думаючи про чари ночі, про красу готелю і про мерзоту політики.

Він помічав, що коли Імоджин могла діяти без ризику, вона завжди опинялася біля нього, а коли, як думалось,

вони й справді могли бути вдвох і самі, її не було. Якось увечері Буллен, один з маклерів і, як видно, не з гірших серед своєї братії, вийшовши з місіс Скелтон та Імоджин на прогулянку й побачивши Грегорі, завів з ним розмову, а потім пішов, залишивши Імоджин на його опікування. Не бажаючи здатися до дурості підозріливим, Грегорі разом з тим був серйозно заклопотаний, як же поводитись у такому становищі. Його тепер увесь час нестерпно тягло до неї, і все ж... Він не раз казав їй, що не бажає залишатися з нею сам на сам при отаких обставинах, та ось маєш; сама завжди торочить, що не хоче, щоб він був з нею проти свого бажання, а ось помилуйтеся! Всі її пояснення зводилися до того, що вона тут ні при чому, що все це чиста випадковість або підстроєно без її відому. Вона неспроможна передбачити всі випадковості. А коли він наполегливо питав, бажаючи вияснити, чому вона не виїжджає, чому рішуче не порве з усім цим, вона пояснювала, що не може так зробити, не завдавши серйозної шкоди собі і місіс Скелтон, а, крім того, для нього безпечніше, коли вона тут.

— Що це означає? — спитав він її цього разу. — Новий викрут? — Помітивши, як вона замовкла й відсахнулася, він засоромився. — Ну, ви ж знаєте, що я маю на увазі, — сердито додав він.

— Прошу вас, Ед, не будьте таким підозріливим. Ні, чому ви так поводитесь? Що ж, на вашу думку, мені навіть і гуляти тут не можна? Сьогодні ввечері я не могла уникнути цього, запевняю вас, не могла. Хіба ви не розумієте, що й мені доводиться грати роль — в усякому разі тимчасово. Що ж, ви хочете, щоб я зібралася й поїхала? Я пояснюю вам, що не можу. Ви не вірите? Невже ви зовсім не довіряєте мені?

— Ну, гаразд, гаразд, — пробурмотів він, дуже незадоволений з себе. — Дайте мені вашу руку. Не будемо сваритися, — і він чемно, але рішуче повів її на головну веранду, намагаючись разом з тим бути до неї уважним.

— Зрозумійте, Імоджин, я не можу допустити цього і не допущу. Ви повинні уникати таких речей. Інакше я припиню всяке знайомство з вами. Ви кажете, що хотіли б бачити мене своїм другом, щонайменше. Дуже добре. Але як це зробити?..

Посперечавшись у такому дусі ще якийсь час, вони розсталися не зовсім ворогами, хоч і дуже незадоволені одне з одного.

На свою велику прикрість він кінець кінцем переконався, що обмежений у виборі місць для своїх прогулянок та відпочинку майже такою ж мірою, як був би обмежений, перебуваючи у в'язниці. Коли він вперше приїхав до готелю, йому сподобалася невелика алея з лавами та квітучими виноградними лозами, що була позад лужка; вона стала для нього улюбленим місцем, де можна було чудово прогулятися й покурити, але тільки й того. Тепер він був певний, що там його або пристукнуть, або до нього з'являться місис Сkelтон та Імоджин для того, щоб потім залишити його з Імоджин сам на сам, а три садівники або маклери, напевне, будуть поблизу, ладні виконати роль свідків. Він не міг не думати, що потрапив у дурне і смішне становище.

Грегорі часом роз'їжджав з Імоджин та Блаунтом Блаунтовою машиною, а іноді вони брали з собою і місис Сkelтон або їздили без неї, в залежності від обставин, — оскільки Блаунт був поруч, це не мало значення; вони ніколи не їздили далеко, і до того ж Грегорі та Блаунт завжди брали з собою зброю і були готові до всякої несподіванки чи сутички. Справа ця, очевидно, була ризикована, але приятелі трохи підбадьорилися, бо досі їм щастило і до того ж обом Імоджин дуже подобалася. Тепер, признавшись у своєму коханні до Грегорі, вона була з ним незвичайно привітна, а з Блаунтом весела й люб'язна, лагідно піддрознювала його й називала сторожовим собакою. Блаунт хвалився тим, як спритно вони з Грегорі справляються з усією цією історією. Не раз, навіть у присутності дівчини, він казав, що в цьому є спортивний інтерес, принадність азартної гри і що Імоджин їх не обдурить, а все це здорово помагає весело проводити час, хоч, може, його власне життя і життя Грегорі чи принаймні їх репутацію поставлено на карту.

— Дій, ось моя порада, — усе казав Блаунт, захоплений подіями. — Хай вона як слід у тебе закохається. Добийся, щоб вона свідчила на твою користь. Намагайся одержати від неї справжні свідчення, написані чорним по білому. Який це був би козир у виборчій кампанії, коли б уже тебе примусили з нього піти.

При всій своїй благодущності Блаунт був практичним і прозорливим політиком.

Але Грегорі не міг собі уявити, як він це зробить. Дуже вже вона йому подобалась. Ніколи не була вона такою чуйною, такою близькою до нього, як тепер. На прогулянці вони з Блаунтом стали глузувати з Імоджин, з її ролі в усій цій історії, питали, чи нема поблизу блакитної машини, чи розставлено по місцях садівників і кого сховано он за цим деревом або за тим будинком.

— Нащо вам марно з нами гаяти час, коли у вас не все готове? — казали вони.

Вона ставилась до всього поблажливо, навіть сміялася і в свою чергу глузувала з них.

— Стережіться! Он, бачите, йде шпигун, — вигукнула вона, побачивши торговця з возиком чи наймита з тачкою.

Усе це починало нагадувати фарс, але Грегорі з Блаунтом вирішили, що в цьому фарсі є своя чарівність. Мабуть, вони так замучили її партнерів, що незабаром ті вийдуть з гри. В усякому разі обидва на це надіялись.

Та тільки-но вони прийшли до висновку, що змова не така вже й страшна і, як видно, справа йде до кінця, а місіс Грегорі сповістила, що незабаром вона зможе повернутися, як раптом сталося щось несподіване. Якось увечері Блаунт, Грегорі та Імоджин поверталися з однієї із своїх прогулянок, які тепер не були такими тривалими, як раніш; вірний своєму правилу ні в якому разі не діяти за якоюсь твердо встановленою системою, яка дала б можливість їх ворогові підмітити і використати їхні звички, Блаунт минув головні ворота і виїхав на бічну доріжку, що вела до самотнього під'їзду, прикритого з обох боків високим живоplotом і пушистими соснами. Вірні рішенню ніколи не розлучатись у таких обставинах, вони попростували слідом за Імоджин до дверей, після того, як Блаунт замкнув машину, щоб її не вкрали в його відсутності.

На східцях під'їзду вони трохи затримались, почали глузувати з Імоджин, що ось, мовляв, і ще один вечір минув спокійно, тільки садівники, бідні, мабуть, замучились, ганяючись за ними до пізньої ночі і нишпорячи в темряві, та Імоджин заявила, що вона втомилася і її час додому. Вона посміялася з їх самозадоволення.

— Ви обидва думаете, що розумніших за вас нема?— трохи втомлено усміхнулась вона. — Вам пішло б на користь, якби з вами обома що-небудь трапилося, — занадто вже ви розумні.

— Серйозно? — ледве стримуючи сміх, сказав Блаунт. — Ну, не варто з цього приводу влаштовувати нічних конференцій. Нашо вам втрачати ранній сон?

А Грегорі додав:

— Далекі, Імоджин, вам доводиться стільки працювати, ви повинні поберегти себе.

— Та замовчіть ви і йдіть додому, — засміялася вона, простуючи до дверей.

Але не пройшли вони і ста п'ятдесяти футів бічною тінистою доріжкою, як вона, задихавшись, наздогнала їх. Почувши її кроки, вони обернулись.

— Слухайте!—наблизившись, лагідно сказала вона.— Мені так незручно вас турбувати, але хтось замкнув двері, і я не могла ні відчинити їх, ні достукатись. Може, хто-небудь з вас піде зі мною і допоможе? — І побачивши, що обидва повернули, вона додала: — Ах, правда. Я й забула. Ви ж працюєте тільки в парі один з одним.

Блаунт фиркнув. Усміхнувся і Грегорі. Не можна було втриматись. Іноді ще так ясно було шито білими нитками, — ось як тепер, наприклад.

— Але уявіть собі, — пожартував Грегорі, — а що як двері так щільно зачинилися, що ми зможемо відчинити їх тільки з'єднаними зусиллями?

Побачивши, що Блаунт справді ладен іти, він передумав.

— Мабуть, я й сам зможу відчинити двері. Не турбуйся цього разу. Однаково ж я йду додому, — додав він.

Він подумав, що непогано було б побути з Імоджин сам на сам хоча б кілька хвилин...

Блаунт залишив їх, застережливо підморгнувши і весело побажавши їм доброї ночі. За весь час спільного перебування в готелі вони ні разу не наважились так поводитись, але тепер, як видно, не було підстав турбуватись. Грегорі ніколи ще не почував такої близькості до Імоджин, як цього вечора. Вона здавалася особливо широко, радісною, веселою. Ніч була душна, але приємна. Вони говорили про дрібниці, жартували, і йому захотілось побути з нею ще трохи. Вона якось увійшла в його

життя й була таким милим товаришем, — чи йому просто так здавалося. Він узяв її під руку.

— А хороше було в Берклі, — сказав він, думаючи про гостиницю, звідки вони щойно приїхали. — Красивий парк... і ця музика! Чудово, правда ж? (Вони там танцювали.)

— Літо незабаром мине, — зітхнувши, сказала вона, — і мені доведеться повернутись додому. Як було б добре, якби воно ніколи не кінчилось. Мені хотілося б жити тут завжди, ось так, як тепер, разом з вами. — Вона спинилася, подивилась на верхівіття дерев, глибоко зітхнула і простягнула перед собою руки. — Подивіться на цих світлячків, — промовила вона, — правда, вони чудесні? — Вона відступила на крок, стежачи за світляками, що мигтіли серед дерев.

— Може посидимо трохи? — запропонував він, коли вони підійшли до під'їзду. — Ще не пізно.

— Ви серйозно? — радісно спитала вона.

— Розумієте, я стаю таким дурнем, що хочу вірити вам. Хіба це не ідіотизм? Але я навіть рискну побути з вами хвилин п'ятнадцять.

— Мені хотілося б, щоб ви обидва хоч коли-небудь перестали дражнити мене, — прохально сказала вона. — Мені хотілося б, щоб ви навчились довіряти мені й іноді розлучалися з Блаунтом: адже скільки разів я казала вам, що не збираюсь робити нічого, що могло б завдати вам шкоди, не попередивши вас про це.

Грегорі, задоволений, подивився на неї. Він був зворушений, йому було жаль її і ще більше самого себе.

Він розумів, що мимоволі, незважаючи на дружину й дитину, ступив на шлях, на який не повинен був ступати, і разом з тією, яку він, по совісті, не міг поважати. Він прекрасно усвідомлював, що для їх взаємин не може бути майбутнього ні тепер, ні згодом. І все ж він барився.

— Ну от, нарешті, ми й самі, — промовив він. — Тепер ви можете робити вашу чорну справу, мене нема кому захистити.

— Це було б вам уроком, пане хитрун. Якби я запропонувала вам посидіти зі мною хвилинку, то ви уявили б, що за кожним деревом ховається шпигун. Смішно казати, як ви поводитесь. Але як би там не було, а вам доведеться почекати, поки я піднімуся нагору змінити туфлі. Тиснуть страшенно, терпець уривається. Якщо хочете,

пройдіть туди до веранди, або я повернусь сюди. Я на хвилинку. Не заперечуєте?

— Ну, звичайно, ні, — погодився він, думаючи про те, що веранда не таке відкрите місце, як цей під'їзд, навпаки — занадто відлюдне. — Звичайно, звичайно. Біжіть. Але краще повертайтеся сюди. Я тут поки що покурю.

Він вийняв сигару і збирався зручно влаштуватися, але вона вернулася.

— Вам доведеться відчинити мені двері, — сказала вона. — Я зовсім забула про них.

— Ах, правда, ну звичайно.

Він підійшов до дверей, пошукав спочатку великого ключа, що цього пізнього часу завжди висів збоку, і, не знайшовши його, глянув на замок. Ключ був там.

— Це я пробувала відчинити, — пояснила Імоджин.

Він узявся за ключ, і, на його подив, замок піддався без найменшого зусилля з його боку, і це спонукало його обернутися й подивитись на неї.

— Здається, ви казали, що двері не відчиняються, — промовив він.

— Раніш не відчинялися. Не знаю, чому тепер замок піддався, а тоді я не могла відімкнути. Можливо, хто-небудь пройшов тут з того часу. Ну, я побіжу і зараз же повернуся. — Вона побігла вгору широкими сходами.

Грегорі повернувся на попереднє місце; йому було трохи смішно, але й на думку не спадало, що в цьому є щось чудне чи недобре. Все могло бути саме так, як вона казала. Буває, що замки іноді капризують, а може, хто-небудь уже виходив і відчиняв двері. Чого завжди морочитися сумнівами? Можливо, що вона справді любить його, як давала це зрозуміти, або дуже закохана і нікому не дозволить скористуватися нею, як зброєю проти нього. Цілком можливо. Ні, справді, продовжував він міркувати, вона тепер зовсім не така, якою він спочатку вважав її і якою вона тоді була; потрапила в тенета власних почуттів і, підкоряючись йому, почала поводитись зовсім не так, як розраховувала. Якби не був він жонатий так щасливо, може, з цього що-небудь вийшло б, думав він.

Темнозелена стіна дерев, що стояла перед ним, жовте світло з скляної кулі, вставленої в стелю, світляки й пілікання цикад — усе заспокоювало й розважало його. Він

починав думати, що кінець кінцем політика — принаймні та, якою він займається, — не таке вже кепське заняття, навіть коли тебе переслідують. Досі він непогано заробляв, постачаючи прекрасною інформацією деякі газети й політичні організації — найбільш визначну було припасено наслідок, — а ця справа відкривала перед ним значно вигідніші перспективи, ніж ті, що були в нього в часи його праці в газеті; майбутнє, коли не рахувати того, що сталося за останні кілька тижнів, уявлялося йому досить принадним. Незабаром він завдасть теперішній адміністрації убивчого удару. Це може, в місцевому масштабі, дати йому високе становище. Його не так уже й легко обдурити, як вони гадали; до того ж ця чарівна дівчина закохалася в нього.

Якийсь час він дивився вздовж темнозеленої алеї, якою вони пройшли, потім почав безтурботно споглядати якесь сузір'я, що видніло над вершками дерев. Раптом... а може й не раптом?.. шепіт чи тільки натяк на шепіт... немовби щось торкнулося його слуху і, коли він прислухався уважніше, наче легкі кроки, залунали по той бік живоплоту. Звук був такий слабкий, що його можна було вважати за шелест трави або хитання гілки. Грегорі миттю насторожився, всі його м'язи напружились і він увесь внутрішньо підтягнувся — не тому, що чекав чогонебудь жахливого, а... невже вони знову взяли за старі трюки? Знову ці таємничі садівники? Коли ж це кінчиться? Вийнявши з рота сигару й зупинивши качалку, на якій він повільно погойдувався, він вирішив не рухатись, навіть не ворухити руками, така вдала була його позиція; праворуч і ліворуч стовпи, що стояли між ним і кущами, правили йому за прикриття, і він міг бачити, сам залишаючись невидним. Чи знають вони, що він тут? Як вони могли дізнатися? Як і раніш, безперервно стежать за ним? Чи має вона до цього відношення? Він вирішив був підвестися й піти, але в цю ж мить подумав, що краще трохи почекати й подивитися, що буде. Він піде, а вона повернеться і не знайде його на місці... Невже готується якась нова каверза?

Швидко обдумуючи все це, він разом з тим до останньої міри напружував слух. Сумнівів бути не могло — хтось тихо йшов з лівого боку по той бік огорожі, і не один, а двоє: як тільки одні кроки затихли десь зовсім близько, звідти ж почувлися другі, такі легкі й обережні,

наче хтось скрадався на котячих лапах, — шпигуни, провокатори, навіть убивці, — міг з'явитися хто завгодно, він це розумів. Хтось ховався й підкрадався, і це так впливало на нерви, було так страшно й жорстоко, що йому стало моторошно. Егеж, видно, не слід було відпускати Блаунта й затримуватися тут. Він ладен був піти, його проймав дроз, але в цю мить йому здалося, що він чує кроки Імоджин, яка спускається сходами. Виходить, вона все-таки повертається. Вона тут ні при чому. Чого ж він боїться?.. Але чи так це? Хто скаже? Зрештою, іти звідси тепер було б безглуздо. Вона побачила б, що він знову їй ні в чому не довіряє, а ця стадія в їх стосунках, здавалося, вже минала. Вона не раз обіцяла не тільки не шкодити йому, але й оберігати його від усієї цієї компанії. Ні, спочатку він скаже їй про цих пришельців, а потім піде. Він скаже їй, що вони, як і раніш, стежать за ним, ладні кожної хвилини зловжити його добрістю.

Але ось її кроки досягли кінця сходів і затихли, а вона не з'являлася. Спалахнула лампочка по той бік дверей, яка звичайно не світилася такої пізньої пори, і, озирнувшись, Грегорі побачив — чи йому вдалося, що побачив, — тінь Імоджин на стіні з правого боку. Вона щось робила... але що? Під лампочкою було дзеркало. Може, вносила останній штрих у рисунок своєї зачіски. Можливо, щоб показатися йому в новому вигляді, вона причепурилась. Він чекав. Вона не з'являлася. Тоді передчуття якоїсь зради миттю охопило його, жахливе відчуття, що він обдурений і близький до загибелі. Він відчув, як усе в нього всередині затрепетало від страху, що ніби шепнув йому: «Вперед! Живіш! Тікай!» Більше він не міг всидіти на місці ні секунди і, немов від могутнього поштовху, схопився на ноги й кинувся до дверей; в цю мить йому знову здалося, що він чує рух і навіть шепіт у темряві за огорожею. Що це таке? Хто це? Зараз він усе з'ясує!

Вбігши у двері, він роздивився й побачив Імоджин, але що з нею сталося! Коли вона пішла нагору, на ній була легка літня сукня, дуже модна й пишна, а тепер вона була в м'якому домашньому платі, яке шільно облягало її і в якому ніхто не виходив би з готелю. І воно не було надіте із звичною для неї охайністю, а, навпаки, було в цілковитому безладді, немов їй довелося ритримати невдалу для неї і важку боротьбу. Комір був на-

діваний і розхристаний, рукав порваний біля кисті й на плечі, спідниця з'їхала набік і теж була порвана вище коліна. Обличчя було мертвотно бліде може від пудри, може від переляку й відчаю, а зачіска в такому безладді, наче хтось шарпав її і збив набік. Одне слово, в Імоджин був вигляд людини, на яку було вчинено злочинницький замах і яка вийшла з бійки з обшарпаним платтям і з пошарпаною душею.

Хоч Грегорі кинув на неї лише побіжний погляд, ця зміна в її зовнішності вразила його. Він до такої міри був захоплений зненацька, що не міг вимовити ні слова, але в голові в нього саянула думка, і він миттю зрозумів смисл усього, що сталося. Його єдиною думкою було — втікати, забратися якнайдалі, щоб його не побачили й не застали тут. Одним стрибком він відскочив до сходів і помчав нагору, відмірюючи по три сходи зразу, не затримуючись навіть для того, щоб оглянутися й зустріти перший напівзляканий погляд її витрішених очей здивованим, злобним і зляканим поглядом. Він не перевів духу, поки не досяг своєї кімнати, вбіг в неї і захлопнув за собою двері. Опинившись у себе, він зупинився, тремтячий і пополотнілий, прислухаючись, чи не пролунає який-небудь звук, чи нема гонитви, але, не почувши нічого, підійшов до дзеркала і почав глумитися над собою, над тим, що він такий дурень, так легко дав себе перехитрувати, поліз у пастку після всіх вжитих заходів і розумних промов. «Ой, дурень! Ну й дурень!» — зітхав він.

А клялася ж і обіцяла, навіть сьогодні увечері. Ось вона, нестала й підступна людська природа! Виходить, увесь цей час вона брехала йому, обдурювала, незважаючи на всю його самовпевненість, обережність і підозріння, а тепер, наприкінці сезону, мало не впіймала в пастку. Виходить, Тіллі нелегко обманути. Він добився від своїх підлеглих такої спритності й покірності, про які у Грегорі й гадки не було. Але що ж він їй скаже тепер, коли дізнався, що вона становить собою, якщо тільки він коли-небудь знову побачить її? Вона просто посміється з нього, вона вважає його за дурня, хоч йому й пощастило втекти. Чи захоче він знову побачити її? Ніколи, вирішив він. Але подумати тільки, що така юна, така ніжна і, здавалось, закохана дівчина може бути така безжальна, по-диявольському хитра й жорстока! Вона була багато хитріша, ніж думали вони з Блаунтом.

Підсунувши до дверей конторку і стільці, він подзвонив Блаунтові, сів і став його очікувати.

Тепер йому було цілком ясно, що вона замишляла розіграти жертву гаданого нападу, а він опинився б у ролі злочинця, і якби його вороги зібрали доволі свідків, йому нелегко було б довести, що це не так. Кінець кінцем і він і Блаунт часто бували з нею, і це після того, як він дав собі слово не робити цього.

Її свідки ховалися зовсім близько, в темряві, і чекали тільки слушного моменту. Навіть якби йому вдалося довести свою пристойну поведінку в минулому, однаково, зважаючи на ту підозрілу обставину, що він загравав з нею, і цю підступну ситуацію, хіба присяжні й публіка повірили б йому? Ще секунда-дві, і вона закричала б, що він до неї чіпляється, і підняла б на ноги весь готель. Її таємні спільники кинулися б до нього й побили б його. А може, й забили б. Хто зна? Потім сказали б, що захищались від нападу. Безперечно, вона і її приятелі знайшли б безліч свідків. Але вона не закричала... ось це дивно, хоч часу в неї було цілком достатньо (це безперечно), і від неї цього чекали, і вона повинна була закричати! Чому ж вона промовчала? Що стримало її? Чудна, тривожна думка, яка виправдовувала її, здавалася все більш імовірною, але в цю ж мить він зробив усе, що міг, щоб заглушити її.

«Ні, ні! З мене досить, — сказав він собі. — Вона хотіла скомпрометувати мене — ось і вся розгадка. І яким чином! Жахливо! Ні, всьому кінець. Завтра ж їду звідси, поїду в гори до дружини або привезу її додому».

Тимчасом він сидів, тремтячи всім тілом, витираючи з лоба піт, з револьвером у руках, бо не був певен навіть того, що вони не прийдуть за ним сюди і не спробують усе-таки обвинуватити його в замахові. Чи спробують... чи зможуть? у цю хвилину хтось постукав у двері, і Грегорі, вияснивши, що це Блаунт, відчинив йому. Він квапливо розповів Блаунтові про свої випробування.

— Еге, — похмуро і разом з тим не без задоволення промовив Блаунт. — Ця на все піде. Хигрій викрут, що не кажи, підстроєно напрочуд. А яка в неї витримка! Адже жартувала з нами на цю тему! Я вважав, що ти ризикуєш, але не так сильно. Я вже почав був думати.

що за нею нічого такого немає, і ось, прошу вас! Згоден, тобі час їхати звідси. Навряд чи пощастить тобі перетягти її на свій бік. Вона занадто хитра.

Наступного дня Грегорі підвівся рано, вийшов на веранду й почав курити, обдумуючи становище, що утворилося. Так, тепер він виїде і, можливо, ніколи більше не побачить цього дівчиська з диявольським серцем. Яке відкриття! Подумати тільки, що на світі поруч з такими жінками, як його дружина, існують такі підступні, безжалні, красиві сирени. Порівняйте їх: його дружина — вірна, самовіддана, терпляча; єдина її турбота — щастя тих, кого вона віддано любить; і покладіть на другу шальку терезів це дівчисько — брехливу, нахабну актрису, позбавлену сорому й совісті, для якої, очевидно, єдина мета життя — пробитися всілякими способами за рахунок усіх і вся.

Він хотів виїхати, не побачивши її, але мимоволі все сидів і міркував, що нічого поганого не станеться, коли він востаннє поговорить з нею, щоб в'яснити, чи справді вона збиралася кричати... чи справді вона така порошна, як він думає, — поставити її перед лицем її дивовижної зради і заявити на повний голос про її лиходійство. Цікаво, яка нова брехня готова в неї на язичку? Чи зможе вона дивитися йому в очі? Чи спробує все пояснити? Чи зможе? Йому хотілося ще раз глянути на неї, але, може, вона волітиме уникнути зустрічі з ним. Тепер, мабуть, вона думає про те, яка невдача спіткала її, як вона промахнулася, а тільки ж учора ввечері вона тримала його руку, гладила її і шепотіла йому, що вона не така вже погана, паскудна, як він думає, і що коли-небудь він і сам у цьому переконається. І раптом, на тобі!

Він чекав досить довго, а потому послав сказати їй, що хоче бачити її. Він не хотів, щоб усе так і закінчилось і щоб у нього не було можливості хоча б вилаяти її і подивитися, як вона буде викручуватись. Трохи згодом вона з'явилася, бліда і, як видно, страшенно знесилена, в очах була така втома, наче вона не спала цілу ніч. На його подив вона зовсім невимушено підійшла до нього, і коли він, при її наближенні, підвівся, щоб дати їй відсіч, вона зупинилася перед ним з виразом такої кволості й безпорадності, якого в неї ще не бувало. «Як грає!» — подумав Грегорі. Він ніколи ще не бачив її такою пригніченою, зовсім безпорадною і зів'ялою.

— Отже, — почав він, коли вона зупинилася перед ним, — яку нову брехню ви приготували для мене?

— Ніякої, — лагідно відповіла вона.

— Що таке?! Зовсім не збираєтесь брехати? Але принаймні почнете ви з удаваного каяття? Власне кажучи, ви вже з цього почали. Певна річ, вас примусили ваші друзі! Правда ж? Там був Тілні... і місіс Скелтон. Усі вони очікували на вас і, коли ви піднялися нагору, точно загадали вам, що і як робити, хіба не так? І вам довелося послухатись, правда ж? — він цинічно усміхнувся.

— Я вже сказала вам, що мені нема потреби говорити будь-що, — відповіла вона. — Я нічого не зробила... Я хочу сказати — нічого не збиралась робити... тільки подати вам знак, щоб ви втекли, але ви так на мене налетіли... — Він нетерпляче махнув рукою. — Ну, гаразд, — сумно говорила вона далі. — Як я можу переконати вас, коли ви мені не вірите. А все ж я кажу правду. Все, що ви думаєте, все, крім того випадку з автомобілем, — щира правда, але я більше не прошу вас вірити мені. Я нічого не можу вдіяти, раз ви мені не вірите. Занадто пізно. Та мені доведеться випити свій келих до дна. Прошу вас, Ед, не дивіться на мене так... так суворо. Ви не знаєте, яка я знесилена і змучена і що спонукає мене робити такі речі. Але вчора, коли я пішла від вас, я не хотіла робити нічого такого, що могло б завдати вам шкоди. І не зробила. В мене не було ані найменшого наміру, запевняю вас. Ну, що ж, смійтеся, якщо хочете! А що я могла зробити, однаково нічого... хочете — вірте, хочете — ні. У мене і в думках цього не було, коли я увійшла в кімнату, тільки... ох, до чого я дійшла! — раптом вигукнула вона. — Ви не знаєте, як у мене все переплуталося в житті. Хіба ваше життя таке, як моє! Ви не потрапляли в таке становище, коли інші можуть примусити вас робити те, що їм треба. В тім ось і все лихо... чоловіки не розуміють жінок. (— Що правда, то правда, — вставив він.) А мені доводилося стільки всього робити проти волі... але я зовсім не хочу розжалобити вас, Ед, запевняю вас. Я знаю, це даремно, і між нами все закінчено: я хочу лише, щоб ви повірили, що, хоч яка я погана, я ніколи не хотіла бути такою поганою по відношенню до вас, якою здавалася. Запевняю вас, не хотіла. Ось, слово че...

— Та облиште ви! — злісно промовив він. — Мені огидне все це. Я не для того посилав за вами, щоб вислухувати всю цю нісенітницю. Я просив вас спуститися лише для того, щоб подивитись, чи наважитесь ви, чи вистачить у вас нахабства прийти сюди, — повірте, лише для цього... О, просто, щоб побачити, чи можете ви винайти нову брехню, і я бачу, що можете. Ви виняткова шахрайка, ось ви хто! І я хотів би просити вас зробити мені одну послугу: чи не будете ви такі люб'язні віднині дати мені спокій. Я втомився і не можу більш цього переносити. Я виїжджаю. Молодчик Тілні, на якого ви працюєте, хитрий, але тепер із цим усе закінчено. Запевняю вас. Ручаюся, що вам не пощастить повторити зі мною ваших дослідів. — Він рушив до виходу.

— Ед! Ед! — заволатала вона. — Прошу вас... одну хвилину... не йдіть, Ед, — благала вона. — Я хочу спочатку дещо сказати вам. Я знаю, все, що ви кажете, — правда. Ви не можете сказати нічого такого, чого я уже не казала собі тисячу разів. Але ви не знаєте, яке в мене було життя; чого я зазнала, як мене кидало з одного боку в другий, і все ж я не можу вам розповісти... ні, тільки не тепер. Наша родина ніколи не посідала такого становища в суспільстві, як про це говорить місіс Скелтон... А втім, ви, звичайно, й самі це знаєте... мені було гірше, ніж невільниці, я переживала тяжкі, жахливі часи, — вона почала прикладати до очей хусточку, — я знаю, я ні до чого не здатна. Минула ніч переконала мене в цьому, так воно й є. Але я не хотіла завдавати вам шкоди навіть у ту хвилину, коли з'явилася сама одна і ще в такому вигляді... запевняю вас, не хотіла. Я вдавала, що збираюся це зробити, от і все. Вислухайте мене, Ед. Прошу вас, зачекайте. Я думала, що зможу таємно подати вам знак, щоб ви втекли... запевняю вас. Коли я вперше пішла від вас, двері були замкнені, і лише тому я вернулася. Думаю, що вони що-небудь зробили з ними, тому я й не могла відчинити. Нагорі були люди; вони примусили мене вернутися... не можу вам сказати як і чому, і хто... Але вони були тут — як уродилися... як завжди. Вони вирішили піймати вас, Ед, так чи інакше, навіть коли я не допоможу їм, отже, прямо кажу вам, будьте обережні. Прошу вас. Ідьте звідси. Порвіть зі мною всякі взаємини. Порвіть усякі взаємини з усіма цими людьми. Я не можу нічого вдіяти, чесно кажу, не можу. Я не хочу, але...

ой... — вона заломила руки і знеможено опустила ся на стілець, — ви не знаєте, в якому я становищі, як вони...

— Так? Ось що, я втомився від цієї нісенітниці, — похмуро й недовіжливо сказав Грегорі.— Думаю, що вони наказали вам прийти сюди й наговорити всього цього, щоб знову завоювати мою симпатію. Ах ви, брехуха! Ви мені остогидли. Яка ж ви, справді, підла дурисвітка!

— Ед! Ед! — вона вже ридала. — Прошу вас! Прошу! Невже ви не хочете зрозуміти, в чім річ? Відтоді як я тут, вони стежили за кожним входом щоразу, коли ми куди-небудь їздили. Немає значення, в які двері ви ввійдете. Їх люди стережуть скрізь. Я не знала про це, поки не зійшла нагору. Запевняю вас, не знала. Ой, як би мені вирватися з усього цього! Мені так усе обридло. Я казала вам, що люблю вас, і це правда. Ой, я просто божеволію! Іноді мені хочеться померти, так мені все обридло. Моє життя таке жахливе й огидне, а ви, ви тепер будете ненавидіти мене, — вона тихо плакала, з страдницьким виглядом похитуючись з однієї сторони в другу.

Грегорі дивився на неї здивовано, але недовіжливо.

— Авжеж, — уперто стояв він на своєму, — все це я знаю. Все та ж нісенітниця, але я їй не вірю. Ви брешете тепер, як і завжди. Ви плачете і прикидаєтесь сумною, щоб знову обдурити мене, але не вийде. Досить з мене цього раз і назавжди, я не бажаю більше знати вас. Я звернувся б до поліції, але при нинішніх властях це даремно. І ось що я хочу вам сказати. Якщо ви або хто інший з цієї зграї будете ще мене переслідувати, я звернуся до преси. Знайдеться яка-небудь можливість зробити все це набутком судового розгляду, і я з неї скористаюся. А якби ви справді були на висоті й хотіли б щось зробити для мене, що ж, ви цілком могли б, — та де там... ви нічого не зробите, якби й трапилася нагода, ні тепер, ні через мільйон років. Не робите, я певен.

— Ах, Ед! Ед! Ви мене не знаєте, не знаєте, що я почувую і на що здатна, — запхикала вона. — Ви не давали мені приводу виявити себе. Якщо не вірите, то скажіть, що треба зробити, і переконаєтесь самі!

— Що ж, будь ласка, — рішуче сказав він. — Зараз я виведу вас на чисту воду. Зробіть признання, опишіть усе, що тут творилося. При мені продиктуйте це стенографістці, потім підіть зі мною до нотаріальної контори

або до районного присяжного стряпчого і все підтвердять. Ось тепер побачимо, наскільки ваші промови про кохання до мене відповідають істині. — Він пильно стежив за нею, а вона дивилась на нього — і сльози висихали на її очах, а гіркий плач завмирав. Здавалось, вона трохи оволоділа собою і в задумі втупила погляд у підлогу. — Ну, що? Це інша річ, га? Тепер мені все ясно. Ви гадали, що я не зумію знайти способу вивести вас на чисту воду, правда ж? Ось усе й виходить по-моєму, ви не наважуєтесь. Тепер я вас розкусив, будьте здорові! Нарешті ось, я знаю вам ціну. Прощайте! — і він пішов від неї.

— Ед! — гукнула вона, схопившись на ноги і кидаючись за ним. — Ед! Подождіть... побудьте! Я зроблю те, що ви просите. Я зроблю усе, що хочете. Ви не вірите мені, але я це зроблю. Мені обридло моє життя, запевняю вас. Хай вони потім роблять зі мною, що хочуть, мені однаково. Прошу вас, Ед, не будьте зо мною такі жорстокі. Хіба ви не бачите... невже не бачите... Ед... як я до вас ставлюся? Я за вами гину, це правда. Я не така вже й погана, Ед, серйозно...! Невже ви не бачите? Тільки... тільки... — тут він вернувся і недовірко подивився на неї. — Мені б хотілося, щоб ви хоч трошки покохали мене, Ед. Ну, хоч зовсім трошки! Коли я виконаю ваше бажання?..

Він дивився на неї зі змішаним почуттям здивовання, недовіри, огиди, жалю і навіть якоїсь ніжності. Чи виконає? А коли виконає, чи зможе він відповісти їй почуттям, якого вона жадає? Ні, він знав це. Їй ніколи не вдасться відкараскатись від жахливої банди, якою вона оточена, від свого минулого, від спогадів про те, як вона намагалася обдурити його, а він... у нього дружина. Він був по-справжньому щасливий з нею, і для нього нема іншого шляху. І до того ж — його кар'єра, його майбутнє і вже досягнуте становище. Але її минуле... в чому там річ? Чи можливо, щоб люди, особливо такі негідники, могли так розпоряджатися людиною, як вона каже, і чому вона не розповість йому всього? Що вона зробила таке жахливе, що дало їм таку владу над нею? Навіть якби він любив її і міг їй безумовно вірити, є в нього надія подолати орду таємних ворогів, яка тепер оточує їх обох, чи вислизнути від неї? Їх викриють і все, як є, в подробицях, в найгіршому освітленні, виставлять напоказ. І тоді він не зможе сам виступити й кинути цій банді

обвинувачення, не зможе стати перед народом як його захисник. Ні, ні і ні! Але чому ж, незважаючи на всі ворожі дії, які вона починала на шкоду йому, вона тепер стає йому на допомогу, чи, може, сподівається, що він на подяку що-небудь зробить для неї? — Він похмуро, але й трохи сумно, усміхнувся їй.

— Так. Отже, Імоджин, я не можу говорити з вами на цю тему — у всякому разі зараз. Ви або чудова актриса і дурисвітка, яку тільки бачив світ, або наївні до останньої міри. Як би там не було, ви могли б зрозуміти, що при умовах, які створилися, та ще й коли залишилась невиясненою остання обставина, ви навряд чи можете розраховувати на мою симпатію, не кажучи вже про любов. Скільки я розумію, ви й тепер, можливо, брешете — граєте, як звичайно. Хай так... Але спочатку подивимось, чи виконаєте ви те, що я сказав, тоді й поговоримо.

Він подивився на неї, потім на море, де видно було човни, що плвли до берега.

— О, Ед, — сумно сказала вона, помітивши його неуважний погляд, — ви ніколи не дізнаєтесь, як я люблю вас, хоч ви й розумієте, що я повинна дуже любити, коли наважуюсь піти на це. Для мене не може бути нічого гіршого... Можливо, я занাপащу себе. Але мені б хотілося, щоб ви спробували хоч трошки полюбити мене, хай не надовго.

— Давайте не будемо зараз говорити про це, Імоджин, — скептично озвався він, — в усякому разі поки не закінчимо останньої справи. Стільки ви вже зобов'язані для мене зробити. Адже ви теж не знаєте, яке в мене було життя — безперервна бійка і карабкання вгору по шаблях. Але якщо ви йдете, то ходімо зараз же, в тому вигляді, як ви є. Не варто підніматися нагору, щоб надіти капелюшок... чи змінити туфлі. Я дістану машину, і ви можете їхати зо мною в тому вигляді, як ви є.

Вона подивилась на нього просто, прямо, втомлено.

— Чудово, Ед, але мені б хотілося знати, чим усе це кінчиться. Після цього, як ви розумієте, я не зможу повернутися сюди, коли їм стане все відомо. Я розумію, що повинна зробити це для вас, але ж я така дурна. З жінками завжди так, коли справа стосується кохання, тим-то я й дала собі зарок ніколи не закохуватись, а ось бачите, що вийшло!

Вони разом поїхали до міста, в його контору, до нотаріуса, до районного присяжного стряпчого — успіх неймовірний. Вона розповіла все чи майже все: як вона спочатку потрапила на службу до Суейна, як зустріла там Тілні, як, коли Суейн утік, Тілні давав їй різні доручення — вона була секретарем, писала під диктовку; як вона почала вважати його за свого покровителя; де і як вона зустріла місіс Скелтон і як та, за вимогою містера Тілні (вона не певна, але, на її думку, це був наказ), зобов'язала її або, точніше, наказала їй взятися за цю справу, хоч Імоджин відмовилася сказати, яким чином її примусили, заявивши, що розповідь про це згодом. Вона сказала, що боїться.

Заволодівши цим документом, Грегорі був нестямно радіий, і все ж сумніви не покидали його. Вона спитала його, що ж тепер, що треба ще, і він попросив її негайно залишити його й побути деякий час вдаль, поки він все продумає і вирішить, що ще треба зробити. Між ними не повинно бути нічого, навіть дружби, запевняв він її, доти, поки він рано чи пізно цілком не переконається, що нічого не загрожує йому, його дружині, його справі і таке інше. Час усе покаже.

І все ж через два тижні, коли вона подзвонила йому в контору і сказала, що повинна побачити його хоч на хвилину, сказати йому два слова, де завгодно, на його розсуд, — вони знову зустрілися, цього разу лише на секунду, як сказав він собі і їй. Це було по-дурному, йому не варто було цього робити, але все ж... На цьому побаченні Імоджин якось зуміла поставити перед ним такі права на його почуття, що їх не легко було відкинути. Зустріч відбулася в одному з маленьких бічних приміщень досить старомодного ресторану «Гріл Парзан», у фінансовому центрі міста. Вона урочисто заявила, що просила зустрічі тільки тому, що хотіла ще раз побачити його; за її словами, вона з'явилася сюди, раз і назавжди порвавши з «Тритон-холлом», і, як він зрозумів, не вернеться туди навіть за своїм гардеробом і буде переховуватись у скромному кварталі міста, поки не вирішить, що їй робити далі. Вона здавалась дуже самотньою, втомленою і сама говорила про це. Вона не знала, що з нею буде тепер, що може звалитися на неї. Але коли б він перестав погадо думати про неї, вона не почувала б

себе такою нещасною. Він мимоволі усміхнувся, відзначивши її, як видно, пристрасну віру в магичну силу кохання. Подумати тільки, як любов змінила жінку. Це було зворушливо, але й сумно. Він почував до неї чисто платонічну ніжність, як він казав собі, і щиро в це вірив. Її увага до нього була йому приємна, навіть хвилювала його.

— Але чого ж ви чекаєте від мене? — питав він знову і знову. — Адже ви знаєте, це не може так тривати. У мене — дружина і маленький синок. Я не зроблю нічого, що може завдати їм лиха, а до того ж починається виборча кампанія. Навіть ця зустріч — непростенна дурість з мого боку. Я ризикую своєю кар'єрою. Цей сніданок повинен бути останнім, ось моє слово.

— Отже, Ед, ви прийшли до твердого рішення, — сказала вона зовсім уже наприкінці сніданку, сумно дивлячись на нього. — Виходить, більше ви не хочете мене бачити? Ви так віддалились від мене з того часу, як ми повернулись до міста. Я неприємна вам, Ед? Невже я справді така погана?

— Але, Імоджин, ви ж самі бачите, як усе це виходить, чи не так? — продовжував він. — Це неможливо. В тій чи іншій мірі ви пов'язані з цією бандою, хай і всупереч вашому бажанню. Ви самі кажете, що вони багато чого знають про вас і, звичайно, негайно цим скористуються, якщо їм це буде вигідно. Певна річ, вони ще нічого не знають про ваше признание, якщо ви їм самі не сказали, і не думаю, щоб вони дізналися про нього доти, поки мене до того не змусять. А мені доводиться думати про дружину й сина, і я не хочу робити нічого такого, що може пошкодити їм. Якби Емілі дізналася, це її просто вбило б, а я цього не хочу. Вона завжди була дуже чесною, і ми багато чого пережили разом. Я все обдумав і переконаний, що так буде краще. Ми повинні розлучитися, і я прийшов сюди, щоб сказати вам, що не можу більше бачитися з вами. Це неможливо, Імоджин, хіба ви не розумієте?

— Навіть іноді?

— Ніколи. Це просто неможливо. Ви мені подобаєтесь, і ви молодець, що допомогли мені виплутатися з цієї історії, але зрозумійте, це неможливо. Невже не розумієте?

Вона подивилася на нього, на мить опустила очі, потім стала дивитися у вікно, понад дахи великого міста.

— Ах, Ед, яка я була дурна, — сумно промовила вона. — Я кажу не про признання... я рада, що зробила його... а про всі свої вчинки в цілому. Але ви маєте рацію, Ед. Я завжди почувала, що все кінчиться саме так, навіть того ранку, коли я згодилася зробити признання. Але я намагалася вірити й надіятися — просто тому, що з самого першого дня, як побачила вас, я зрозуміла, що не зможу подолати свого почуття, і, ви бачите, так і вийшло. Ну, що ж, Ед. Давайте попросаємося. Любов — сумна штука, правда? — І вона почала збирати свої речі.

Він допомагав їй, а сам усе думав про той чудний вихор обставин, що спочатку кинув їх до купи, а тепер відкидав у різні боки.

— Мені б хотілося, Імоджин, зробити для вас більше, повірте, — сказав він. — Мені б хотілося сказати вам щонебудь, від чого б вам... нам обом... стало трохи легше... але яка рація? Однаково ж це даремно, правда?

— Правда, — гірко сказала вона.

Він провів її до ліфту, вийшов з нею на тротуар, і там вони на хвилину зупинилися.

— Так, Імоджин... — він замовк і потім заговорив далі: — Не так мені хотілося б розлучитися з вами, та... що вдієш... — він простягнув руку, — ...бажаю щастя і прощайте. — Він повернувся щоб іти.

Вона благально глянула на нього.

— Ед, — сказала вона, — Ед... стривайте! Хіба... не вже ви не хочете?.. — Вона простягнула йому губи, очі її затуманились.

Він знову повернувся, обійняв її і поцілував. У ту ж мить вона припала до нього, немов хотіла вилити все своє почуття в цьому їх першому й останньому поцілунку; потім одвернулася й пішла, не оглядаючись, і незабаром загубилася у натовпі, що вирував круг них. А коли Грегори опам'ятався і зібрався йти, він помітив двох кінооператорів, які з різних боків знімали цю сцену. Він ледве міг повірити своїм очам. Поки він розгублено дивився на них, вони зробили свою справу, склали свої триніжки й рушили до авто, що чекало на них. Перше ніж він встиг зібрати думки, вони поїхали... а тоді...

— Хай мене грім уб'є! — вигукнув він. — Невже це вона підстроїла? Після всього, що я до неї почував,

після всіх її запевнень! Шахрайка! І вони зняли нас, коли я поцілував її! Ускочив, чорти б його взяли! Це дівчисько, чи вся їх зграя, все ж обдурило мене, і після того, як мені пощастило уникнути стількох небезпек! Підстроено з таким розрахунком, щоб зробити марним її признання. Виходить, вона змінила своє ставлення до мене. Або ніколи не любила мене. (Похмура, бентежлива думка!) Невже вона... чи могла вона... знати... зробити таку річ? — гадав він. — Хто ж переслідував мене весь час? Вона і Тілні, чи сам Тілні?

Хмурний і безпорадний, він повернувся й пішов геть.

Після всього, що сталося, його кар'єра була в небезпеці. Дружина його повернулася, і зовні все було гаразд, але коли він виступить зі своїм викриттям, що тоді? На світ вирине фотографія! Його буде згн'явлено! Або він опиниться на межі цього. А що тоді? Він міг би виступити із спростованням, заявити, що це шахрайство, що фотографія — фальшивка, подати признання Імоджин. Але чи зможе він це довести? Її руки обвилися круг його шиї. Він обійняв її. Два кінооператори з різних точок зафіксували цю картину! Чи зможе він пояснити? Чи зможе він знову знайти Імоджин? І чи розумно це? Чи дасть вона свідчення на його користь? А якщо й дасть, що з того? Хіба хоч хто-небудь, в усякому разі з тих, які займаються полігікою, повірить морально опороченій людині? Навряд. Його чекають глум, знущання. Ніхто не повірить, крім дружини, а вона нічим не зможе йому допомогти.

З тупим болем у серці понуро брів він вулицею, глибоко переконаний в тому, що через його дурну добрість та поблажливість праця багатьох місяців за кілька хвилин пішла прахом і що ніколи більше — політична опозиція була занадто полохлива — ніколи більше, в усякому разі в цьому місті, в нього не буде надії вступити в обітовану землю свого кращого майбутнього — того майбутнього, на яке він поглядав з таким сподіванням... не буде надії ні для нього, ні для дружини, ні для малюка.

«Дурень! Ну, й дурень!» — сердито обізвав він себе і знову: — «Дурень! Дурень!» Нащо він був так безглуздо чутливим і легковірним? Нащо захопився нею? Але не знайшовши відповіді і ясного виходу з цього становища, крім єдиної можливості все заперечувати й висунути контробвинування, він поволі попростував до

своєї контори, яка здалася йому тепер такою похмурою, — до контори, де він стільки часу працював, але де після того, що сталося, він, мабуть, більше не зможе працювати, а коли і зможе, то без особливої вигоди для себе.

«Тілні! Імоджин! — думав він. — Які ж вони обоє спритні падлюки... Тілні принаймні...» — і, міркуючи таким чином, він прийшов до себе в контору, залишивши за дверима вуличну юрму, величезну обдурену юрму, яку Тілні, і мер, і всі політики, щоденно і щогодинно використовують у своїх інтересах, ту саму юрму, якій він хотів допомогти і проти якої, як і проти нього, було підготовлено і так легко й наприкінці так успішно здійснено цю маленьку змову.

(Із збірки «Визволення», 1918).

ПРИТУЛОК

I

Перш за все—ось в яких умовах вона росла до п'ятнадцяти років: кам'яні коробки, переповнені біднотою; газові ріжки кидають тьмяне світло на викрашені в зелений колір стіни тісних передніх; здається, ніби заходиш не в жилий будинок, а в морг; стіни брудних кімнат і коридорів викрашені синьою, коричневою, зеленою фарбою, щоб заощадити на обоях, гола дерев'яна підлога давним-давно вже просякнута всіма видами бруду й жиру—маргарином, салом, покидьками дешевої кухні, пивом, віскі і табачним соком. Іноді любитель чистоти пошкрябає підлогу в своєму кутку—припускається, що таким способом в будинку підтримується чистота.

А за стінами, де б вона не жила, тягнулися квартал за кварталом такі ж голі одноманітні кам'яні коробки, переповнені людьми; з гуркотом мчалися підводи, різні повозки, грузовики, від яких тхнуло бензином. Задуха і курява літом, холод зимою; де-не-де бродяча кішка чи собака рветься на смітнику; і потрібно всім пильне око величного полісмена, і скрізь снують люди, люди... Бог знає, як вони добувають шматок хліба, і живуть вони так, як тільки і можна жити в таких умовах.

В такому оточенні, то перебиваючись сяк-так, то скочуючись по похилій площині, а то й зовсім в страшній бідності, жили портові вантажники, возії, вбиральниці, посудниці, офіціанти, швейцари, прачки, фабричні робітники. І, наскільки їй було відомо, єдиним джерелом існування для всіх цих людей було щось загадкове, мінливе і хистке, що звалося щотижневою получкою.

Навколо неї завжди було п'янство, бійки, скарги, хвороби, смерть; з'являлась поліція і забирала то одного, то другого; приходили збирачі плати за газ, за квартиру, за

меблі, тарабанили в двері, вимагали грошей і не одержували їх... В свій час приходив і трунар — його зустрічали розпачливими зойками, ніби таке життя було найдорожчою річчю на світі.

Не дивно, що, на загальну думку, нічого хорошого в такій атмосфері вирости не може. Як? Квітка, що розцвіла на смітнику? Саме так, і не так вже й рідко на смітнику народжується квітка, але навряд чи вона досягне свого пишного розквіту. І, проте, тут може розцвісти квітка душі, у всякому разі вона може з'явитися. А якщо вона зморщиться і зів'яне в цьому отруєному повітрі, — що ж, мабуть, це природно, хоч в дійсності далеко не всі квіти, народжені на такому ґрунті, в'януть. Квіти бувають різні.

Дивлячись на Мадлен Кінселла, коли їй було п'ять, сім, одинадцять і навіть тринадцять років, можна було погодитись, що вона й справді свого роду квітка — може, не з числа гордих, розкішних орхідей чи гарденій, але все ж квітка. Її чарівність була простіша, скромніша; в ній не було тієї яскравості, яку звичайно мають на увазі, коли говорять про красу. Вона ніколи не була ні рум'яною, ні квітучою, ні зухвалою і сміливою. З дитинства вона завжди ховалася від життя, забиваючись у найвідлюдніші і затишні місця, здивовано, часом злякано, дивлячись на все широко розкритими покірливими очима.

В її ніжно окресленому блідому обличчі не було привабливої сили. Світлоголубі очі з великими зіницями, чорне волосся, тонкі довгі пальці — все це ніяк не могло подобатись молодим людям її оточення. Кожен рух її гнучкої стрункої фігурки був сповнений несвідомої грації. Поряд з грубуватими, квітучими, крикливими дівчатами, що її оточували і які подобались хлопцям, вона була непомітна, але все ж здавалась іноді дуже гарненькою і навіть красивою.

Гнітючий вплив на її юність і на все її життя мала обстановка в сім'ї — злидні і повна нікчемність її батьків. Вони були такі ж бідні, як і всі навколо, і до того ж це були люди сварливі, злобні, жалюгідні. Коли їй було років сім-вісім, в її свідомості став смутно вимальовуватись образ батька; це була людина невеликого росту, завжди п'яна, дурна, балакуча; він завжди був без роботи, завжди сварився з її матір'ю, сестрою, братом; мати, що сама любила випити, називала його гірким п'яницею.

«Брешеш! Брешеш! Брешеш! Брешеш!» Як добре їй запам'ятовся цей його вічний приспів, що звучав у неї в ушах, в якому б підвалі, в якій би жалюгідній норі вони не жили в ті роки. «Брешеш! Не робив я цього! Брешеш! Не був я там!»

Мати її, завжди пригнічена своїми хворобами, часто сама напівп'яна, завжди готова була відповісти йому в тому ж дусі. Старші брат і сестра ставились до неї значно краще; їм також перепадало, як і їй; але вони лише ненадовго з'являлись звідкись і знову щезали, щоб перечекати домашню грозу; вона ж, завжди полохлива і трохи злякана, приймала все це як щось неминуче, а може навіть необхідне. Життя завжди здавалося Мадлен таким суворим, таємничим, незбагненим. Часто бувало й так:

— Гей ти, криса, біжи, принеси мені пива! Та швидше!

Вона хапала глечик і, злякана, міцно стискуючи тонкими пальцями довірену їй монетку, бігла в дешеву пивнушку на найближчий ріг, дивуючись по дорозі чудесам і радостям вулиці. В той час вона була ще така маленька, що не могла дотягтися до прилавка і їй доводилось звертатись по допомогу до бармена чи якого-небудь відвідувача. І вона терпляче чекала, поки їй наливали пиво і дражнили за малий зріст.

Одного разу, тільки одного разу, на неї напали по дорозі троє хлопчаків; вони знали, куди вона біжить, знали, що її жалюгідний замуришка-батько страшний хіба що своїм домашнім, — і вони вихопили у неї гроші і втекли; утираючи сльози, в страху повернулась вона до батька, а він почав бити і лаяти її за те, що вона не відбилася від хлєпців.

— А, щоб тебе, на біса ти годна? І цього не можеш зробити!

Їй би прийшлося ще гірше, якби мати не була тверезою і з лайкою не стала на її захист. А на долю хлопчаків, що забрали гроші, припали лише страшні прокляття, які нікому не завдали шкоди.

Трохи інше, але не менш жалюгідне існування вели два інші члени родини: її брат Френк і сестра Тіна.

Френк був худорлявий, жвавий підліток, який міг іноді так само дико скипіти, як батько, якому він зовсім не бажав підкорятися. Іноді оточення страшенно обурювало його, і він лаявся і проклинав все на світі, навіть загрожував зовсім піти з дому; іноді він був у досить ми-

ролюбному настрої, у всякому разі не приймав участі в огідних сценах, які постійно влаштовував батько.

Хлопчиком, років дванадцяти-тринадцяти, Френк почав працювати десь на упаковочній фабриці і деякий час приносив свій заробіток додому. Але часто вдома для нього не було ні сніданку, ні обіду, і коли батько й мати були п'яні і лаялись, все в домі приходило в таке запустіння, що коли б сімейні узи були навіть міцніші, людина, яка хоч трохи побачила життя, не могла б знести їх, — і він втік.

Мати завжди скаржилась на простріл і не піднімалася з ліжка навіть тоді, коли Френк і Тіна працювали і приносили додому свій заробіток або хоч частину його. Якщо вона й вставала, то лише для того, щоб попоратись біля убогої плити і закип'ятити собі чашку чаю, і все це, не перестаючи скаржитися.

Ще зовсім маленькою Мадлен слабими, невмілими руками намагалась допомогти матері, але вона не завжди знала, як взятись за діло, а мати була або дуже хвора, або не в настрої і не підпускала дівчинку до хазяйства.

З Тіною трапилося те ж саме, що й з Френком, тільки сталося це ще раніше.

Коли Мадлен було всього п'ять років, Тіна була вже велика десятилітня дівчинка. Гарненька, весела, з золотистим волоссям; вона вже працювала десь у кондитерській за півтора долара на тиждень. Коли ж Мадлен було вісім років, а Тіні тринадцять, вона перейшла на гудзикову фабрику і заробляла уже три долари.

Мадлен дивилась на сестру з неясним почуттям захоплення і страху; вона бачила в Тіні щось сміливе, непокірне — в ній самій цього зовсім не було, і вона не могла б визначити, що це таке, — адже вона ще погано розбиралася в житті. Просто вона бачила, що Тіна гарненька, дужа, вже з дев'яти років відмовлялась бігати за пивом, коли їй наказував батько, хоч він і лаяв її, навіть бив чи кидав в неї чим попало; нерідко їй перепало і від матері; часто після роботи або в неділю вона стояла на порозі дому, дивлячись на людну вулицю, або гуляла з іншими дівчатами і хлопцями, хоч мати наказувала їй підмести, вимити посуд, прибрати постіль, або зробити ще яку-небудь нудну домашню роботу.

— Знову з волоссям возишся! Знову з волоссям возишся! — верещав батько, як тільки вона підходила до

розбитого дзеркала, щоб поправити волосся. — Завжди вона крутиться перед отим бісовим дзеркалом! Якщо ти зараз же не відійдеш, я викину тебе разом з ним на вулицю! І якого біса ти завжди перед ним крутишся?

Але Тіну все це, видимо, анітрохи не заціпало, вона лише відмовчувалась, а іноді з задирливим виглядом ходила по кімнаті і наспівувала. Вона намагалась одягатись як можна краще, ніби для того, щоб хоч цим скрасити своє невеселе життя. Вона завжди все ховала, не бажаючи, щоб хто-небудь з домашніх брав її речі. І що старшою вона ставала, то більше ненавиділа батька і в грізкі хвилини навіть називала його п'яницею і дурнем.

Тіна ніколи не була дуже слухняною: відмовлялась ходити в церкву і майже нічого не робила дома. Коли батько і мати напивалися чи затівали бійку, вона, бувало, зникне і сидить у якої-небудь знайомої дівчинки по сусідству. І хоч жили вони в убогстві і злиднях, переїжджаючи з місця на місце, погано харчувались, Тіна в дванадцять-тринадцять років умудрялась завжди бути нарядною і миловидною.

Мадлен часто згадувала її картате плаття, невідомо де взяте, яке було так до лиця Тіні, і позолочену булавочку біля коміра. Сестра якось по-особливому високо укладала своє золотисте волосся — ця зачіска найкраще запам'яталась Мадлен, можливо тому, що батько завжди лаяв за це Тіну.

II

Не дивно, що в дванадцять-тринадцять років Мадлен нічого не знала, нічого не вміла і нічого по-справжньому не розуміла у величезному світі, що її оточував. З того часу, як батько помер від запалення легенів; а брат і сестра пішли з дому, щоб почати самостійне життя, мати-п'яниця залишилась по суті на її руках.

Спочатку Мадлен могла виконувати лише незначну підсобну роботу в крамницях і майстернях або допомагати матері, коли та наймалась прати і вбирати. Якщо у них зовсім не було грошей на квартиру, на обід, на вугілля, місіс Кінселла бралася за яку-небудь випадкову роботу в пральні чи на кухні, мила підлогу або вікна, але все це не надовго: пристрасть до випивки незабаром позбавляла її і цієї роботи.

Мадлен до тринадцяти років допомагала їй у таких випадках, а потім їй самій вдалося отримати роботу на кондитерській фабриці за три долари і тридцять центів на тиждень. Це був хоч невеликий, але постійний заробіток, проте не було ніякої певності, що мати додасть до нього стільки, щоб вистачило на їжу і на паливо. Часто, поки Мадлен працювала, мати заливала вином своє горе, а вечорами і у неділю винагороджувала Мадлен п'яним базіканням, яке було тим більш важким, що від нього не було ніякого толку.

Іноді дівчинка буквально голодувала. Підпивши, мати звичайно починала нити і згадувати все своє нещасне життя, а її полохлива і дуже чутлива дочка засмучувалась. У відчаї дівчинка намагалась придумати який-небудь вихід. Масові звільнення на кондитерській фабриці знову повернули її в ряди тих, хто марно шукав роботу. Одна сусідка, пожалівши її, сказала, що на різдвяні дні потрібні продавщиці в одному універсальному магазині — Мадлен пішла туди, але на той час вона була так погано одягнена, що з нею і розмовляти не стали.

Потім власник сусіднього ресторану взяв її і матір посудницями; матір він незабаром змушений був звільнити, але хотів залишити Мадлен. Проте їй довелося втекти звідти, не одержавши ні гроша з того мізерного заробітку, який їй належав, бо повар налякав її своєю надзвичайною увагою. Потім Мадлен влаштувалась служницею в одній родині, де вона раніше допомагала матері вбирати і прати.

Хто має хоч маленьке уявлення про життя служниці, той знає, яке нужденне, одноманітне і безпросвітне це життя. Де б не жила Мадлен, працюючи служницею, — а кращої роботи їй знайти не щастило, — в її розпорядженні були лише кухня чи комірчина під самим дахом. Тут вона мала проводити весь час, якщо не робила щось по дому, чи не ходила навістити матір. Каструлі і сковорідки, чистка, миття, прибирання — в цьому проходило все її життя. Коли хто-небудь, крім матері, хотів її бачити (що бувало рідко), можна було пройти лише в кухню, де було похмуро і незатишно.

У неї, як вона зрозуміла, не було ніяких прав. Вранці вона повинна була вставати раніше за всіх, хоч напередодні їй довелося працювати до пізньої ночі. Вона повинна була перш за все подати сніданок іншим, а потім

уже могла поїсти сама, що залишиться. Потім вона підмітала і прибирала кімнати. В одному домі, де вона служила, коли їй пішов п'ятнадцятий рік, хазяїн так приставав до неї, як тільки дружина відвернеться, що їй довелося піти; у другому домі до неї приставав хазяйський син. На цей час вона стала гарненькою, але, як і раніше, була непомітною і полохливою.

Але, де б вона не була, що б вона не робила, вона не могла не згадувати про матір, Тіну, Френка, про батька, про неминучі злидні, про пороки, які занастали їх. Ні брата, ні сестри вона так більше й не побачила. А мати — Мадлен знала це (не дивлячись ні на що, вона жаліла стару) — залишиться з нею до кінця свого життя, якщо тільки Мадлен не втече, як інші.

З кожним днем мати все більше опускалась, все менше могла стримуватись і думати про когось, крім себе. І хоч вона була поганою матір'ю, Мадлен мимоволі думала про те, як важко їй завжди жилося. Де б мати не одержала роботу (а тепер це бувало не часто), її швидко проганяли, і тоді вона з'являлась до хазяйки Мадлен і просила дозволу побачити дочку. Її заялозене плаття, подерта хустка, безформний капелюшок, весь вигляд цієї жінки, природно, викликали обурення в кожному порядному домі. І якщо тільки Мадлен дозволяли вийти до неї, стара починала слізливо жалітися на свою гірку нужду.

— Господи, масла в мене ні краплини не залишилось, вугілля ні крихітки! — Вона плакалась, що в неї нема то хліба, то м'яса, але ніколи — що нема віскі. — Адже ти не допустиш, щоб твоя бідна стара мати мерзла і голодувала, правда ж? Адже ти добра дівчинка. Ти даси мені п'ятдесят центів, дитя моє, якщо у тебе є, або хоч двадцять п'ять, і я до тебе тоді довго не прийду. Ну, хоч десять центів, коли вже не можеш дати більше. Бог тебе нагородить. Завтра я сама візьмусь за роботу. Ти ж добра, ти ж не проженеш мене ні з чим.

Сором і жалість боролися в дочці, коли вона ділилась з матір'ю тим, чим мала, тремтячи від страху, як би поява цієї жалюгідної старої не накликала на неї неприємностей. Потім мати йшла собі; нерідко вона була напідпитку, і ноги її запліталися, а хто-небудь із слуг, мабуть, бачив це і доносив хазяйці, — та, звичайно,

не бажала більше пускати стару на поріг і так і говорила дівчині, або для певності просто звільняла її.

Так від чотирнадцяти до шістнадцяти років вона переходила з дому в дім, з крамниці в крамницю, марно надіючись, що мати, нарешті, залишить її в спокої.

І тут настав час, коли вперше вона відчула, що життя кличе її, і вся її молода істота відізналась на цей заклик: адже життя обіцяло їй все, бо до цього часу ще нічого не дало. Маленькі радості життя, дешеві наряди і прикраси — все, чим тішиться молодість, якій завжди властиве бажання подобатись, всі ці дріб'язки набули в її очах особливого значення. Вона досягла того віку, коли в молодій душі починають звучати всі струни, коли луною відкликаються один одному думки, барви, мрії. Весь світ розкривався перед нею.

І, звичайно, кохання не примусило себе довго чекати: з'явився молодий чоловік, що, видно, бував у бувальцях, і почав залицятися до неї. Батько його був досить заможний бакалійник, і він сам в порівнянні з Мадлен був людиною уже якогось іншого кола. Він був гарний: рум'яний, світловолосий, голубоокий, і самовдоволення його вистачило б на чоловік десять. Він мимохідь зацікавився похлоливою гарненькою дівчиною.

— А я вас вчора бачив, ви мили вікна! — або з тою ж сяючою чарівною посмішкою:—Ви, мабуть, живете недалеко від Блейк-стріт. Я бачу, ви часто ходите в ту сторону.

Мадлен зніяковіло відповідала, що це дійсно так. Яке чудо, що нею зацікавився такий блискучий молодий чоловік.

Вечорами, та й в інший час, коли вона йшла за якимось дорученням або до матері, яку вона навідувала в її убогій комірчині, він, побачивши її в стрімкому людському потоці, з спритністю досвідченого зальотника підходив і починав розмовляти з нею. Він намагався напроситися в гості, і так як це не вдавалося, тому що і кімната матері, та й сама мати були занадто вже убогі, він запропонував прокататися в авто в який-небудь галасливий веселий куточок на узбережжі, куди він любив їздити з усією компанією.

Один лише раз побувала вона в країні чудес і поринула в вихор розваг, один лише раз побувала в залі, де він вчив її танцювати під звуки музики, що зливалися з плескотом хвиль, один лише раз пообідала в галасливому

позолоченому ресторані, — і надія спалахнула новими барвами, і в її молодій душі ожила нова, здавалось би, абсолютно здійсненна мрія про щастя. Так, життя було не таке вже й безрадісне, як вона думала раніше, — у всякому разі його можна зробити радіснішим. Не всі люди б'ються і кричать один на одного, в світі є ще і ніжність, і пестливі, теплі слова.

Але такий досвідчений молодий чоловік з дівчатами не зволікав і не любив зайвої балаканини. В дівочій свіжості він здатний був знаходити лише скороминуче задоволення, як у квітці, яку можна зірвати і кинути. Він був із тих людей, які в погоні за розвагою розтоптують чужу молодість, — молодість тих, чие життя таке похмуре і безрадісне, що вони готові все віддати за ласкаве слово, за найменшу розвагу, за одну можливість побути в товаристві людини більш досвідченої і сильної, ніж вони самі.

Такою була і Мадлен.

Вона ще нічого хорошого в житті не бачила, і варто було з'явитися такому гарному і самовпевненому молодому чоловікові, що зумів показати їй життя, про яке вона і мріяти не могла, повести її туди, де багато вогнів, барв, переконати її, що вона створена для кращого життя, хоч, можливо, це життя прийде ще й не завтра — і Мадлен довірилась тому, хто найменше був гідний довіри. Щоб домогтися свого, він навіть вів розмови про свадьбу — коли-небудь в майбутньому, про те, що любов повинна бути великодушною, довірливою, а потім...

III

Шпик Емундсен, яструбиним оком стежачи за районом Чотирнадцятої вулиці і Кей-стріт, недалеко від Блейк-стріт, де один час жила Мадлен, зацікавився новою особою, яка здалася йому дещо підозрілою.

Уже з тиждень, в різні години дня, він помічав в своєму районі дівчину, яка то кралася, то визивною ходюю йшла по вулицях, де порядним жінкам і з'являтися не слід би було. Зрозуміло, він ще не бачив, щоб вона з ким-небудь заговорила; та й не було в її погляді і рухах нічого, що наводило б на думку, ніби вона може заговорити.

Все ж упевнено, як старий, умілий охоронець нравів, що вже не раз ловив таку дичину, він непомітно пішов за нею, слідкуючи, куди вона йде, як полохливо стоїть деякий час на розі вулиці, потім повертає і йде назад. Вона була зовсім молода, не старше сімнадцяти років.

Шпик поправив галстук і вирішив перевірити своє містечтво.

— Перепрошую, міс! Вийшли погуляти? Я теж. Дозвольте вас трохи провести. Може, зайдемо і вип'ємо чого-небудь, га? Я працюю в гаражі, тут недалеко, на Грей-стріт, у мене якраз вільний вечір. Ви живете тут поблизу?

Мадлен з побоюванням дивилась на незнайомця. Чоготільки вона не перетерпіла після того, як коханець покинув її! Ні за що не бажаючи признатися своїй п'яній і завжди сонній матері чи звернутися до неї по допомогу, вона всіма силами намагалась знайти хоч яку-небудь роботу. Крайня нужда і постійні турботи про матір нарешті примусили її вдатися до цього ремесла — хоч не надовго. В ті дні, коли вона вся в сльозах ходила помісту, одна дівчина забрала її, годувала деякий час і потім навчила житейській мудрості.

Її уміло, хоча й безжалісно і злочинно, звільнили від того, що важким тягарем лягло б на все її життя. А потім, не знаходячи поки що іншої опори в житті, вона навчилась вуличному ремеслу; але швидко вона зрозуміла, що нелегко їй пристосуватися до цього жахливого виду торгівлі. Все це було занадто чужим для неї. Вона щиро думала, що недовго буде займатися цим; це був тимчасовий вихід, підказаний страхом і німим відчаєм.

Але ні шпик Емундсен, ні охоронці закону не бажали вірити цьому. Для них вона була однією з багатьох, однією з тих своєрідних істот, яким по тупості і легковажності дозволяють цвісти і в'янути в міських трущобах. Сидячи з ним в кафе, вона слухала, як він розповідає про кімнату, яку чи наймає, чи може найняти в найближчому готелі. Обурюючись на долю, що змушує її приймати такі милості, твердо вирішивши якнайшвидше покінчити з цим і знайти для свого життя краще застосування, вона пішла з ним.

Потім їй відкрилася страшна істина: він — представник закону, шпик, що нахабною зневажливою посмішкою відповідає на її сльози і пояснення. Він і не подумав, що

вона, така юна, може бути такою закоренілою злочинницею. Їй довелося на очах у прохожих йти з ним в найближчий поліцейський участок, а він, зустрічаючи своїх товаришів, кивав їм або зупинявся і пояснював, що за здобич він веде.

Вона не хоче назвати своє справжнє ім'я і називає вигадане, під яким її реєструє, вирячивши на неї очі, грубий поліцай; потім камера з дерев'яною лавою, перша в її житті; якась літня жінка обшукує її; потім її везуть кудись в закритій машині — і, нарешті, швидка приголомшлива судова процедура, холодний погляд судді, що лякає її.

«Неллі Фітцпатрік. Агент Емундсен, восьмий поліцейський округ».

Товаришка, що навчила її вуличному ремеслу, попереджувала Мадлен, що коли її піймають і заарештують, це може їй коштувати кількох місяців ув'язнення у виправній установі; що це таке і як там виправляють, вона не зовсім зрозуміла. Було зрозуміло лише одно: її можуть позбавити свободи і тих небагатьох, нехай жалюгідних речей, які вона могла назвати своїми. І ось вона в пазурах закону, і нікому захистити її.

Агент дав показання, які давались уже сотні разів в таких випадках: він обходив район, а вона стала приставати до нього, як це завжди буває.

З точки зору закону все було ясно; суддя залишив Мадлен під вартою до кінця слідства; слідство показало, як і треба було чекати, що життя її стане краще, якщо застосувати до неї якісь виправні міри. Її ніколи нічому хорошому не вчили. З п'яниці-матері нічого вимагати. Кілька місяців перебування в якому-небудь закладі, де її навчать якомусь ремеслу, — найкращий для неї вихід.

Таким чином, строком на один рік вона була передана під опіку сестер, що належали до ордена Доброго Пастиря.

IV

Холодні, голі стіни цього закладу понуро височіли над одним із самих похмурих і непривабливих районів міста. Північний фасад його виходив на вимощений двір, за яким видно було скелястий берег заливу Саунд і

маяк. На схід — теж скелі і річка — широка, сіра смуга, зимою вся усіяна чайками, і над нею тужливі гудки численних пароплавів. На південь — похмурі вугільні склади, вагоноремонтні майстерні, кам'яні коробки будинків.

Двічі на тиждень сюди привозили засуджених до виправних робіт правопорушниць всіх віків: тут були «діти», як Мадлен, «дівчата» від вісімнадцяти до тридцяти років, «жінки» від тридцяти до п'ятдесяти, «старухи» від п'ятдесяти до самого похилого віку; їх доставляли сюди в добре закритому ящику, схожому на здоровий цирковий фургон з маленькими ґратчастими віддушинами під дахом. Всередині вздовж стін тягнулися тверді голі лави. Тут сиділа представниця Міського управління виправними закладами, похмура немолода особа, і з нею поліцай, паруб'яга таких неймовірних розмірів, що один вигляд його викликав здивування: навіщо стільки непотрібного вантажу? Рятуючись від нудьги, він погладжував здоровенний рот червоною волосатою рукою і згадував минулі дні.

Самим закладом заправляла матушка-начальниця і тридцять монахинь згаданого ордену, всі досить умілі кожна в своїй області: в кулінарії, в домоведінні, пранні, господарських покупках, в'язанні мережива, вихованні дітей і в інших практичних справах.

В будинку було чотири крила чи відділи для кожної з чотирьох названих груп. У кожній групі була своя майстерня, столова, спальня, кімната відпочинку. Лише в церкві сходились всі разом; в цьому великому, високому, осяяному свічками, пишно прикрашеному храмі, з багатим олтарем посередині, щодня, а нерідко і двічі і тричі на день правилася служба; вузький шпиль, увінчаний хрестом, можна було бачити майже з усіх вікон майстерень. Крім утрені, ранньої і пізньої обідні й вечерні часто вечорами і в святкові дні були ще додаткові служби. Для набожних це, можливо, було розрадою, а для невіруючих стомливо і сумно.

Завжди — і в години роботи, і в години одноманітного отупляючого відпочинку — над усіма висіла похмура тінь невмолимого закону, його караюча рука почувалась на всьому: в суворому розпорядку, зовнішньому благоліпстві, в рабській слухняності, що заміняла тут розкаяння. Нехай голоси монахинь звучали по-ангельському лагідно і кроки їх були легкі, нехай вони завжди були ввічливі,

спокійні в поведженні, розмовляли повчально і лагідно, — за всім цим стояла похмура сила, яка могла повернути кожну з їх підопічних в грубі лапи поліції, передати їх жорстокому і невмолимому суду.

Страх перед цією силою був для порушниць закону або його жертв набагато переконливішим за будь-які незадоволені чи докірливі погляди і приборкував кожну їх спробу обуритися. При всьому своєму бажанні вони не могли забути, що вони тут по волі закону. Зовнішній порядок, мир, тиша і спокій, що панували тут, були самі по собі не погані, навіть заспокоювали, і, проте, сама основа цього життя явно була подвійною і протирічивою: з одного боку — невмолима влада закону, з другого — єлейні, прекраснодушні напучення монахинь.

Мадлен, недосвідчена дівчинка, бачила і почувала лише одне: грубу, жорстоку і сліпу силу закону — чи самого життя, — силу, яка ніколи не питає *як* і *чому*, а тільки розпоряджається людьми, не знаючи милосердя. Наче злякана звіринка перед лютим ворогом, вона могла думати лише про те, як би вислизнути, зникнути в тайнику, такому малесенькому і непомітному, що великий безжалісний світ не став би переслідувати її...

V

Сестра Агнес, що завідувала шиттям в бездоганно чистому, але похмурому, як сарай, приміщенні, де стояла сотня швейних машин, сама прожила не дуже вдале життя.

Коли їй було вісімнадцять років, помер її батько, і вона повернулася з монастиря (батько віддав її туди вчитися, бажаючи зберегти від пануючої в домі нездорової атмосфери); дома її зустріла мати, світська дама, образ життя якої дівчина не могла ні зрозуміти, ні тим більше прийняти. Аморальність, брехня і самовдоволення бездіяльність так швидко надокучили їй, як вулиця — Мадлен.

Незабаром вона відчула, що не в силах більше зносити таке життя, і втекла з дому; спочатку вона намагалась жити самотійно, — але тим, хто не здатний на грубі, ганебні хитрощі, цей світ дає лише злиденний заробіток: безрадісне існування; потім, змучена своїми марними спробами, Агнес повернулася в монастир, де провела

свою юність, щоб самій стати вихователькою. Але після суворих випробувань, що випали на її долю, життя в монастирі здалося їй занадто тихим і мирним, і вона попросила, щоб її перевели в Будинок Доброго Пастиря — в цьому закладі їй вперше вдалося зайнятися ділом, яке здавалося їй корисним.

Начальниця Будинку, матушка Берта, часто походжала по відділах і розмовляла з своїми підопічними, розпитуючи кожно про її минуле: власне минуле матушки Берти було не більш щасливим, ніж життя сестри Агнес. Вона була дочкою власника взуттєвої майстерні: батько її розорився, мати померла від сухот; брат, якого вона ніжно любила, почав пити і збився з пуття, потім важка хвороба звалила його, і він помер. А потім смерть батька, якому вона віддала кращі роки, крах всіх її надій на особисте щастя — все це змусило її відвернутися від світу, — вона постриглась в монахині.

Важний, суворий вигляд монахинь, незвичне вбрання — сірий бавовняний фартух, сіре шерстяне плаття, прості грубі черевики — і гладко прилизане волосся; обов'язок підійматися о-пів на сьому, вистоювати службу, снідати в вісім, працювати з половини дев'ятої до половини першої і потім з половини другої до четвертої; обідати рівно в пів на першу, вечеряти в шість; о-пів на п'яту знову ставати на молитву; з п'яти до шести і з семи до дев'яти гаяти час за безглуздими розвагами з іншими дівчатами; потім, по дзвінку, негайно йти в велику загальну спальню, уставлену довгими рядами вузьких залізних ліжок і тьмяно освітлену нічниками і свічками перед образами, — все це примушувало Мадлен почувати себе покараною злочинницею, і особливо тяжко було усвідомлювати, що за кожним її кроком, за виразом обличчя постійно, невідступно слідкують.

До того ж її гнітила думка, що їй уготовано ще більш суворе покарання або що вона сама накличе його на себе яким-небудь промахом. Доля завжди так поступала з нею. Але потроху вона призвичаїлась до цього життя.

Не можна сказати, що велика робоча кімната з сотнею машин, з високими вікнами, з яких видно було вугільні склади, річка і на ній човни і чайки, була така вже й похмура. Чисті, світлі вікна; до блиску натерта підлога і стіни, вибілені самими ув'язненими, причому і монахині не гребували своєю часткою роботи; чорні

плаття сестер, їх оторочені білим чепці, стукіт їх чоток, тиха хода і неголосна мова — все це потроху перестало гнітюче діяти на Мадлен.

Коли вона псувала роботу, ніхто її не лаяв, їй тільки терпляче пояснювали, як уникати помилок; правда, робота була нудна, одноманітна, ходити треба було однієї за одною, схрестивши руки на грудях, не дивлячись по сторонах; довго стояти навколішках під час служби, молитися до і після трапези, встаючи і лягаючи спати, коли задзвонять вранці, в полудень і ввечері, — але, крім цього, не було особливих утисків, і тому нарешті Мадлен звикла до всього.

Дівчата, попадаючи сюди, спочатку сторонились одна одній, тримались замкнуто і холодно; кожна таїла в собі свій світ — своє минуле, згадки про пережите, про рідних і близьких; але, опинившись тут поруч за роботою, за їжею, на молитві, в спальні перед сном, вони не могли не зблизитися, і врешті починались відверті розмови і признання.

Дівчина, що сиділа в швейній майстерні праворуч від Мадлен, жвава, весела, білява Вайола Петтерс, хоч і перенесла на своєму віку немало злигоднів, все ще не втратила інтересу до життя.

Поступово, за роботою, дівчата зблизились. Вайола розповіла, що її батько, муляр, що не був членом профсоюзу, добре заробляв, коли міг дістати роботу, але йому не завжди вдавалося дістати її, і він погано вмів влаштувати свої справи. Мати її була жінка хвороблива, дітей було багато, і родина жила дуже бідно.

Вайола спочатку працювала на упаковочній фабриці, де їй удавалося на відрядній роботі, «склеїти ріжків», як вона це називала, заробляти всього три долари, а то й менше; одного разу її вилаяли і навіть викинули з-за стола, за яким вона працювала, бо вона не так заклеїла ріжок; і тоді вона взяла розрахунок. Дома батько, в свою чергу, почав лаяти її за те, що вона розіграла недоторку; потім вона пішла працювати в магазин стандартних цін за три долари на тиждень і преміальні — один процент з її виручки, що між іншим не давало їй і долара зайвого. Потім вона знайшла краще місце, в універсальному магазині, за п'ять доларів на тиждень. Тут вона і зустріла гарного молодого чоловіка, що завдав їй стільки неприємностей.

Він був шофер таксі і завжди мав в своєму розпорядженні машину, коли працював, але у нього рідко було бажання працювати. Правда, він чесно женився на ній і взяв її з дому, проте грошей приносив мало; а незабаром після того, як вони поженилися, його і ще двох арештували і обвинуватили в тому, що вони викрали і продали чужу машину, і після довгих місяців ув'язнення він був засуджений на три роки каторжної тюрми.

Він почав вимагати у неї допомоги; благаючи, майже наказуючи, він наполягав, щоб вона діставала стільки грошей, скільки їй ніколи і не снилося, і такими засобами, які їй ніколи і на думку не спадали; і все ж вона любила його. Ось, коли вона добувала гроші одним з цих «засобів», її й спіймала поліція, і її, як Мадлен, прислали сюди; тільки вона нікому, навіть Мадлен, не сказала того, чого поліція не зуміла виявити: серед інших засобів здобування грошей, підказаних їй чоловіком, була і крадіжка.

— А я на це не зважаю, — прошепотіла вона на закінчення, не відриваючись від шиття. — Як не кажи, він був добрий, коли у нього була робота. Він мене до смерті любив. Коли у нього були гроші, він ходив зі мною скрізь: і на танці, і в кіно, і по ресторанах. Ну і час був! От його випустять, і, якщо він захоче, я повернусь до нього! Інші в тисячу разів гірші. Ти б почувала, що інші дівчата розповідають!

Нарешті і Мадлен довелося розповісти свою історію.

І коли вже лід був зломаний, інші дівчата теж з охотою почали розповідати про себе, — все це були оповідання про сумну невдалу долю зацькованих істот, але коли Мадлен слухала їх, в ній чомусь воскресало щось від колишньої похливної віри в життя і інтерес до нього. Все, про що розповідали дівчата, було «аморально», але все ж це було живе життя. Бо наперекір їх нещасливим першим крокам, наперекір бруду, що оточував їх з коліски і не по їх волі і з якого вони всіма силами намагалися вибратися, вони зберегли мужність і віру в майбутнє.

Очевидно, для всіх цих дівчат любов була і радістю і прокляттям. І тепер вони мріяли про те щастя, яке, може, знайдуть, з'єднавши свою долю з коханим, або про те, щоб вийти на волю і, якщо вдасться, знайти ро-

боту, аби в їх житті було хоч трохи краси і радості — тієї краси і радості, яку вони тільки і знали.

І так поступово, ніби завмираюча луна, все далі і далі в минуле відступав крах всіх її надій, її нестерпна ганьба і жорстоке пробудження. Холодна байдужа розміреність цього суворого життя заспокоювала Мадлен уже тому, що тут вона була в безпеці і вдалині від ворожого світу. Звичайно, це було жалюгідне, злиденне існування, але принаймні без тривог і хвилювань. Підіймаючись вранці в тиші тьмяно освітленої спальні, повторюючи завчені молитви, мовчки ідучи до церкви, в їдальню, до майстерні, де чулося тільки глухе дзижчання машин, потім знову в церкву і, нарешті, так само мовчки, по заведеному розпорядку, лягаючи ввечері в своє вузьке ліжко, Мадлен почувала себе заспокоюваною.

І, проте, можливо, саме тому вона не могла не думати про гомінкий, бучний світ за стіною. Цей світ приніс Мадлен лише біль і страждання, але в ньому, грубому і жорстокому, все ж кипіло життя. Вечірні вулиці, залиті вогнями! Автомобілі! Дансінг на березі моря, де її колись вчили танцювати! Скоро минуці ласки і поцілунки її невірною коханця! — Як швидко все це кінчилось. Де він тепер в цьому великому таємничому світі за стінами? З ким він? Яка вона? Можливо, вона так само швидко надокучить йому, як Мадлен? І він так само погано поводитиметься з нею? Де тепер Тіна, Френк, мати? Що сталося з матір'ю? Мадлен нічого не знала про неї.

Нарешті, відчувши довір'я до сестри Агнес, Мадлен одного разу розплакалась і розповіла їй все про себе і про своїх близьких, і монахиня обіцяла знайти стару матір. Але, дізнавшись, що та відправлена в виправний будинок, сестра Агнес вирішила поки нічого не говорити: Мадлен ще встигне намучитися з матір'ю, коли вийде на волю.

VI

І ось кінчився термін ув'язнення, і Мадлен, яка нічого не забула з свого минулого, знову випустили в світ; можливо, тепер вона була вже не так беззахисна, як раніше, але все ж, по самому характеру своєму, навряд чи досить добре озброєна для життєвої боротьби.

Їй було прочитано багато урочистих і премудрих настанов про пастки, які підстерігають дівчину в цьому світі; потім монахиня, вся в чорному, відвезла її прямо в високоморальну і благочестиву родину, де сувора відданість релігії повинна була служити їй гідним прикладом; таким чином, Мадлен знову дали змогу діяти самостійно і вона знову взялася за роботу, яка була знайома їй і раніше, бо монахині не вміли придумати для своїх підопічних нічого кращого, ніж місце служниці. В справі виховання і навчання вони обмежувались принципами моралі, яка вимагала від вихованок не стільки вміння, скільки віри і сліпої слухняності.

Тут, як і у виправному закладі, повітря навколо Мадлен було просякнuto благочестям, упованням на вищу силу, що турбується про благо людини, але для Мадлен все це було чужим, питання релігії ніколи не цікавили її.

Тут теж скрізь були маленькі розмальовані зображення святих в білих, рожевих, блакитних і золотих убраннях, що спадали м'яким складками; святих вінчали зірки чи корони, і вони тримали в руках скіпетри або лілеї. Обличчя їх були ясні, погляд добрий і задумливий: Але Мадлен бачила в них лише зображення, — милі і гарні, навіть приємні, але так різьблені не схожі на дійсність, що важко було побачити в них щось більше, ніж просто гарні картинки.

У великій церкві, яку відвідувала ця родина, — вони умовили і Мадлен бувати там, — було ще більше таких самих зображень святих і були олтарі, осяяні свічками, — Мадлен дивилась на все це з шанобливим здивуванням. Убрання священника і прислужників, білі з золотом і ясночервоні з золотом ризи, золото і срібло хрестів, кубків, чаш — все це сповнювало її недосвідчену, вразливу душу благоговінням, але не переконувало в існуванні вищих сил, смисл і призначення яких вона ніяк не могла зрозуміти. Бог, бог, бог — завжди вона чула про нього і про хресні муки і спокутну жертву Христа.

І тут, як там, панували тиша, порядок, чистота, розміреність, упокорення, які зовсім не були схожі на її попереднє життя.

І все ж, хоч зрідка її і навідувала монахиня з Відділу нагляду, Мадлен не тільки дозволялося, але вона просто змушена була в міру сил і вміння сама пробивати собі шлях в житті і існувати на ті кошти, які їй уда-

валося здобути. Бо, незважаючи на всі молитви і настанови монахинь, життя залишалось все таким же суворим і невблаганним. Це життя, як видно, мало з релігією небагато спільного. Всупереч всім настановам церкви, хазяї, у яких слугувала Мадлен, вважали, що релігія зобов'язує їх давати служниці притулок і харчування постільки, поскільки вона потрібна їм. Якщо вона хоче чогось кращого, — а дуже швидко вона добре зрозуміла, що повинна добиватись кращого, їй слід навчитися багато чому, чого вона ще не вміє, але тоді вона навряд чи буде потрібна в цьому домі.

І хоч місяці, проведені в виправному закладі, і показали Мадлен, що жити треба краще і розумніше, ніж вона жила досі, життя, розваги, надії вабили її все так само владно і настійливо, як і раніш.

Але що ж робити? Що? Це було важке завдання. Мадлен була не з тих сміливих і енергійних натур, які здатні власними силами пробити шлях у житті. Скільки б вона не думала і що б не робила, любов, тільки любов, ласки і турботи сильного чоловіка, який любив би її — мабуть, це єдине могло б врятувати її від різних життєвих труднощів, які напосіли на неї.

Але якщо навіть і так — яким чином прийде до неї ця рятівна любов? Одного разу вона зробила помилку, в якій доведеться признатися, якщо виникнуть якісь чесні і щирі відношення з ким-небудь іншим. Що тоді буде? Чи зможе любов простити? Любов, любов, любов, мир і спокій щасливого розміреного сімейного життя, яке, здавалось їй, вона бачила у інших — це щастя сяяло вдалині, наче зірка!

А тут ще мати.

Незабаром після того, як Мадлен вийшла на волю, повна самотність, почуття дочірнього обов'язку і жалість змусили її відшукати матір, щоб знову створити для себе жалюгідну подобу дому. У неї нікого нема на світі, крім матері, говорила собі Мадлен. Мати знову почне канючити, але вона хоч вислухає Мадлен, пожаліє її іноді, їй буде кому слово сказати.

Якось у вільний день Мадлен пішла на їх стару квартиру і дізналася, що матір відправили в виправну тюрму, а звідти в богадільню. Ці розшуки привели до того, що мати незабаром сама знайшла Мадлен і знову стала для неї тяжкою обузою, але через рік вона померла.

А життя як і раніше кликало і вабило Мадлен, бо вона ще була сповнена надій і трепету молодості.

Перед тим, як Мадлен вийшла на волю, Вайола Петтерс під час роботи якось сказала їй в пориві дружньої одвертості:

— Коли ми з тобою вирвемося звідси, давай зустрінемося. Тільки поки я ще тут, ти мені сюди не пиши, — все одно не передадуть. Я думаю, вони не хочуть, щоб ми з тобою дружили. Напевно, я їм не так до душі, як ти. Але ти мені все одно пиши на ім'я (тут вона дала Мадлен адресу), мені передадуть, коли я вийду звідси.

Вона запевнювала, що надіється одержати хороше місце, як тільки звільниться від опіки монахинь, і тоді зможе зробити що-небудь і для Мадлен.

І тепер від нудьги і смутку Мадлен часто думала про це; не знаючи, як все-таки скрасити хоч трохи своє життя, вона нарешті написала Вайолі і незабаром одержала відповідь: Вайола запрошувала її до себе.

Але, як виявилось, Вайола нічим не могла допомогти їй. Мадлен швидко переконалась, що Вайола і її подруги здобувають засоби до існування тим способом, якого Мадлен твердо вирішила надалі уникати. Жила Вайола у власній квартирі — розкіш, яка Мадлен ніколи і не снилася, — але здобувалось це такою ціною, що Мадлен не хотіла і думати про це.

Проте в житті самої Мадлен, де б вона не працювала — в крамниці чи на фабриці — і скільки б не переходила з місця на місце, сподіваючись на краще, — теж не було нічого хорошого. З кожним днем вона все ясніше відчувала, що на такій роботі, на яку вона тільки і може розраховувати, їй нічого путнього не добитися. Матері вже не було в живих, і Мадлен відчувала себе ще більш самотньою, ніж завжди. Так прожила вона кілька років, ледве перебиваючись, і всі думки її були про любов, про те, що любов внесла б в її життя... коли б опертися на ніжну дбайливу руку, знайти притулок в серці, яке полюбить її.

І ось вдруге за її коротке життя прийшла любов, — у всякому разі вона полюбила і думала, що і її люблять.

На цей час вона без будь-чєїї допомоги піднялася до посади продавщиці в універсальному магазині з платнею в сім доларів на тиждень, на що вона і намагалася жити. І ось одного разу біля її прилавка з'явився один

з тих вкрадливих, гарненьких пройдисвітів, що вважають, ніби жінки для того і створені, щоб їх ловити на приманку хвацько закручених вусів і пишної шевелюри; він був у новісінькому вбранні — в світлому костюмі, в сліпуче білій сорочці і новеньких черевиках, — словом, захоплююче видіння в нудному, буденному світі Мадлен. Його томний погляд і галантне поводження покоряли жіноче серце, особливо якщо воно ще не зрозуміло облудності зовнішнього лоску.

Так, один вигляд звиклого до перемог мужчины, його пусті, банальні компліменти, блиск очей і глянець тільки-но побритих щік, якийсь особливий, ніколи не бачений нею дешевий шик — вмить вразили її уяву.

Він нахилився над прилавком, розглядаючи поштовий папір і олівці, говорив щось про ціни, розпитував її про роботу, лукаво посміхався і всякими способами давав їй зрозуміти, що вона йому дуже подобається. А вона несвідомо підкорялася привабливій силі, яка нестримно притягала її до нього.

Він з'явився, нарешті, предмет її мрій, гарний, привабливий мужчина, він не пройшов повз неї і її скромного життя. Його напомажене завите волосся здавалось їй вінцем на чолі юного бога, вуса і гострий хижий ніс — втіленням краси. Навіть у рухах його жилих чіпких рук побачила вона граційність і плавність. Ледве вона вспіла здивуватися його достоїнствам, як він щез. Але назавтра він прийшов знову і тримався ще більш невимушено і вкражливо.

Вона сподобалася йому, відверто сказав він їй ще через день, і вони повинні стати друзями. Якось під час перерви він повів її снідати в такий шикарний ресторан, в якому вона і не мріяла побувати; іншого разу він повів її обідати.

Він казав їй, що вона гарна, чарівна. Вона ніжна квітка і даремно губить себе на такій важкій роботі. Якщо вона вийде за нього заміж, життя її стане легким і приємним. Коли йому щастить, він заробляє багато грошей, дуже багато. Він міг би навіть їздити з нею за місто, вони побувають в нових місцях, побачать багато цікавого.

Що стосується її нещасливого минулого, про подробиці якого вона мовчала, він, як видно, анітрохи ним не цікавився. Вона зовсім не винна, якщо її попереднє життя склалося так невдало...

Любов, любов... Стара історія. Нарешті, в пориві любові і подяки, вона розповіла йому про свій страшний гріх; він кілька хвилин роздумував з поважним виглядом і потім промовив, що це просто невинна легковажна помилка, яка не заслуговує на увагу. Так виник один з тих скороспішних і явно необдуманих союзів, які часто зустрічаються серед бідняків; їх штовхає на це інстинкт самоохорони, важке тривожне життя суспільного дна. Знайшовся священник, який скріпив цей союз, що, очевидно, повинно було перетворити його в ідеальний брак. А потім вони поселились в дешевих умебльованих кімнатах, і почалось нове, краще життя, від якого Мадлен чекала здійснення всіх своїх мрій.

VII

Є на дні життя відомий тип хижака, шуліки, що вихоплює пташенят з гнізда, краде маленьких звірят з полів і весь світ вважає лише місцем охоти, де всякого, хто слабіший тілом чи духом, можна підкорити; хто знайомий з нахабними і безжалісними поведками такого хижака, тому цей опис не здасться ні невірним, ні перебільшеним. Язичники в коханні, вони міняють жінок як рукавички, вони живуть безтурботно, хоч і злочинно, і їх жертви можуть засвідчити, що якийсь, дуже короткий час, вони навіть почували себе щасливими.

Так було і з Мадлен і її коханим. Він поблажливо посміювався над її щирими, хоч і невмілими зусиллями створити домашній уют для їх, як їй здавалось, міцного шлюбу, для їх спільного майбутнього; він це вважав смішними дрібницями, а для неї наче розкрились небеса, і вона побачила новий світ. В його коханні і турботах вона знайде спокій. Пізніше, якщо не тепер (бо він вже скаржився на перешкоди, які заважають йому працювати), треба буде спільними зусиллями заощадити трохи грошей і швидше почати краще життя — їм потрібен свій куток, свій дім. Вона мріяла навіть про дітей.

Незабаром він почав скаржитись на різні тимчасові невдачі, казав, що їм треба берегти кожную копійку і, поки він не «влаштує свої справи», їй доведеться підшукати собі якусь роботу, вигіднішу за попередню; але і це не змусило її насторожитися.

Для неї було невимовною радістю працювати заради свого коханого, бо прийшла любов — те велике, що рятує від усіх житейських знегод, руйнує всі, здавалось би, неодолимі перешкоди. Незважаючи ні на що, життя її, зігріте коханням, нарешті, розцвіте як квітка. Кінець самотності, гнітючій байдужості величезного житейського моря.

Але, як і першого разу, пробудження було несподіваним і приголомшливим. Зрозумівши, що вона сліпо захоплюється його гарненькою зовнішністю і що в його підлій низькій душі для неї весь світ, він без усякого сорому почав переконувати її, з кожним днем все настійливіше, вдатися до самого легкого і швидкого способу заробляти гроші (спосіб, на жаль, їй уже знайомий), тому що він попав в дуже важке становище. Звичайної брехні про загрозову катастрофу, про несподіваний карточний програш, що загрожує йому тюрмою, а значить, розлукою з нею, було досить.

Він протуркотів їй вуха розповідями про те, як жінки рятували його приятелів, що попадали в таке ж становище, про те, як вони на кожному розі ловлять і обдурюють «клієнтів», які тільки того і чекають. Чого ж тут вагатися? Згадати тільки, які копійки вона раніше заробляла, в яких злиднях жила. Адже все їх майбутнє під загрозою! Це ж просто безглуздо. На його погляд, до кохання це не має ніякого відношення. Невже вона цього не розуміє? Одним словом, він умовив її.

Але тепер не сором і не страх перед тюрмою мучив її: думка, що він поглумився над їх коханням, — ця думка ранила її, палила і мучила.

І знову вона почала неясно розуміти, що кохання не повинно бути таким. Якщо кохання — те, про що завжди мріяла Мадлен, хіба не повинна вона перш за все захищати і оберігати його, берегти для самого ж кохання? І що ж — кохання знову посилає її на вулицю, тинятися по під'їздах і перед вітринами і «стріляти очима».

Ця думка свердлила їй мозок, пронизувала серце. Бо, не дивлячись на свій гіркий досвід і жорстокі розчарування, вона твердо вірила, що кохання не повинно бути таким, що той, хто кохає, не повинен так чинити.

Дорогі риси, які і досі і ще довго після цього, як і риси її першого коханого, здавались їй гідними обожування, очі, що сяяли ласкою, губи, які так ніжно посмі-

хались і цілували, руки, що обнімали її, — не повинні б бути знаряддям тієї сили, що штовхала її на вулицю.

Ні, кохання повинно бути іншим. Він сам казав їй спочатку, що вона дорожча йому за все на світі—і що ж!

І ось уже через півтора року, одного разу вночі, знялася буря.

Розлютований більш ніж завжди карточним програшем і необхідністю терпіти біля себе Мадлен, хоч вона і могла ще бути йому корисною як покірنا рабиня, він в дикій люті накинувся на неї.

— Як, тільки це? Забирайся геть звідси! Дурень я, чи що? Пусту мою руку. Не приставай. Та не чіпляйся ти за мене, кажуть тобі! Надокучила ти мені до біса! Забирайся, щоб духу твого тут не було, зрозуміло? Досить з мене, досить, чула? Геть звідси! Я тобі і раніше казав, а на цей раз все. Забирайся геть, шлюха, і не попадайся мені більш на очі! Чуєш ти, кваша!

Він відштовхнув її, розпахнув навстіж двері і тому, що вона все ще з сльозами чіплялась за нього, викинув її геть з такою силою, що вона розбила ліве око і кисть руки об одвірок.

Мадлен лише встигла скрикнути: «Фред, Фред, ради бога!» — і двері з гуркотом зачинилися перед нею; приголомшена, знесилена, вона в розпачі прихилилася до поручнів на сходах.

Знову жорстоке і незрозуміле життя придавило її всім своїм тягарем, тільки тепер вона вже більше ні на що не надіялась. Все було таке похмуре, таке безпросвітне. Думка її зверталась то до швидких холодних хвиль ріки, що поблискували в холодних промінях зимнього місяця, то до Будинку Доброго Пастиря, єдиного притулку, де вона була ніби щитом відгороджена від життя, де вона знала спокій і тишу. І ось, терзаючись гіркими думками, заливаючись сльозами, вона повільно пішла довгими вулицями, згадуючи сумну повість свого юрганого кохання, навіки розбитих мрій.

VIII

Все так само похмуро височіли цегляні стіни виправного закладу; тьмяні, сірі в холодному місячному світлі. Було три години ранку. Вона пройшла довгий шлях,

знемагаючи під тягарем гірких думок, в сльозах, напівзамерзла. Хвилинами її охоплював розпач, сили покидали її, і її непереможно тягло до річки... і лише пам'ять про цей похмурий потворний будинок, про його тишу і спокій підтримувала її.

Вона йшла і питала себе, чи приймуть її після всього того, що сталося з нею. І все ж вона йшла і йшла, доки перед нею не вирости темні, німі стіни. Ніде ні вогника. Але, нарешті, вона побачила світло над дверима — це були не ті великі неприступні двері, через які її провели першого разу, в вузькі бокові дверцята; туди вона і попрямувала після деякого вагання, подзвонила, і сонна монахиня впустила її і провела в теплу тиху передню. Тут Мадлен машинально підійшла до залізних ґрат, що, наче в тюрмі, загороджували шлях всередину будинку, стомлено сіла на один з двох простих дерев'яних стільців, що стояли по обидві сторони невеликого квадратного отвору в ґратах, і заглянула туди.

Підбите око і забита рука боліли. Вицвілий жакет і пом'ятий капелюх, що з'їхав набік, були заповорожені снігом. І коли чергова сестра, почувши кроки, підійшла до ґрат, Мадлен, склавши на колінах маленькі, червоні, огрубілі руки, підняла на неї заплакані очі.

— Матушка, — сказала вона прохально, — можна мені зайти?

Потім, згадавши, що лише наглядачка може дозволити їй зайти, тихо додала:

— А матушка Берта тут? Я жила у вас раніше, вона мене впізнає.

Монахиня з цікавістю дивилась на Мадлен, почувуючи, що перед нею істота ще більш нещасна, ніж ті, кого вона звикла бачити в цих стінах; але помітивши, що дівчина або хвора, або в нестямі від горя, вона поспішила за начальницею. Мадлен не поворухнулась, поки не почувилася шаркаючі кроки і в квадратному віконці не з'явилося зморщене втомлене обличчя матушки Берти.

— Ти хотіла бачити мене, дитя моє? — спитала вона неголосно, з цікавістю і здивуванням дивлячись на пізню відвідувачку.

— Матушка, — почала Мадлен тремтячим голосом, піднявши на неї очі. — Ви не пам'ятаєте мене? Це я, Мадлен. Я була тут чотири роки тому. У відділі дівчат. Я працювала в швейній майстерні.

Життя нанесло їй стільки ударів, так безжалісно розбило її слабкі надії, що і тут вона боялась зустріти байдуку відмужу.

— Так, я пам'ятаю тебе, дитя моє. Але що привело тебе сюди? Я бачу, у тебе поранені око і рука.

— Так, тільки, будь ласка, зараз ні про що не питайте. Прийміть мене! Я так втомилась! Я така нещасна!

— Добре, дитя моє, — сказала наглядачка, відкриваючи двері. — Ти можеш зайти. Але що трапилось? Що у тебе з оком і рукою?

— Можна мені не відповідати зараз? — втомлено запитала Мадлен. — Я так змучилася! Дайте мені тільки на цю ніч мою колишню одягу і ліжко, те, під нічником.

— Добре, дитя моє. Можеш нічого не говорити зараз. Мені здається, я розумію, що сталося. Ідемо.

Вона повела її голими, тьмяно освітленими коридорами, потім наверх холодними, широкими, залізними сходами, де глухо лунали кроки, і знову, як чотири роки тому, Мадлен опинилася у ванній; тут же стояли кошики для брудної білизни.

— Тепер, дитя моє, роздягнись і помийся, я принесу тобі мазь для ока.

І знову Мадлен скинула жалюгідне, хоч і крикливе вбрання, яке стільки часу прикрашало і ганьбило її: шерстяну юбку, яку вона купила в надії сподобатись йому, капелюшок, що коштував десять доларів, смугасту блузку, яку Мадлен колись одягала з таким задоволенням, знову-таки надіючись сподобатись йому.

В німому розпачі вона зняла туфлі і чулки і, коли наглядачка вийшла, сіла, ковтаючи сльози, у ванну, вже наповнену водою. Вона вимилася, витерлась, одягнула приготовлену для неї грубу сорочку, розчесала волосся; потім сіла на стілець, тримаючись за хворе око, і сиділа, не ворущаючись, поки матушка Берта не принесла їй ліки.

Потім вона знову йшла мовчазними коридорами, які колись наводили на неї нудьгу, а тепер заспокоювали і утішали. Наглядачка привела Мадлен у велику кімнату, де рядами стояли прості залізні ліжка і тьмяно світилися червоні нічники і тонкі свічки перед зображеннями святих.

— Бачиш, дитя моє, — тихо, щоб не стривожити довгі ряди сплячих, сказала наглядачка, — твоє ліжко, ма-
буть, чекало тебе.

— Ох, дозвольте мені залишитися тут зовсім, — раптом прошепотіла Мадлен. — Я не хочу йти звідси, мені так погано жилося. Я буду багато, дуже багато працювати, тільки залиште мене тут.

Наглядачка, яка немало бачила на своєму віку, з цікавістю глянула на неї. Не часто приходилось їй чути такі прохання.

— Чому ж ні, дитя моє, — сказала вона. — Якщо ти хочеш залишитися, я думаю, це можна буде влаштувати: це в нас не в звичаї, але ти не єдина, були й ще такі, що виходили звідси, а потім знову повертались до нас. А зараз лягай спати. Тобі треба відпочити. А завтра або ще коли-небудь ти розкажеш мені, що трапилось, а якщо не захочеш, можеш зовсім не розповідати.

Мадлен, ридаючи, сказала:

— Так ви не проженете мене звідси? Життя дуже страшно! Не проженете? Я так втомилася, так втомилася!

— Ні, — відповіла наглядачка, — поки ти сама не захочеш піти.

І вона тихо вийшла з кімнати.

(Із збірки «Кайдани», 1928.)

ЗОЛОТИЙ МІРАЖ

Треба побачити це на власні очі — інакше важко збагнути, який убогий цей суворий край, який неродючий кам'янистий ґрунт, які жалюгідні будинки, комори, сільськогосподарське знаряддя, коні, худоба і навіть люди — особливо люди; та й як могли вони процвітати на цій землі, яка приносить наймізерніші плоди?

Старий суддя Блоу перший зробив відкриття, що справжнє багатство округи Тені — цинк, а втім, до того, як було знайдено цинк, тут взагалі не доводилось говорити ні про які багатства. Якось у зимові сутінки, за кілька місяців до початку буму, суддя стояв перед заводською піччю в далекому К. і уважно розглядав шматки руди, яку тут обробляли, дивуючись з її подібності до дикого каменю, відомого в його рідних краях під назвою «пустиш».

— Що це за штука? — спитав він чоловіка з закачаними рукавами, який, одійшовши на кілька кроків від палаючої печі, витирав спітніле обличчя.

— Цинк, — відповів той, проводячи по чолу широкою, брудною долонею.

— У наших краях є зовсім таке саме, — сказав суддя, крутячи в руках тьмяний осколок і розглядаючи його з усіх боків. — Точнісінько таке саме, і скільки завгодно... — І він раптом замовк, немовби вражений якоюсь думкою.

— Ну, коли у вас справді є «Джек» — сказав робітник, вживаючи цю поширену на копальнях і заводах назву цинкової руди, — то це ціле багатство, можете мені повірити. Цей нам привозять з Сен-Френсіса.

Старий суддя задумливо постояв і повільно пішов геть. Він знав, де знаходиться Сен-Френсіс. Якщо ця руда так ціниться, що її переправляють сюди з південного

сходу, з району Б., то чому б не возити її з Тені? А у нього в Тені немало землі...

І от через деякий час в Тені на його околицях почались великі, хоч і дуже таємничі зміни. Сам суддя, очевидно, зайнятий якимись своїми особливими справами, об'їздив усю округу; потім з'явилося два-три спритних агенти — розвідувачі і перекупники, і незабаром уся місцевість аж кишла ними. Але на цей час багато фермерів уже продали за копійки свою землю, про цінність якої вони й не догадувались.

Старий Берсі Квідер, бідний, затурканий фермер, якому завжди не щастило, прожив на своїй землі сорок років і навіть не підозрівав, що в камінні, по якому, завжди спотикаючись, день у день ступають його натружені ноги, якраз і міститься багатство, те саме багатство, про яке марно й болісно мріяв він усе своє життя. Для Берсі земля завжди була загадкою, — він нічого не знав про те, що в ній криється. А тимчасом ці сімдесят акрів, які всі разом і кожен окремо коштували йому стільки поту і викликали стільки проклять з його уст, — вони таїли в своїх надрах невідомі йому скарби і завдяки їм могли б здійснитися усі його мрії! А втім, тепер він уже рідко мріяв: він став старий, і інколи думки його плуталися; він по-своєму тлумачив слова біблії, вірив у близький кінець світу і таке інше; проте він був ще дужий і міг ще позмагатися, якщо не з людьми, то з природою. Навесні, влітку і навіть восени Квідера щодня можна було бачити де-небудь на його неродючій ділянці; жорстка борода його й рідке волосся стояли сторчма, вузлуваті пальці впивалися в чепіги плуга, ніби кігті хижого птаха; він орав своє поле, проводячи вузькі, неглибокі борозни, дряпаючи твердий кам'янистий ґрунт, який давно вже не давав йому ніякого прибутку. Земля ледве могла прогудувати його — тільки цього він тепер чекав од неї і тільки це й мав. Дім, вірніше халупа, де він жив з дружиною, сином і дочкою, став таким ветхим, що безглуздо й марно було б ремонтувати його. Всі огорожі розвалилися, крім тих, які були зроблені з дивного, ні на що не придатного каміння, яке завжди дивувало Квідера: від цього каміння нема користі ні людям, ні тваринам, тільки заважає всім, — казав він. У сараї, збитому абияк з гнилих дощок, у Квідера стояв один тільки старий віз та деякий реманент, придатний хіба що на

брухт. Старі засіки, покосившись, здавалось, ось-ось розсипляться. Бур'ян і огріхи, кістляві шкапи і такі ж кістляві діти, кам'яниста земля і чахлі дерева, а до того самотність і часто злидні, — ось в якому світі він був главою і годувальником.

Місіс Квідер була до пари своєму чоловікові — підходяща супутниця для того життя, на яке він був приречений. Дійшло до того, що вона стала переносити постійні нестатки з цілковитою байдужістю. Поблизу не було ні школи, ні церкви, ні клубу, ні хоча б сусідів, — тим-то вона і її родина жили дуже самотньо. Місіс Квідер була жінка дразлива, сварлива, з дивацтвами; голос у неї був пронизливий; обличчя змарніле. Квідер, якого вона прекрасно розуміла, — або думала, що розуміє, — певною мірою був для неї джерелом втіхи: вона могла розважити на ньому душу, гризти його, як він казав; вони часто сварились, та інакше й бути не могло. Серед цих похмурих ланів і розвалених огорож чого й чекати, як не сварок і лайки?

— Взят би ти цей пустиш та склав би он там огорожу, — мабуть, тисячний раз за десять років каже місіс Квідер чоловікові; мова йде про куп сорок першосортної руди, майже чистого цинку, навалених Квідером понад краєм ближнього поля; на цей раз жінка заговорила про це тому, що дві худі корови забрели на ділянку, засіяну кукурудзою. А «пустиш» цей коштував не менше двох тисяч доларів.

І Квідер тисячний раз відповідає:

— Тьфу ти, боже мій, та що мені — робити більше нічого, чи що? Думаєш, це чортове каміння чого-небудь варте? Ще огорожі з нього складати! Досить і того, що я відтягнув його з борозни, ось що я тобі скажу.

— Ти скажеш... Та ти, старе ледащо, тільки й умієш, що табаку жувати, ти... — за цим іде довгий ряд лайок, а потім один із співбесідників пускає в хід пічну заслінку, кочергу або здоровенне поліно, а другий так само спритно від цього предмета ухиляється. Такі ідилічні сцени давно вже стали звичайним явищем у родині Квідерів.

Отже, продовжуємо. Спека й дощі змінювали одне одного, одноманітно минали роки, а каміння, як і раніш, лежало на полі. Дод, старший з дітей Квідера і єдиний син — високий, незграбний парубок, який успадкував від

своїх знедолених батьків не дуже приємну й лагідну вдачу, — міг би попереносити ці купи каміння, коли б він не був таким ледарем (так називав його батько) чи викапанним татусем (так казала мати); і Джейн, дочка Квідерів, теж могла б допомогти в цьому ділі, але обоє — і син, і дочка — відзначалися тою самою похмурою байдужістю, яка властива була їх батькові. І чого гут дивуватися, скажіть самі? Працювали вони багато, а давала праця мало, радості бачили вони ще менше і не ждали кращого в майбутньому; а втім, у них вистачало здорового глузду, щоб зрозуміти: коли б доля була милостивішою до них, все могло б бути інакше. Але марна боротьба з негідною землею озлобила їх серця.

— Не збагну, яка рація орати південну ділянку, — каже Дод утретє за цю весну. — На цьому клятому місці нічого і нічого не росте.

— А ти б трохи попрацював на ньому, ніж лічити ворон та в зубах колупати й думати бозна про що. Може, воно й виросло б, — верескливо озивається місис Квідер; озлоблена довгими, безцільними і безнадійними сварками, вона до всього чіпляється, завжди роздратована й сердита.

— Яка користь перетрушувати це каміння, — каже Дод, лінивим рухом відганяючи муху. — Вся ця паршава ферма не варта й воза бобів.

І до певної міри він має рацію.

— Чого ж ти не йдеш звідси? — ущипливо спитав Квідер, не з бажання заступитися за свої володіння, а просто так, з нудьги. — Якщо земля годує тебе, значить, і працювати на ній варто, ось що я тобі скажу.

— Годує! — ліниво й насмішкувато пробурчав Дод. — До цього часу не дуже-то вона мене годувала. Чи, може, скажеш, мене чогось учили і я багато хорошого бачив на своєму віку? — І він знову замахнувся на муху.

Старий Квідер відчув глузування в словах сина, але він не вважав себе винуватим. Адже він працював. Проте він не став сперечатися з Додом. Дод молодий, дужий і після стількох сімейних сварок уже не почував до батька синовньої пошани. Навіть навпаки. Хлопчиськом Дод витерпів немало стусанів і потиличників, а тепер він набагато дужчий од батька і легко візьме гору над ним у будь-якій сутичці; і Квідеру, який панував

колись у родині і знав, що його слово — закон, довелось відійти на друге, навіть на третє, і, нарешті, на четверте місце, і тепер лайкою і майже марним бурчанням він домагався лише дуже невеликої частки поваги до себе.

Та незважаючи на все це, вони якось уживались одне з одним. А тим часом день у день — відтоді, як суддя Блоу повернувся в Тені, — все ближче підступала цинкова гарячка і з нею небачений земельний бум. Люди більш проникливі відчули б, що на них, немов грозова хмара, насувається щось незвичайне, незрозуміле... але на своє лихо ці недогадливі власники цинкових покладів були занадто товстошкірі. Вони все ще анітрохи не підозрівали того, що мало статися.

Та й як можна було дізнатись про що-небудь у цій глушині, майже без доріг, куди рідко заглядала свіжа людина. Перекупники проїздили або північніше, або південніше, і до цього часу жоден з них ще не набрів на багатющу ділянку, де жили Квідери. Надто вже вона лежала осторонь — якийсь скелястий закуток, порослий лісом та колючим чагарником.

А потім одного сонячного червневого ранку...

— Гей, Берсі! — гукнув Кол Арнолд, найближчий сусіда Квідерів, який жив приблизно за три милі від них, зупиняючи пару охлялих коней, запряжених в розхитаний візок, коло поля, де працював Квідер. — Чув, що діється? — він пересунув язиком тютюнову жуйку і говорив жваво, весело дивлячись на Квідера з виглядом людини, що збирається розповісти цікаву новину.

— Ні, а що? — спитав Квідер. Він перестав орати, зупинив свій старий однолемішний плуг і, підійшовши ближче, сперся на складену з цинку огорожу і пригладив долонею рідке волосся.

— Старий Данк Портер продав свою ферму під Ньютоном, — таким багатозначним і урочистим тоном оголосив Кол, наче мова йшла про грандіозну будову або про те, що наближається кінець світу. — І одержав за неї три тисячі доларів.

Він із справжньою насолодою просмакував цю цифру.

— Чи ти ба! — неголосно промовив Квідер, дуже здивований. — Три тисячі? — перепитав він, немов не вірячи своїм вухам. — Та за що ж це?

— Кажуть, там є руда, — поважно вів далі Арнолд. — І нібито цієї самої руди по всій окрузі повнісінько.

Скрізь. Кажуть, ніби наш пустиш і є руда, — і він легенько стукнув по купі цинку, що нічого не коштував досі, до якої притулився Квідер. — Ось ця штука і є руда, «Джек» її називають, і вона коштує два центи фунт, навіть більше, коли її перепарять (він хотів сказати «переплавлять»). У тебе тут, видно, її чимало. У мене теж скільки завгодно валяється на ділянці. Я завжди думав, що ця штука ні на що не пригодна, а от, кажуть, придатна. Я чув од хлопців, які побували в К., — вони кажуть, якщо цю штуку обробити, перепарити і таке інше, з неї можна наробити що завгодно.

Він не знав, що саме роблять з цинку, і тому не став вдаватися в подробиці. Він тільки мрійно примружився, скривив рот, збираючись виплюнути тютюновий сік, і глянув на Квідера. А той, не маючи сил усвідомити несподівану новину, взяв у руки шматок того самого «пустишу», який він раніш так зневажав, і втупився в нього. Подумати тільки, що всі ці роки він так мучився, гнув спину і завжди вважав, що це каміння ні на що не придатне — і раптом, виявляється, ця штука, якщо її перепарити, коштує два центи фунт, і сусіди вже продають свої ферми за неймовірну ціну! А його володіння (так висловлювався Квідер) геть усе завалене цим камінням — все одно, що золотом. Та он там, трохи далі, цілі купи його гріють свої горбаті сірі спини під пекучим промінням сонця, а в одному місці воно піднімається з землі невисоким пасмом. Подумати тільки! Проте хоч думав він багато, він не сказав нічого, бо в його отупілому, хирлявому мозку зародилась і вмить розцвіла грандіозна приголомшлива думка. У нього будуть гроші, багатство і щастя—це вам не жарт! Не гнути більше спину, не обливатися потом у літню спеку, досхочу помріяти на дозвіллі, жувати табаки скільки душа забажає, жити в місті, поїхати в далекий, таємничий К., подивитись на білий світ! Подумати тільки!

— Ну, я поїхав, — сказав трохи згодом Арнолд, помітивши явну неухважність Квідера. — Думаю заскочити до Брадера і встигнути повернутись до заходу сонця. Я з ним недавно домовився виміняти свиню на сіно...— Він хльоснув своїх кістлявих шкап і покотив кам'янистою, курною дорогою.

Квідер не одразу повірив у те, про що розповідав Арнолд. Невже правда? Невже Портер і справді продав

ферму? Проте через кілька днів він поїхав в Арно, за шістнадцять миль, — переконався, що це дійсно правда, але нікому не розказав про новину: він плекав чарівну мрію. Земля належить йому — не жінці й не дітям. Довгі роки, ще до одруження, він працював і виплачував за неї — то грішми, по кілька доларів, то кукурудзою, пшеницею, свиньми. А тепер — тепер скоро з'явиться який-небудь з цих дивних людей, що роз'їжджають по всій окрузі з туго напханим гаманцем, — про них розповідав Арнолд, — і купить його володіння. Чудеса! Чудеса! Скільки він одержить? Мабуть, тисяч п'ять, — адже Портеру заплатили три за сорок акрів, а у нього сімдесят. Чотири тисячі він уже в усякому разі одержить — трохи більше, ніж Данк. Важко вирахувати точно, але, як би там не було, він повинен одержати більше, ніж Данк, — скоріш за все, п'ять тисяч!

Одне тільки тривожило його, дуже тривожило — думка про власну злобну жорстокосерду родину: упертий Дод, дурноголова Джейн і сварлива Емма, його жінка, напевно захотять одержати свою частку цих казкових благ; вони можуть навіть забрати у нього все багатство і повернути його до колишнього жалюгідного існування, яке він вів довгі роки. Адже вони набагато наполегливіші і дужчі за нього. Він стає старим, навіть немічним, роки важкої праці відібрали у нього силу. А жінка і безсердечний син всі ці довгі роки тільки й робили, що насміхались і глузували з нього. Він одразу згадав усі старі кривди. Дочка зовсім не любить його, вважає невдахою і ледарем, сама нічого не робить, але хоче, щоб він працював усе більше й більше. Якщо й були коли-небудь у цій родині любов і згода, вони давно зникли в затхлій атмосфері озлобленості й злиднів. Хіба хто-небудь з них зробив для нього хоч що-небудь? Нічого. А тепер вони, звичайно, захочуть одержати свою частку. Він прожив з ними довгі, безрадісні роки і тепер питає себе, невже вони посміють хоча б натякнути про поділ, — і все-таки він знав, що вони це зроблять. Вони завжди сварилися з ним, мучили його. А тепер, коли в його двері стукає багатство, вони почнуть бігати за ним, підлизуватись, щоб він усе віддав їм! Як же йому бути? Що робити? Адже багатство майже в нього в руках. Він повинен одержати його! Як зацькований пацюк, він насторожено озирався. Він поведився так незви-

чайно, що навіть домашні помітили це і здивувались, але, ще нічого не знаючи про те, що сталося, приписали це дивацтвам, зрозумілим у його віці.

— Чогось у нас батько почав чудити, — сказав якое Дод матері і Джейн, коли старий, пообідавши, знову рушив у поле. — Він все стоїть біля огорожі і лупає очима на всі боки, немов жде когось чи думає про щось. Може, він трохи з'їхав з глузду? Як по-вашому?

Дод завжди уважно придивлявся до батька, цікавився його здоров'ям: адже коли батько помре, кожен одержить свою частку спадщини, а він, Дод, можливо, почне розпоряджатися усім на фермі. І тоді він буде непоганим женихом для будь-якої дівчини в окрузі і, отже, справдиться і давня його мрія про одруження, що призабулася і стала майже нездійсненною за такого важкого життя, сповненого нестатків.

— Справді, і я почала примічати, — підтвердила місіс Квідер. — Якийсь він не такий, як раніше. Мабуть, забрав собі щось у голову. Може, хоче що-небудь зробити, та не клеїться у нього, або, може, щось божественне у нього на мислі. Ніколи не вгадаєш, про що він там думає.

Джейн гадала так само, і розмова на тому припинилася. А Квідер уже роздумував, як би розв'язати цю заплутану задачу; ясно, вся справа в тому, продавати землю відкрито чи нишком; якщо пощастить, треба продати нишком, вирішив він нарешті. Адже жінка й діти завжди так погано поводитись з ним, — вони нічого кращого і не заслуговують. Ферма — його власність, хіба не так?

Нарешті з'явився і перекупник — він їхав верхи, оглядаючи навколишні поля; помітивши квідеровську ділянку, де виходила на поверхню велика жила, він одразу оцінив її і пожвавішав. Самого Квідера в цю хвилину не було поблизу — він пішов кудись на дальнє поле, але місіс Квідер, яка зовсім не підозривала про цінність їхньої землі, а тому й не помітила прихованого вогника в очах незнайомця, зустріла його досить привітно.

— Може, ви дасте мені напитися? — попросив він, коли вона показалася на порозі.

— Будь ласка, — відповіла вона дуже шанобливо. Пристойно одягнений перехожий був у цих місцях великою рідкістю.

Старий Квідер з дальнього поля помітив біля колодязя незнайомця й попрямував було до дому.

— З чого це у вас зроблені огорожі? — почав здалека розмову незнайомець.

— Йй-богу, не знаю, — сказала місіс Квідер. — Так, якесь каміння. Ми тут його звемо «пустиш».

Приїжджий стримав усмішку, нахилився і підняв один з шматків руди, що у великій кількості валялася під ногами. Руда була та ж сама, яку він бачив скрізь навколо, але чистіша, і її тут було значно більше. Ніколи йому не доводилось бачити так багато першосортного цинку і до того ж майже на поверхні. Руда скрізь виходила назовні, польові роботи, морози, дощі оголили її з-під землі. Ця зруйнована ферма, жалюгідна одежа місіс Квідер, старий Квідер, що гнув спину під пекучим сонцем, і поля, не придатні для землеробства через свої казкові мінеральні багатства, — все це просто приголомшило агента.

— Вся ця земля ваша? — спитав він.

— Майже сімдесят акрів, — відповіла місіс Квідер.

— Не знаєте, чому тут акр?

— Не знаю. Я вже давно не чула, щоб у нас хто-небудь продавав землю. Та, по-моєму, йй невелика ціна.

Перекупник мимоволі здригнувся, почувши слова «невелика ціна». Що сказали б його друзі й конкуренти, якби знали про цю ділянку? Що коли хто-небудь розкриє очі цим людям?.. От якби купити її зараз за безцінь, — а це, звичайно, можливо. У сусідстві вже бродять інші агенти. В Арно він обідав за одним столом з трьома якимись особами, очевидно і вони займаються тим самим. Треба закупити цю ділянку, і до того ж не гаючись.

— Я, мабуть, піду поговорю з вашим чоловіком, — сказав він, натягнув поводи і рушив підтюпцем, а місіс Квідер і Джейн стояли на напівзруйнованому ганку в своїх мішкуватих синіх платтях, що роздувалися на вітрі, і дивилися йому вслід.

— Чудний який, правда? — сказала Джейн. — Чого це йому треба від батька?

Старий Квідер, що вернувся тим часом до своєї роботи, знову припинив її, з цікавістю очікуючи чужу людину, що наближалася до нього, і підозріло втупився в нього, коли той привітно поздоровався.

— Ви часом не знаєте, чи не продається тут поблизу добра ділянка під ріллю? — спитав перекупник після того, як зробив, для годиться, кілька зауважень про погоду.

— А вам земля потрібна під ріллю? — ехидно запитав Квідер, допитливо дивлячись на незнайомця, і з цього погляду приїжджий одразу зрозумів, що фермер знає більше, ніж його жінка. — Я чув, що тепер купують більше через руду, руда у нас об'явилася, — і він збоку, по-пташиному, глянув на співбесідника, намагаючись прочитати, як той сприйме його випад.

Агент хитро, всерозуміюче посміхнувся.

— Ясно, — сказав він. — Так ви вважаєте, що тут можна добувати руду? І як дорого оцінили б ви свою землю, якби стали продавати її під розробки?

Квідер замислився. Пара лісових голубів сумно воркувала десь віддалік, різко прокричав чорний дрізд. Нарешті старий заговорив:

— Та я ще не знаю, чи варто взагалі продавати? — Він зміркував, що добре було б притримати землю і набити ціну, коли знайдеться більше охочих купити її, але його мучила думка, що жінка й діти тим часом дізнаються про все і, коли продаж відбудеться, примусять його розділити з ними бариші. Помандрувати по світу, побачити нові місця, поїхати від сім'ї і стати небувало вільним і щасливим, — такі мрії невідступно переслідували його.

— А поряд з вашою чия земля? — спитав незнайомець, зрозумівши, що доведеться залишити надію купити цю ділянку за безцінь.

Почувши це, Квідер здригнувся. Адже й сусідня ділянка була багата рудою, і старий це добре знав.

— Он та... виходить... — пробурчав він, силкуючись приховати досаду. — Це земля Мерродью, — неохоче сказав він нарешті. Безперечно, якщо він відмовиться продати свою землю, цей приїжджий або ще хто-небудь може купити ділянку в іншого фермера. А все-таки тут уся земля багата, і його ділянка не гірша за другі. Якщо вже Данк Портер одержав три тисячі доларів...

— Якщо ви не хочете продавати, то, може, сусіда ваш продасть, — вкрадливо промовив приїжджий. Він висловив це припущення неухважно, спокійно, майже бай-дуже.

Запанувало мовчання; Квідер роздумував, спираючись на чепігу плуга. Страшно було б упустити довгождане щастя. Проте, незважаючи на свою жадібність, він не розгубився. Арнолд сказав, що сама тільки руда — ось це каміння — коштує два центи фунт, але Квідер не міг собі уявити, що сама по собі ділянка, сама земля, не рахуючи схованої в ній руди, нічого не варта. Як же гак? Такий-сякий урожай вона все-таки дає.

— Не знаю, — сказав він з викликом, хоч і почував себе не дуже впевнено. — Я не чув, щоб він збирався продавати землю. Та ви спитайте його самі. — Він додав це на випадок, якщо доведеться потім бігати за цим чоловіком і просити його піти на поступку, — а втім, він сподівався, що до цього не дійде. Знайдуться й інші покупці.

— Не певен, що мені підійде ваша ділянка, — повільно, тоном цілковитої байдужості сказав агент, — проте я склав би запродажну на вашу землю, коли б ви надумали її продавати. Скільки ви візьмете за всі сімдесят акрів? Ми могли б скласти запродажну строком на два місяці.

Неісасний фермер не мав ані найменшого уявлення про те, що таке «запродажна», але вирішив не признаватися в цьому.

— А скільки ви дасте? — спитав він, нарешті, зовсім не впевнений, чи те, що треба, він говорить.

— Ну, скажімо, двісті доларів зараз і п'ять тисяч через два місяці, якщо ми до того часу остаточно домовимось. — Він пропонував найменшу суму, на яку, як він гадав, міг погодитись Квідер; агент знав, які угоди укладалися в цей день у сусідстві.

Квідер, не розуміючи, що таке «запродажна», не знав, що сказати. П'ять тисяч — він з самого початку думав, що йому запропонують цю суму, — але через два місяці! Що б це могло означати? Якщо цей чоловік хоче купити ділянку, чому не заплатити одразу готівкою, як заплатили, за словами Арнолда, Данку Портеру? Він гарячково стежив за виразом обличчя незнайомця, стискуючи чепіги плуга, і, нарешті, майже навмання сказав:

— Я й сім тисяч коли завгодно одержу, якщо захочу ждати. От мій сусіда одержав три тисячі, а в нього на тридцять акрів менше ніж у мене. Тут приходив один, давав мені шість тисяч.

— Що ж, може, і я дам шість, якщо виявиться, що земля придатна.

— Готівкою? — здивовано спитав Квідер, відкинувши ногою камінь.

— Через два місяці, — відповів агент.

— А-а! — похмуро промовив Квідер. — Я думав, ви хочете купити тепер.

— Ну, ні, — сказав той. — Я кажу про запродажну. Якщо ми порозуміємось, я повернусь з грішми через два місяці або навіть раніше, і ми покінчимо з цією справою: шість тисяч готівкою, з відрахуванням завдатку. Звичайно, я не зобов'язуюсь неодмінно купити вашу землю — я тільки дістаю переважне право купити її в будь-який день протягом цих двох місяців, а якщо я за цей час не повернусь, гроші, які я дам вам сьогодні, — ваші, зрозуміло? І тоді ви можете продати ділянку кому-небудь іншому.

— Гм! — буркнув Квідер. Він мріяв про те, щоб одержати гроші зараз же і піти від своїх, а тут ці розмови про два місяці, і ще невідомо, чим усе це закінчиться.

— Гаразд, — сказав агент, помітивши незадоволення Квідера і боячись прогавити вигідну справу. — А якщо сім тисяч і зараз п'ятсот доларів готівкою? Ну, як? Сім тисяч через два місяці і п'ятсот зараз. Переб'ємо руки, чи що?

Він поліз у кишеню і вийняв туго напханий бумажник, що дуже схвилювало Квідера. Ніколи ще він не бачив стільки грошей, та до того ж — грошей, які могли зараз же перейти в його руки, коли б він тільки захотів. Кінець кінцем і п'ятсот доларів готівкою — величезна сума. Чого тільки не зробиш з такими грішми! А потім, через два місяці — ще сім тисяч! Але от заковика — жінка й діти. Якщо він хоче здійснити свою мрію — тікати від своїх, — треба зберегти це у найсуворішій таємниці. Що буде, коли вони дізнаються про ці гроші, хоча б про п'ятсот доларів? Хіба не можуть Дод або жінка, або Джейн, або всі втрьох забрати їх у нього — украсти поки він спатиме? Ще й як можуть. Він стояв мовчки, з таким розгубленим виразом, що агент став побоюватись відмови.

— Ось що я вам скажу, — заявив він, немов роблячи фермерові найбільшу поступку. — Я вам дам вісім ти-

сяч і зараз викладу вісімсот. Ну, як? Це моє останнє слово, — більше я не можу дати. — І з цими словами він знову сунув бумажник у кишеню.

Але Квідер тільки дивився на нього, до німоти вражений і своїм несподіваним щастям і тими перешкодами, які він передбачав. Вісім тисяч! Вісімсот готівкою! Це насилу укладалося в його голові.

— Зараз? — спитав він нарешті.

— Так, тільки вам треба поїхати зо мною в Арно. Я хочу подивитись ваші папери. Але, можливо, акт на володіння землею у вас на руках?

Квідер кивнув.

— Ну, тоді, якщо він у порядку, я заплачу вам зараз же. У мене є з собою готовий бланк угоди — напевно, тут можна знайти кого-небудь, хто його засвідчить. Тільки треба, щоб ваша жінка теж підписала.

Обличчя Квідера витягнулось. Ось тут вона й є, ця заковика: жінка й діти!

— А хіба вона теж повинна підписати? — спитав він похмуро, глибоко засмучений. Він був у нестямі від розпачу і гніву. Стільки років він працював, як віл, як раб! А тепер поталанило — і от, видно, все піде прахом!

— Так, — сказав перекупник, зрозумівши з виразу обличчя і тону Квідера, що тому зовсім не хочеться розповідати про все жінці, — її підпис теж потрібен. Мені дуже шкода, якщо це вам неприємно, але такий закон. Може, ви як-небудь порозумієтесь? Чому б вам не піти і не поговорити з нею?

Квідер вагався. Йому ненависна була сама думка про те, щоб ділитися з жінкою й сином. Він, може, не проти Джейн. Але коли вони про все дізнаються, вони почнуть приставати до нього і вимагати собі більшу частку. Йому доведеться відбиватись, відстоювати свої права. І крім того, коли у нього будуть гроші, — якщо будуть, — йому доведеться сторожити їх, ховати, таїти від усіх.

— Ну, в чому справа? — спитав перекупник, помітивши його замішання. — Жінка не хоче, щоб ви продавали землю?

— Та ні. Ще й як захоче, коли дізнається. Тільки я ніколи не говорив їй про це. Адже вони з Додом почнуть вимагати собі більшу частину, але ж це не їхня земля, а моя. Я прийшов сюди першим. Це була моя земля, ще коли я й одружений не був. А жінка ніколи нічого не

робила, тільки метушилась хтозна-чого та лаялась зо мною.

— А якщо ми підемо й поговоримо з нею? Можливо, вона не буде упиратися? Бачите, згідно з законом, їй належить тільки третя частина, хіба що ви самі захочете дати їй більше. Так що у вас залишиться близько п'яти тисяч. Я можу влаштувати, щоб вам дістались ті ж п'ять тисяч, скільки б не одержала ваша жінка. — З усієї поведінки Квідера перекупник вирішив, що старому чомусь необхідно одержати саме п'ять тисяч для себе особисто.

І справді, почувши ці слова агента, старий прояснів. П'ять тисяч? Таж це було більше ніж він ще годину тому розраховував одержати за свою землю. Припустімо, що й жінка одержить три тисячі. Так що ж? Адже його мрія здійсниться!

Він одразу погодився і попрямував разом з приїжджим до дому. Але на порозі зупинився і роздивився. Здавалося, він погано розумів, що робить. Стільки грошей... такі зміни в житті... тільки аби діло вигоріло! У нього голова йшла обертом. За останні роки він уже не завжди міг міркувати ясно й тверезо; багатство, що звалилося на нього, надії, які воно збудило, і страх втратити його, зовсім збили старого з пантелику. Він повільно обернувся і обвів обрій пустим, безтямним поглядом; перекупник помітив дивний блиск в очах фермера, і в нього майнула підозра, що старий не сповна розуму.

— Що з вами? — спитав він.

Той, здавалося, раптом отямився.

— Нічого, — сказав він. — Просто я задумався.

Агент у думці спитав себе, наскільки законною буде угода, укладена з божевільним, але ділянка була надто цінна, щоб турбуватися про дрібниці. Якщо документ буде підписано, хоча б і недоумкуватим, будь-яка спроба розірвати цю угоду натрапить на серйозні юридичні перешкоди.

З напівзогнилого ганку Джейн і її мати здивовано дивились на обох чоловіків, що наближалися до них, питаючи себе, що б це могло означати; але Квідер одразу прогнав дочку, нагнавши її як курча, що забігло в дім. Ввійшовши в єдину кімнату, що правила і за їдальню, і за спальню, і за все що завгодно, Квідер ту ж мить ривком зачинив двері в кухню, куди пішла Джейн.

— Геть звідси, — пробурчав він, бачачи, що вона топ-

четься коло дверей. — Мені треба поговорити з матір'ю, чуєш?

Джейн відійшла було, але потім знову припала вухом до дверей, щоб підслухати розмову. Проте батько був на сторожі і одразу прогнав її. Потім він почав пояснювати жінці, в чому справа.

— Ось цей чоловік... не знаю, як вас звати...

— Кроуфорд, — підказав перекупник.

— Кроуфорд... містер Кроуфорд... хоче купити нашу ферму. Я й подумав, раз на твою пайку тут теж дещо припадає... третя частина, — передбачливо додав він, — нам треба поговорити з тобою.

— Дещо? — злобно крикнула місіс Квідер, анітрохи не соромлячись чужої людини. — Я думаю, на мою пайку дещо припадає. Я тут працювала, як віл, цілих двадцять чотири роки. А скільки ви нам дасте? — різко спитала вона перекупника.

Квідер весь затремтів. Його розпачливий погляд попередив агента, що правду говорити не слід.

— А по-вашому, скільки земля коштує?

— Ну, я не знаю точно, — ухильно сказала місіс Квідер; очі її спалахнули від жадібності, вона вирішила, що чоловік через старість і недоумство доручає їй провадити переговори.

— Тут в окрузі ферми, такі, як наша, продаються нині мало не за дві тисячі доларів. — Вона назвала найбільшу суму, про яку будь-коли чула.

— Це, мабуть, трохи забагато, — солідно сказав Кроуфорд, весь час не дивлячись на Квідера. — Звичайно, земля в цих місцях коштує не дорожче ніж двадцять доларів за акр, а у вас тут, як я розумію, акрів сімдесят, не більше.

— Так-то так, але у нас земля непогана, — заперечила місіс Квідер, забувши, що півгодини тому вона говорила зовсім інше. — І у нас тут струмок біля самого дому, — додала вона, висуваючи найкращий довід, який тільки могла придумати.

— Авжеж, — сказав Кроуфорд, — я бачив. Це, звичайно, теж дещо коштує. Отже, по-вашому, цій землі ціна дві тисячі, так? — І він багатозначно підморгнув Квідеру, немов кажучи: «Здорово розіграли!»

Місіс Квідер, дуже задоволена тим, що останнє слово лишилося за нею, звернулася за порадою до чоловіка:

— Як по-твоему, Берсі?

Квідер, схвильований подвійною грою, яку йому доводилось вести, і страхом, що все виявиться, розгублено дивився на жінку. Серце його краялось від пожадливості і тривоги.

— Та по-моєму, то земля, звичайно, цього коштує, — пробурчав він.

Кроуфорд почав пояснювати, що зараз він хоче тільки скласти запродажну — дістати попередню згоду власників продати йому землю і, якщо вони погодяться і документ буде підписано, він дасть їм трохи грошей наперед, щоб скріпити угоду. Кажучи це, він знову хитро підморгнув Квідеру, даючи зрозуміти, що він одержить ту суму, про яку вони домовились раніше.

— Якщо ви згодні, ми зараз же і покінчимо справу, — сказав він вкрадливо, виймаючи з кишені бланк угоди. — Я тільки заповню бланк, і ви обоє підпишетесь.

Він підійшов до непофарбованого стола і розіклав на ньому папір, а Квідер і його жінка з жвавим інтересом стежили за кожним його рухом. Обоє вони не вмiли ні читати, ні писати. Квідер не уявляв собі, яким чином він одержить свої вісімсот доларів, і міг тільки сподіватися на вигадливість перекупника. Чоловіка й жінку зовсім заворожила думка, що можна продати цю неродючу, нікчемну землю так швидко і за таку високу ціну і одержати справжнісінькі гроші, — вони погано розуміли і рухались, як уві сні. Очі місіс Квідер від жадності зовсім звужились і стали як щілини.

— А скільки ж ви дасте завдатку? — тривожно спитала вона.

— Ну, скажімо, сотню доларів, — сказав перекупник, промовисто глянувши на Квідера. — Досить цього?

Сто доларів! Вони жили в таких злиднях, що й ця сума здавалася їм цілим багатством. Жінці Квідера, яка нічого не знала про цінність руди на їхній ділянці, ці гроші здавались неймовірним, незбагненим щастям, що звалилося з неба, передвісником кращих часів. І через два місяці ще дві тисячі! Але тут постало питання про свідка і про те, як підписати папір. Агент олівцем заповнив розписку про одержання ста доларів і запропонував:

— Тепер підпишіться тут, містер Квідер.

— Та я не вмiю писати, — відповів той. — І жінка не вмiє.

— Коли я молода була, нас тут навчанням не балували, не до того було, — розгублено посміхаючись, сказала місіс Квідер.

— Ну, що ж, тоді ви просто поставите замість підпису по хресту і хто-небудь засвідчить, що це ваша рука. Ваш син або дочка вміють писати?

Це було нове ускладнення, найбільш неприємне для обох: адже тільки-но покличуть Дода, як він захоче забрати всю справу в свої руки, він такий упертий і непокірний. Правда, він уміє підписати своє ім'я, навіть трохи уміє читати, — але чи добре буде, якщо він уже зараз про все дізнається? Чоловік і жінка підозріло і недовіриливо дивились одне на одного. Що тепер робити? З скрутного становища їх вивів гуркіт коліс на дорозі.

— Може, там їде хто-небудь, хто міг би виступити свідком? — спитав Кроуфорд.

Квідер глянув у вікно.

— Егеж, він наче грамоту знає, — сказав він. — Гей, Лестер! Ходи-но сюди на хвилину. Діло є.

Гуркіт припинився, і через хвилину на порозі показався фермер Лестер Ботс, такий же бідняк, як і Квідер. Перекупник пояснив, чого саме від нього хочуть, і угоду, нарешті, було підписано; при цьому Ботсу, який нічого не чув про руду на ділянці Квідера, дуже хотілося сказати агентові, що той може купити під рілля крашу ділянку і притому дешевше, тільки він не знав, як заговорити про це. Перед тим як підписати угоду, місіс Квідер вирішила внести в справу повну ясність.

— Я одержу свою пайку зараз же, так? — спитала вона. — Ви мені зараз заплатите?

Кроуфорд запитливо глянув на Квідера, не знаючи, як старий поставиться до цього, а той, охоплений жадібністю і до того ж добре вивчивши вдачу жінки, крикнув:

— Нічого ти не одержиш, хіба що коли я помру. Ніякої пайки тобі не належить, якщо ми живемо не окремо.

— А коли так, не буду підписувати, — злобно огризнулася місіс Квідер.

— Я, звичайно, не хочу втручатися, — примирливо встряв перекупник, — але, по-моєму, вам краще дати жінці її частку — тридцять три долари (він багатозначно подивився на Квідера, намагаючись напоумити його), а потім, скажімо, третину від двох тисяч — це всього шістсот шістдесят доларів. Чи варто через це зривати справу?

Вам треба якось порозумітися. Це вигідна справа. Всім вистачить.

Фермер уважно вислухав цю хитромудру пропозицію. Кінець кінцем шістсот шістдесят доларів з восьми тисяч — не так уже й багато. Не бажаючи ризикувати, він удав, що пом'якшав, і під кінець дав згоду. Хрестики замість підписів були поставлені, і їх вірогідність засвідчена Ботсом, сто доларів готівкою відлічені і, згідно з бажанням місіс Квідер, розкладені на дві купки, угода покладена в кишеню містера Кроуфорда. Потім перекупник і Ботс розпрощалися і поїхали, — але спершу Кроуфорд потишеньку сунув Квідеру, що вийшов разом з ним, різницю між сотнею і тією сумою, про яку вони домовились раніше. Побачивши у себе в руках стільки грошей, старий фермер втупився в них, немов зачарований. Він почекав, тремтячи від болісної жадібності, потім його шкарубкі, вузлуваті пальці стиснули папірці, ніби кігті яструба, що хапає здобич.

— Спасибі вам, — сказав він голосно, — спасибі! — Він тривожно озирнувся на двері і притишив голос. — Ви спершу поговоріть зі мною, коли приїдете вдруге. Нам треба бути обережнішими, а то вона пронюхає, в чому річ, і не підпише, та ще зчинить крику на цілий дім.

— Гаразд, будьте спокійні, — відповів перекупник, дуже задоволений. Він зміркував, що коли старий сам заплутує справу, неважко буде обдурити його. Можна прикинутись, ніби ці дві тисячі, вписані олівцем, і є справжня ціна його покупки, — а старому Квідеру заткнути горлянку, пригрозивши викрити його подвійну гру. А втім, у нього два місяці попереду, він ще встигне обдумати все це. — Я буду у вас через два місяці, може, навіть раніше, — і він не без грації розкланявся, полишивши нещасного старика на волю похмурих тривожних думок.

Неважко догадатися, що це був тільки початок тривоги Квідера. Дод і Джейн, почувши через деякий час від матері про вигідний продаж землі, захвилювалися. Гроші — будь-які гроші, навіть найменша сума — викликають мрію про неробство й насолоди, — хто ж втішатиметься цим? Адже вони теж працювали, вони стільки гнули спину на цій землі! Де ж їхня частка? Вони знову і знову запитували про це, але марно. Мати й батько вперто втовкмачували їм, що треба почекати, поки з продажем буде покінчено, а потім уже думати про поділ.

Поки вони сперечалися, сварячись навіть через таку маленьку суму, як сто доларів, виникло нове ускладнення. Дод незабаром довідався, що в усій землі навколо багато руди, що в Едері — сусідній парафії — і навіть тут, у них, уже продаються ферми; і йдуть чутки, що Квідер продав свою ділянку за п'ять тисяч і прогадав при цьому, бо земля коштує далеко більше — доларів по двісті за акр, отже, вони повинні були одержати чотирнадцять тисяч. Дод одразу ж запідозрив батька й матір у тому, що вони обдурили його й сестру, що не було ніякої попередньої угоди і землю остаточно продано, а Квідер чи мати, або обое разом, приховали від нього і від Джейн величезну суму. В домі одразу запанувала підозрілість і ворожість.

— Вони продали ферму не за дві тисячі, а за п'ять, ось що вони зробили, — заявив якимсь Дод сестрі в присутності батьків. — Всі тепер знають, чого коштує ця земля, і вони одержали не менше, будь певна.

— Брешеш! — пронизливо крикнув Квідер, вражений словами Дода. Як, мало того, що син піймав його на брехні, але й сам він продешевив, продаючи. Виходить, він потрапив у пастку, з якої нелегко буде вибратись. — Нічого я не продавав, — сказав він злобно. — Лестер Ботс був тут і знає, про що була угода. Він теж підписався.

— Може, земля й коштує більше двох тисяч, але той пан не хотів давати більше, — пояснила місіс Квідер, однак, не дуже довіряючи чоловікові, вона тут же подумала, що він, чого доброго, нішком домовився з тим приїжджим. — Може, вони з батьком і зговорилися по-іншому, — додала вона, підозріливо дивлячись скося на Квідера і пригадуючи вкрадливу люб'язність перекупника, — та тільки він мені нічого не сказав. Пам'ятаю, вони з батьком цілісіньку годину говорили про щось біля тієї огорожі, а потім уже прийшли сюди. Я й тоді дивувалась: про що це вони?

Вона з тривогою питала себе, як би виправити діло і одержати справжню ціну.

— Я так і думав, він одержав на цьому ділі більше, ніж каже нам, — заявив Дод, з викликом і підозріливо дивлячись на батька. — Нині від нас до самого Арно і по двісті доларів за акр землі не купиш, не міг він про це не знати, та ще й земля куди гірше від нашої. Просто він одержав гроші і заховав їх, ось що!

Місіс Квідер, прикро вражена тим, що її так обдурили, вирішила принаймні виправдатися перед дітьми і навіть брала в свідки небеса: вона вже в усякому разі нікого не обдурювала! Якщо той чоловік запропонував чи заплатив більше грошей, то вона нічого про це не знає. В свою чергу Квідер був у нестямі від страху, люті, від раптом гострої ненависті до жінки й дітей і небажання ділитися з ними.

— Ах ти, гадюченья! — крикнув він Доду і, схопившись, кинувся за поліном. — Я тобі покажу, ховаємо ми гроші чи ні! Що ж, по-твоєму, я злодій?

Але Дод, який був значно дужчий за старого батька, одним рухом відкинув його. Йому вже не вперше, на превелику лють Квідера, вдавалося без зусиль справитися з ним. Старого завжди обурювала грубість сина, його зухвалість і жорстокість. Кінчилося тим, що син виштовхав старого за двері, а потім мати почала багатослівно доводити Доду і Джейн, що, наскільки їй відомо, мова справді йшла тільки про дві тисячі і, підписуючи папір по секрету від дітей, вона не бажала їм нічого поганого, хотіла тільки забезпечити їх і себе.

Проте, догадуючись, що чоловік все-таки обдунив її, вона почала будувати плани, як би разом з Додом і Джейн перехитрити його. Тимчасом Квідера душила злість; він боявся сина, ненавидів його, із страхом думав про те, що ж буде тепер, коли Дод знає правду. Як перешкодити Доду бути присутнім при закінченні угоди, — а якщо він не зуміє перешкодити, як перекупник вручить йому гроші, що належать йому за таємною угодою? До того ж, якщо він і одержить ці гроші, як знати, чи не продешевив він? Мало не щодня доходять чутки про нові продажі за більш високою ціною.

А місіс Квідер, немов розлючена квочка, сокотіла про те, що чоловік, очевидно, зшахраював, — але скритного старого неможливо було викрити. Він цілими днями намагався не бувати вдома, здригався, як заєць, при найменшому шумі, чи коли бачив незнайомого перехожого; коли до нього приставали з запитаннями, він або відмовчувався, або відбувався брехнею. Одержані ним крадькома сімсот доларів він загорнув у папір, заховав у щілину між балками в стайні і затулив щілину старим бідоном.

По кілька разів на день Квідер повертався сюди, на-

сторожено прислухаючись і озираючись, перевіряв, чи на місці його щойно знайдене багатство.

Справді, щось зловісне, мало не божевілля ввійшло віднині в життя цієї родини: мати і діти замишляли позбутися батька, а старий Квідер не спав ціліснічкі ночі, щохвилини здригаючись і прислухаючись до кожного звуку, що долинав від конюшні. Не раз він міняв схованку і дійшов навіть до того, що деякий час носив гроші при собі. Якось він знайшов старого, ржавого ножа м'ясника, сховав його на грудях, спав з ним, і йому снились погані сни.

В розпалі цих подій одного чудового ранку з'явився новий перекупник і, як і перший, дуже зрадив знахідці. Як усякий хороший ділок, він хотів говорити тільки з самим власником і зажадав, щоб покликали Квідера.

— Батьку! — гукнула Джейн з порога. — Тут якийсь чоловік хоче поговорити з тобою!

Старий Квідер, що працював під палючим сонцем на полі, де він проводив усі дні в напруженому чеканні, обережно поглянув у бік будинку, і помітив незнайомого чоловіка. Він перестав полоти і попрямував до нього. Звідкись виринув Дод і теж рушив до дому.

— Яка суш стоїть, правда? — люб'язно заговорив незнайомиць, зустрівши старого на півдорозі.

— Так, — неуважно озвався Квідер: він страшенно втомився за ці дні, втомився і душею і тілом. — Суш, суш, це вірно!.. — Він витер долонею поораний зморшками лоб.

— Не знаєте, тут хто-небудь у сусідстві не продає землю?

— А ви, мабуть, теж із тих, що відносно руди? — прямо спитав Квідер. Тепер уже ні до чого було грати в схованки.

Незнайомиць був захоплений зненацька, він ніяк не сподівався одразу натрапити в цій глушині на таку цілковиту обізнаність.

— Так, із них, — признався він.

— Я так і думав, — сказав Квідер.

— Ви не продали б свою ділянку? — спитав перекупник.

— Ну, вже й не знаю, — ухильно почав фермер. — Тут і раніше приходили якісь, схожі на вас, хотіли купити. А скільки ви дасте? — Він уважно глянув на спів-

бесідника; вони відходили все далі від дверей, де стояли, стежачи за ними, Дод, Джейн і мати.

Перекупник обходив ферму, розглядаючи брили руди, що валялася скрізь.

— На мою думку, ділянка непогана, — спокійно сказав він трохи згодом. — А скільки ви хочете за акр?

— Та от, я чув, навколо Арно беруть по триста, — відповів Квідер, чимало-таки перебільшуючи. Тепер, коли з'явився новий покупець, йому не терпілося почути, наскільки більше йому запропонують, ніж першого разу.

— Н-ну, знаєте, це багатенько. Врахуйте, як далеко від вас до залізниці. Перевозка руди обійдеться не дешево.

— Проте земля все-таки свої триста варта, — глибокодумно зауважив Квідер.

— Ну, вже не знаю. А може, ви продасте сорок акрів по двісті?

Почувши таку пропозицію, старий Квідер нашорошив вуха. Оскільки він розумів, сорок акрів по двісті доларів дадуть йому стільки ж, скільки він думав одержати за всі сімдесят акрів — і в його розпорядженні залишиться ще тридцять акрів. Можливість такої угоди схвилювала його, провіщаючи ще більше багатство в майбутньому: вісім тисяч за сорок акрів, а в першого покупця він тільки й зумів виторгувати вісім тисяч за всі сімдесят!

— Ну-у, — промовив він не кваплячись, — мені дають дванадцять тисяч за все, і запродажна готова.

— Що? — вигукнув агент, допитливо дивлячись на нього. — І ви вже підписали які-небудь папери?

Квідер з хвилину недовірливо дивився на нього, потім, помітивши, що здалека, з порога, вся родина уважно стежить за ними, зробив приїжджому таємничий знак.

— Відійдімо-но, — сказав він, відводячи агента до дальньої огорожі. На безпечній віддалі від дому вони зупинились. — Я вам зараз скажу, в чому річ, — зашепотів Квідер. — З місяць тому приїжджав один чоловік, а я тоді ще не знав, що тут є руда, зрозуміли? А він знав, та мені нічого не сказав, — та й питає, скільки я візьму за акр. А тут якраз проїздив один мій сусіда і каже, що поблизу ділянку на сорок акрів продали за п'ять тисяч. Я подумав, раз моя земля така сама, ще й краща, і у того

сорок акрів, а в мене сімдесят, виходить, я повинен одержати майже що вдвоє проти нього. Я так і сказав. Він спершу не погоджувався, а потім прийшов знову, і ми домовились, раз це моя ферма, раз я тут працював ще до одруження, виходить, коли я її продам, мені належить більше за всіх. От ми й порозумілися між собою, тишком-нишком, щоб ніхто не знав: як будемо через два місяці підписувати папір, він мені крадькома дасть майже всі гроші. Звісно, я б нічого такого не робив, якби це не була з самого початку моя земля та якби ми з жінкою і з дітьми жили в злагоді, як колись, а то вона он усе тільки лається та б'ється. Коли він приїде, як обіцяв, то мені самому буде вісім тисяч, а решту ми з жінкою поділимо, їй, за законом, належить третя частина.

Перекупник слухав, дивуючись і потішаючись; він швидко зміркував, що хоч таємний зговір фермера з покупцем і не зовсім протизаконний, Квідера можна переконати в його незаконності. Крім того, можна розказати все його жінці, і тоді угода з першим агентом зірветься. Та й сам старий такий зажерливий, що неважко підбити його відмовитись від попередньої угоди. Діло ясне, фермер і зараз ще не знав справжньої ціни тому, що він так по-дурному випустив з рук. Поля навкруги — суцільний цинк, прикритий тонким шаром ґрунту. З комерційної точки зору, якщо взяти до уваги розмах промисловості у східних штатах, шістдесят тисяч доларів за цю ділянку — справжня дрібниця. Рудник, який відкриють на місці цієї ферми, даватиме такий величезний прибуток, що йому й ціни не буде! Мільйон доларів — і то мало! За посередництво в цій справі він, агент, легко міг би одержати сто тисяч. Боже милосердий, та той проноза за копійки придбав ціле багатство! Якщо перехопити у нього покупку... це буде тільки справедливо!

— Ось що я вам скажу, містер Квідер, — помовчавши, почав він. — Мені здається, ваш покупець, хто б він не був, просто обдурив вас. Ваша земля коштує значно більше, це ясно. Але ви можете здихатися його без особливих труднощів, у вас є законна підстава: ви, по суті, не знали, що продаєте, коли йшли на цю угоду. Пом'ямо, так і в законі сказано. Ви не повинні додержуватись угоди, якщо самі не розуміли, що робите, коли підписували її. Я, мабуть, зможу вас визволити, коли хочете. Ви тільки відмовтеся підписати будь-які інші па-

пери, коли підійде термін, і поверніть йому завдаток. А потім у свій час я охоче візьму всю вашу землю по триста доларів за акр і заплачу готівкою. Ви одразу станете багатієм. Я вам дам три тисячі готівкою в той самий день, як ви підпишете угоду. Вся біда в тому, що ви просто піймалися на гачок. Ви і ваша дружина зовсім не знали, що робили.

— Це вірно, — проскрипів Квідер, — ми не знали. Ми й не думали ні про яку руду, коли підписували той папір.

Триста доларів за акр, підрахував він про себе, це значить, двадцять одна тисяча — двадцять одна замість жалюгідних восьми! З хвилину він стояв заточуючись, не знаючи, що робити, що подумати, що сказати. Його згорблене тіло, зморщене, висушене і погрижене злиднями, здригалося, коли він думав, що якби він захотів — багатство було б у нього в руках, — і водночас його мучила свідомість, що завдяки помилці, зробленій через незнання, він, може, не зуміє заволодіти цим багатством. Його отупілий, темний розум, що помутився в самотності, знемагав під тягарем несподіваного дару долі. Все немовби заволокло туманом, Квідер не міг обміркувати до кінця жодної думки.

Перекупник, по-своєму розтлумачивши мовчання фермера, заговорив знову:

— Я навіть можу запропонувати вам трохи більше, містер Квідер, — скажімо, двадцять п'ять тисяч. На це ви зможете купити собі дім у місті. Ваша жінка ходитиме в шовкових платтях; вам ніколи більш не доведеться й пальцем ворухнути; ви зможете послати сина й дочку в коледж, якщо вони хочуть учитись. Вам треба тільки відмовитись підписати купчу, коли той покупець знову прийде, — поверніть йому завдаток або спитайте його адресу, і я сам йому віддам.

— Він мене обдурив, от що! — раптом майже крикнув Квідер; великі краплі поту виступили у нього на лобі. — Він хотів мене пограбувати! Ні акра він не одержить, клянусь богом, ні одного акра!

— Ось це правильно, — сказав агент. І перш ніж поїхати, він ще раз пояснив фермерові, як несправедливо з ним учинив перший покупець: дванадцять тисяч (він думав, що саме стільки мав одержати Квідер) — далеко не те ж саме, що двадцять п'ять! Для наочності він пе-

релічив усі ті блага, які Квідер зможе придбати на зайві тринадцять тисяч, коли житиме в місті.

Але Квідер розумів, що на свою біду він сам зіпсував усю справу: він обдурив жінку й дітей через рівняно невелику суму на вісім тисяч, а вже тепер через нову, значно більшу суму, треба чекати ще більших неприємностей — лайок, сварок, а може, й бійки. Жінка і Дод, звичайно, будуть шаленіти. Чи витримає він? І хоч у нього ніколи не було ні копійки, тепер йому здавалося, ніби він страшенно багато втрачає, ніби хтось хоче забрати у нього величезне багатство, яке завжди йому належало!

Всі наступні дні він міркував над цим, старанно уникаючи своїх домашніх, а вони пильно стежили за ним, питаючи себе, коли повернеться перший покупець і про що Квідер домовився з другим. А він зовсім утратив душевну рівновагу, і поступово ним оволоділа настирлива ідея, що жінка, діти, весь світ хочуть обікрасти його і в нього залишається лише один вихід — тікати з своїм скарбом, якщо тільки він зуміє одержати його. Але як? Як? Ясно одне: родина не повинна заволодіти його грішми. Він боротиметься, він краще помре. І самотній серед мовчазних ланів, змучений духовно і фізично, він невідступно думав про своє багатство, і йому здавалося, що він уже володіє ним і повинен його захищати.

Тим часом перший перекупник зміркував, що неважко буде заграбастати землю Квідера за вказану в запродажній суму в дві тисячі доларів: адже Квідер сам захотів, щоб решту грошей було передано йому в цілковитій таємниці. Як тільки в присутності юриста і дружини фермера буде підписано купчу, — а в ній мова йде про дві тисячі, — можна буде, додержуючись угоди, спокійнісінько втекти, нічого більше не заплативши.

Домовлений термін минав, і чекання ставало нестерпним. Квідер просто місця собі не знаходив. В його глибоко запалих очах застигло здивоване запитання. Цілими днями він неспокійно і зовсім безцільно бродив по фермі. І ось, коли минули два місяці — термін, обумовлений у запродажній, — точно саме в той день, з'явився той, хто став його прокляттям — перший покупець у супроводі якогось Джайлза, повіреного з Арно, страшного шахрая і мерзотника від юриспруденції.

У першу хвилину, побачивши їх, Квідер відчув велике бажання тікати, але потім, одумавшись, побоювся це зробити. Земля належить йому. Якщо його тут не буде, жінка й син можуть укласти яку-небудь угоду без його згоди, зробити так, що він залишиться і без землі і без грошей... або вони можуть дізнатися про сімсот доларів, які він одержав як завдаток, і про ті гроші, які він ще повинен одержати за таємною домовленістю з Кроуфордом. Йому необхідно залишитись... і однак він ніяк не міг придумати, що йому тепер говорити і що робити.

Джейн стояла на порозі, коли приїжджі ввійшли у двір, і перша зустріла їх; потім до них підійшов Дод, побачивши їх з дальнього поля, — всі ці дні він був на сторожі. Потім окинула їх задирливим і ворожим поглядом місіс Квідер: ось вони, з'явилися! Хочуть обкрасти її!

— Де твій батько? — за просто звернувся до Дода Джайлз, що добре знав Квідерів.

— Он там, на другому картопляному полі, — похмуро відповів Дод і тут же заявив прямо: — Тільки якщо ви відносно землі, то все це даремно. Мати з батько вирішили не продавати. Ферма коштує значно більше, ніж ви давали. Тут у нас руди он на скільки більше, ніж навколо Арно, і не зрівняти, а там землю продають по триста доларів за акр, а ви, я чув, хочете за всю ферму дати дві тисячі. Дурні будуть мати з батьком, якщо погодяться.

— Ну-ну, облиш, — примирливо, але й не без досади сказав Джайлз; сам злющий і невідчепний, як оса, він в таких випадках завжди намагався заспокоїти своїх клієнтів: — Містер Кроуфорд має запродажну на цю ділянку — документ, підписаний твоїм батьком і засвідчений... (він зазирнув у папір) містером Ботсом, авжеж, Лестером Ботсом. За законом, ви не можете відмовитись від продажу. Містеру Кроуфорду залишається тільки заплатити вам, — прямо викласти гроші на стіл — і земля його. Такий закон. Запродажна є запродажна, і вона підписана при свідкові. Вже й не знаю, як ви сподіваєтесь відкрутитися від цього.

— Ніхто й слова не сказав ні про яку руду, коли я це підписувала, — заявила місіс Квідер. — Куди ж годиться такий папір, коли я й не знала, що він означає! Ні вже, як хочете, а я нічого більше не підпишу.

— Ну, ну, — нетерпляче сказав містер Джайлз. — Давайте-но краще покличемо містера Квідера і поба-чимо, що він на це скаже. Бо він, я певен, не буде гово-рити таких нерозумних і протизаконних речей.

Тим часом старий Квідер, якого вже встигла покли-кати Джейн, недовірливо виглянув з-за рогу, немов за-цькована тварина, — хмурий, зляканий; помітивши його, перекупник і юрист, що встигли посідати, знову під-велися.

— Ну от, містер Квідер, — почав Кроуфорд — і за-мовк, вражений дивним виглядом Квідера: той розгуб-лено проводив рукою по чолю і тупо дивився прямо пе-ред собою. Він більше був схожий на голодного птаха, ніж на людину, — пожовклий, змарнілий, з напіврозкри-тим ротом.

— Подивись-но на батька! — шепнула Доду Джейн, здивована, незважаючи на те, що звикла до дивацтв старого.

— Так от, містер Квідер, — заговорив повірений Джайлз, не звертаючи уваги на шепіт Джейн і твердо вирішивши добитися свого. — Ми прийшли, щоб покін-чити з продажем, на який ви згодні, підписавши па-пір. Я гадаю, ви готові?

— Чого? — безглуздо спитав Квідер; потім, немовби отямившись, крикнув: — Нічого я не буду підписувати! Нічого — та й годі! Не підпишу — і все! Нічого! — Він стуляв і розтуляв кулаки, крутив головою і витягував шию, наче відчуваючи гострий біль.

— Що таке? — грізно спитав юрист, намагаючись за-лякати старого і примусити його опам'ятатися. — Не під-пишете? Тобто як не підпишете, що ви цим хочете ска-зати? Ви підписали запродажну і одержали сто доларів завдатку, ось папір, він підписаний вами і вашою жінкою в присутності свідка Лестера Ботса, — а тепер ви заяв-ляєте, що більше нічого не підпишете! Я не хочу бути різким, але тут є безсуперечний документ, і гроші одер-жані. Такими речами не жартують, містер Квідер. До-говір — серйозна справа в очах закону, містер Квідер, дуже серйозна. В таких випадках закон диктує дуже су-ворі заходи. Хочете ви підписати чи не хочете, коли у нас є запродажна, ми можемо в присутності свідка заплатити вам гроші, порушити позов, і суд вирішить на нашу ко-ристь.

— Не вирішить, якщо чоловік не знав, що до чого, коли підписував папір, — промовив Дод; тепер, коли він був особисто зацікавлений у цій справі і побачив по обличчю батька, що того ввели в оману, він почав ставитись до нього з деяким співчуттям і навіть, можна сказати, дружелюбно.

— Нічого я не підпишу, — похмуро стояв на своєму Квідер. — Не хочу я, щоб мене обшахрували на моєму власному добрі. Я не знав, що тут є руда, і не знав, яка їй ціна, і нічого я не підпишу, ви мене не примусите. Ви хочете дістати мою землю даром, ось що вам треба! Не підпишу я нічого!

— У мене і в думці не було, що тут є ця руда, коли я підписувала папірець, — голосила місіс Квідер.

— Та облиште ви! — холодно перепинив Кроуфорд. Щоб зламати впертість старого дивака, він вирішив натякнути на їх таємну умову, сподіваючись, що фермер злякається. — Не забувайте, містер Квідер, що у нас з вами особлива умова. — Тепер уже в нього не було певності, що йому пощастить заплатити дві тисячі замість восьми. — Збираєтесь ви виконати нашу з вами умову чи ні? Вирішуйте швидше. Так чи ні?

— Забирайтесь! — крикнув Квідер, не тямлячи себе, підскачавши на місці і розмахуючи руками. — Ви мене обшахрували, ось що! Думали захопити мою землю даром? Так от, не вийде, не одержите! Нічого я не підпишу. Нічого не підпишу! — Від страшного збудження очі його налились кров'ю, погляд став диким.

Тоді Кроуфорд, відмовившись від надії придбати цю ділянку всього за дві тисячі, вирішив, згідно з їх таємною умовою, заплатити всі вісім, але зробити це не вічна-віч з Квідером, а відкрито. Він розраховував, що жінка й діти Квідера, дізнавшись, скільки старий насправді повинен був одержати і як хотів обдурити і Кроуфорда і їх самих, стануть на сторону покупця. Цілком ясно, що родина знала тільки про дві тисячі. Якщо він тепер пояснить їм, як стоїть справа, можливо ситуація зміниться на його користь.

— Так, по-вашому, вісім тисяч за вашу землю — шахрайство, і це після того, як ви взяли у мене вісімсот доларів і тримали їх у себе цілих два місяці?

— Що таке? — перепитав Дод, присовуючись ближче; потім він обернувся, люто глянув на батька і, нічого не

розуміючи, подивився скося на матір. Сума, названа перекупником, значно перевищувала все, що, як він думав, їм належало, — і, звичайно, він вирішив, що обое— і батько і матір — збрехали. — Вісім тисяч! По-моєму, ви говорили про дві! — Він подивився на матір, чекаючи потвердження.

На обличчі місіс Квідер відбилосся щире здивування.

— Вперше чую про вісім тисяч, — приголомшено сказала вона, розуміючи, що діти можуть подумати, що вона співчасниця обману.

На Квідера в цю хвилину страшно було дивитись. Остаточо виведений з рівноваги викриттям, якого і ждав і боявся, він не тямив себе від люті, страху, від свідомості, що зовсім заплутався і тепер у нього немає виходу. Цей чоловік його так безсовісно обдурив, а тепер ще й нападає на нього. Це кого завгодно звело б з розуму. І до того ж жінка й син тепер знають, яким він був зажерливим егістом, — це сповнювало його жахом.

— Так от, саме вісім тисяч я йому й запропонував, — відрубав Кроуфорд, помітивши, як вплинули його слова, — і він згодився взяти ці гроші, і я приїхав, щоб віддати їх йому. Я заплатив йому вісімсот доларів готівкою, щоб скріпити угоду, — ці гроші у нього десь сховані. А тепер він каже, що я його обдурив! Та це просто смішно! Він просив мене мовчати, говорив, що це його земля, і він розрахується з усіма вами, як йому заманеться.

— Забирайтеся звідси! Уб'ю! — люто закричав Квідер, зовсім втрачаючи розум. — Все це брехня! Ні про які вісім тисяч і розмови не було. Ми говорили про дві тисячі, от і все! Обдурити мене хочеш, мерзотник, шахрай! Нічого я не підпишу! — Він нахилився, щоб схопити табурет, що стояв біля стіни.

Всі відступили; тільки Дод, який і раніш не раз перемагав батька в бійці, кинувся на нього й одним ударом збив старого з ніг; повірений і перекупник, бачачи, що Квідер лежить нерухомо, хотіли було заступитись за нього.

А Дод вирішив, що настав його час. Батько збрехав йому. Ясно, що тепер він його боїться. Чому б просто силою не примусити старого підписати купчу і взяти гроші? Якщо гроші будуть заплачені тут-таки, при Доді— аби тільки примусити батька підписати, — він зможе без

будь-яких перешкод і труднощів одержати свою частку. І тоді здійсняться всі його мрії — і які мрії! Батько ж згодився продати ділянку за вісім тисяч, отже, нема чого тепер упиратися, думає Дод.

— Ану, не гарячись так! — гримнув Джайлз. — Ніяких бійок, нам треба уладнати це діло полюбовно, от і все.

Адже так чи інакше, міркував він, другий підпис, вірніше хрестик Квідера, все одно треба мати — і краще, по можливості, мирним шляхом; а крім того, краще уникнути побоїв і насильства. Що там не кажи, вони не вояки, а ділові люди.

— Ви кажете, він погодився на вісім тисяч, правда? — спитав Дод; йому здавалося майже неймовірним, що таку величезну суму й справді можуть зараз же заплатити готівкою.

— Так, правильно, — підтвердив Кроуфорд.

— Ну, то чорт забери, він зробить, як домовився! — сказав Дод, струснувши своєю круглою головою й упершись руками в боки; йому не терпілося скоріше одержати гроші. — Гей! — обернувся він до простягнутого на підлозі батька. А той, падаючи, забив потилицю і все ще лежав, злегка підвівшись на ліктях, і дивився на присутніх безтямним поглядом; він зовсім розгубився, думки його плутались, і він неспроможний був ні усвідомити те, що відбувалося, ні опиратися.

— Що це ти надумав, старий чорт? Ану, вставай! — Дод зробив крок до батька, ривком поставив його на ноги і підштовхнув до стола. — Якщо тоді підписав, можеш і тепер підписати. Де папір? — спитав він повіреного. — Ви тільки покажіть йому де, — і можете не сумніватись, він підпише. Тільки спершу покажіть ваші гроші, — додав він. — Я хочу подивитись на них. А потім він підпише.

Перекупник вийняв з бумажника гроші (він заздалегідь зміркував, що чек у нього ні за що не візьмуть), а повірений розгорнув документ, на якому треба було поставити підпис. Тим часом Дод узяв гроші і став лічити їх.

— Йому треба тільки підписати ось цей другий папір, і жінці також, — пояснив Джайлз, і, бачачи, що Дод закінчив лічити, додав, дуже задоволений, що справа повернула на добре. — Якщо ти грамотний, подивись сам, що тут сказано.

Дод схопив папір і швидко перебіг його очима з таким виразом, немов для нього тут усе було просто і ясно, як день.

— Як бачиш, — продовжував юрист, — ми погодились на тому, що він продає містеру Кроуфорду свою ділянку за вісім тисяч доларів. Вісімсот він уже одержав. Лишається заплатити ще сім тисяч двісті, ось вони, — і він доторкнувся до пачки грошей, яку держав Дод. А той, вражений тим, що в нього в руках опинилось стільки грошей, від радості не міг вимовити й слова. Подумати тільки, вісім тисяч доларів, і все за цю паршиву голу землю!

— Ах ти, господи! — в один голос скрикнули місіс Квідер і Джейн. — Подумати тільки! Вісім тисяч!

Дод продовжував насідати на старого, щоб той підписав папір; а Квідер, ще приголомшений і нічого не тямлячи, все-таки настільки опам'ятався, що підвівся з стільця і почав здивовано озиратися, але ніжний син знову грубо штовхнув його на те ж місце.

— Нічого, нічого, — гримнув він. — Сиди, де сидиш, і підпишись, коли тебе просять. Обіцяв, так додержуй слова. Ти вже зовсім з глузду з'їхав, сам не знаєш, чого хочеш, — усміхнувся він, відчуваючи, що з якоїсь незрозумілої йому причини батько раптом став податливий, як віск. І, справді, старий був зовсім безпорадний і німий. — Він каже, ти погодився на це — правда? Та ти що, чи зовсім з глузду з'їхав?

— Ах, негідник! — обурювалась місіс Квідер. — Вісім тисяч! А він же говорив тільки про дві. Ні разу нічого іншого не сказав! Подумати тільки! Хотів усе забрати собі, слова нікому не сказавши!

— Авжеж, — підхопила Джейн, втупившись у батька жадібним і мстивим поглядом, — він усе думав забрати собі. А ми працювали тут цілісінькі роки, у цій норі — і все на нього.

Вона дивилась на старого такими самими злими очима, як і Дод. Батько здавався їй мало не злодієм: він намагався украсти у них те, що вони заробили важкою працею.

Повірений взяв у Дода папір, розіклав його на старому столі і подав Квідеру перо; той узяв його, безвольно й слухняно, як дитина, і поставив хрестик на вказаному йому місці.

— Ви робите це без примусу, добровільно, чи не так, містер Квідер? — обережно спитав при цьому містер Джайлз. Старий нічого не відповів. Можливо, тому, що падаючи він забив голову, він забув, на деякий час приватній, про своє тверде рішення: ні за що не підписувати купчу. Підписавшись, він блукаючим поглядом обвів усіх навколо, немов питав себе, чого ще від нього хочуть; потім місіс Квідер теж поставила хрестик і відповіла ствердно на те ж каверзне запитання повіреного. Потім Доду, як найрозумнішому в родині, який до того ж розпоряджався по праву сильного, запропонували засвідчити підписи батька й матері, те ж саме зробила й Джейн, бо потрібно було двоє свідків; потім Дод узяв гроші і став їх перелічувати під уважними поглядами матері й сестри.

А старий Квідер сидів зовсім тихо; він ще не розумів, що означають ці гроші, але пильно дивився на них, як на щось, чого йому немовби слід було добиватись, хоч він був у цьому і не зовсім упевненим.

— Все в порядку, сподіваюсь? — спитав юрист, повертаючись, щоб піти.

Дод підтвердив, що рахунок цілком вірний. Тоді обидва відвідувачі поїхали, взявши з собою бажаний документ. А сімейство Квідерів, за винятком батька, який все ще не вийшов з заціпеніння, почало обмірковувати, як поділити це незвичайне багатство.

— Ось що я тобі скажу, Дод, — почала мати, жадібно й тривожно дивлячись на гроші: — хоч скільки тут є, а мені, за законом, належить третя частина!

— І мені, звісно, теж припадає дещо, хіба мало я тут працювала, — заявила Джейн, підходячи впритул до брата.

— Ану, забери руки, поки я не скінчив, — закричав Дод, починаючи перелічувати гроші втретє. Яка насолода — перебирати ці папірці! Яких тільки вони дверей не відчинять! Тепер він може одружитися, поїхати в місто, зробити хтозна-скільки всяких речей, які йому завжди хотілося зробити. Він забув і думати про те, що батькові теж по праву належить частина грошей. А те, що старий, як видно, втратив розум і тепер зовсім безпорадний і віднині приречений бродити десь у самотині або цілком підкоритися синові, анітрохи не бенгежило Дода. Він мужчина, і по праву сильного справжній хазяїн те-

пер він, — принаймні так він гадав. Він перебирав гроші і саяв від задоволення, і все говорив, говорив, мріючи про найпринадніші речі... потім раптом згадав про вісімсот доларів — вірніше, про сімсот, схованих батьком.

— Справді, а де ж завдаток, хотів би я знати? — сказав він. — Батько носить його з собою, чи що, або, може, заховав де-небудь?

І підозріливо оглянувши старого, що зщулився на стільці, Дод почав обмалювати його кишені й одягу, але нічого не знайшов і залишив його, заявивши, що цим можна буде зайнятися згодом. Нарешті він поділив гроші: третю частину матері, четверту Джейн, решту собі, вірному помічникові і спадкоємцеві батька... тим часом він намагався догадатись, де можуть бути сховані ті сімсот доларів.

Але саме в цей час Квідер раптом опам'ятався і зрозумів, нарешті, що тут сталося. Він схопився на ноги і, дико озираючись, верескливо, пронизливо закричав:

— Украли моє кровне! Украли! Пограбували мене! Пограбували! А-а-а! Земля коштує не вісім тисяч, а всі двадцять п'ять, я міг одержати двадцять п'ять тисяч, а вони примусили мене підписатись і пішли, і все пропало! А-а-а! — Він стогнав і кидався на всі боки, безтямно підстрибуючи і пританцьовуючи; потім він побачив гроші, які Дод все ще стискував у руці, і тут розпач божевільного знайшов новий вихід: він вихопив гроші, кинувся до відчинених дверей і почав кидати дорогоцінні папірці на вітер з криком: — Украли моє кровне! Украли! Не греба мені цих проклятих грошей! Не треба мені їх! Віддайте моє кровне! А-а-а!

У всьому цьому ділі Доду важливе було тільки одне — готові гроші. Нічого не знаючи про пропозицію другого перекупника, він не міг збагнути, що саме так розлютувало старого і остаточно позбавило розуму. І бачачи, що той, не тямлячи себе, розкидає кредитки, Дод накинувся на нього, як дика кішка, повалив на землю, вихопив решту грошей і, міцно придавивши його коліном, крикнув сестрі й матері:

— Ану-бо, підберіть гроші! Підберіть гроші і давайте віршовку, чули? Давайте віршовку! Він зовсім з глузду з'їхав, не бачите чи що? Зовсім з'їхав з глузду, кажу вам. Йй-богу, він божевільний! Давайте віршовку!

І, стежачи очима за сестрою і матір'ю, які дбайливо

підбирали гроші, він міцніше притискував до підлоги старого, що одчайдушно відбивався. Коли божевільного було надійно зв'язано і гроші були вручені Доду, ніжний син підвівся на ноги, знову перелічив свою пайку і, переконавшись, що все ціле, зволив трохи прихильніше глянути на цей зрадницький світ. Потім, подивившись на старого, скрученого і зв'язаного, як півень, якого везуть на базар, сказав не без співчуття:

— Еге, хто б подумав! Бідний батько! Здається, на цей раз він остаточно з'їхав з глузду. Амба.

— Атож, видно, що так, — сказала місіс Квідер, з хвилинним жалем глянувши на чоловіка; вона явно значно більше цікавилась своєю часткою банківських білетів.

І згодом Дод, його мати й сестра з цілковитою байдужістю почали міркувати про те, що тепер робити з старим, а він безтямно озирався, уже неспроможний зрозуміти, що відбувається навколо.

(Із збірки «Кайдани», 1928.)

ПУБЛИЦИСТИКА

ДЕЯКІ РИСИ АМЕРИКАНСЬКОГО ХАРАКТЕРУ¹.

Розгляньмо одну істотну рису американської психології — глибоку і, як б сказав, коли б не було це таким сумним і часом трагічним, сміховинну віру американця у виборчий бюлетень, у те, чого треба і начебто можна домогтися через нього. Американець завжди за кого-небудь голосує: щороку він обирає мера або члена законодавчих зборів штату; кожні два роки — конгресмена; кожні чотири або шість років — сенатора; кожні два роки — губернатора і кожні чотири роки — президента, — і це створює в нього ілюзію, що шляхом голосування і вибору кандидата він керує урядом і здійснює свої так звані свободи. Досі він ще не переконався, що в основному голосує лише за кандидатів, нав'язаних йому інтересами і силами, які перебувають, завжди перебували і, мабуть, перебуватимуть поза його контролем, і що ні від нього, ні від кандидатів, з якими він так носиться, не залежить: оберуть їх або проваллять. Мери, губернатори, члени законодавчих зборів штату, конгресмени, сенатори, навіть судді і президенти приходять і відходять, а всесильна верхівка лишається. Та навіть коли б представники влади хотіли що-небудь зробити для нас, ця верхівка тут же перекрутить або придушить їхні побажання і наміри, і для рядового виборця нічого не зміниться... Коротше кажучи, грошові верховоди, які складають цю верхівку, давно засвоїли, що для того, щоб домогтися бажаної ухвали, досить звичайної більшості в будь-якому органі, чи то конгрес чи законодавчі збори штату, і що, крім переконання обгрунтованим доказом, існує багато, багато різних способів, як примусити «пред-

¹ Скорочений переклад.

ставників народу» виконати їхню волю. Якщо це не так, то чому ж п'ять процентів населення Сполучених Штатів володіють дев'яноста п'ятьма процентами національного багатства, а дев'яноста п'ять процентів — лише п'ятьма процентами?

Тих, хто вивчав історію американського правосуддя, завжди вражає, як можуть невиборні органи влади так рішуче, відкрито й безцеремонно зводити до нуля дії її виборних органів. Яка американська корпорація, добиваючись у певному місті особливих пільг і привілеїв, діятиме в обхід місцевого партійного боса, який хоч і не займає офіційної посади, проте є вищою владою і може вказувати і меру, і міському самоуправлінню, а то й губернаторові штату? А кому підлягає місцевий бос — губернаторові чи президентові Сполучених Штатів? Нічого подібного. Він сам їх робить або допомагає робити. Він вклоняється тільки одній силі, — грошам, крупним грошовим інтересам — і нікому більше.

Скажіть, у якому американському місті або штаті може шляхом народного голосування бути ухвалений хоч би найнеобхідніший захід, коли на те не буде попередньої згоди фінансових олігархів, які засідають на самісінькому вершечку піраміди (здебільшого на Уолл-стріті)? Це такою мірою стало загальновідомим, що навіть самі виборці посміялися б з припущення, що вони можуть чогось домогтися без цієї згоди. Наведу лише один приклад. До того як американський уряд на час світової війни взяв під контроль залізниці, Люцій Тетл, президент залізничної компанії «Мен енд Бостон Рейлрод», контролював усе політичне життя штатів Мен, Нью-Гемпшір і Вермонт і за своєю примхою розправлявся з членами законодавчих зборів штату, губернаторами і сенаторами Сполучених Штатів. Це зафіксований факт, а не пуста поголоска. Покійного сенатора Чендлера, від штату Нью-Гемпшір, одного з найпрогресивніших американських сенаторів свого часу, було відкликано за наказом містером Тетла за найдрібніший прояв незалежності. А містер Тетл виконував накази Чарльза С. Меллена, президента компанії «Нью-Йорк, Нью-Хевен і Хартфорд Рейлрод»; а містер Меллен виконував накази Дж. Пірпонта Моргана-старшого, фінансового верховода Уолл-стріту. А містер Морган виконував накази... чий? Господа бога?

Хіба в будь-якій газетній підшивці чи праці з американської історії, гідній цієї назви, немає підтверджень того, що Гулди, Хіллі, Гаррімани, Рокфеллери, Вандербільди і такі крупні банкірські фірми, як «Кун, Лоєб енд компані», діючи через своїх агентів-адвокатів, лобіїстів, підкуплених членів законодавчих зборів, губернаторів та ін.,—цілком визначали політику штатів, через які пролягали їх залізниці? Виборці-дрібнота могли бавитися різними дрібницями—виборами мера, скажімо, чи губернатора, чи президента, але як тільки виникало якесь істотне питання, що стосувалося гаманця або привілеїв доларових панів, і голоси виборців оголошували недійсними, або підраховувались з помилками, обраних представників влади підкупали і примушували порушувати клятви і урочисті обіцянки, правосуддя примушували діяти під диктовку грошових інтересів, газети—обволікати питання туманом з допомогою вірогідних або явно брехливих аргументів, і навіть президентів і партії—робити поворот на сто вісімдесят градусів. А мрійливий, честолюбний і довірливий виборець міг, як і досі, мріяти про свої так звані конституційні права.

У рядового виборця чи дрібного ділка стільки ж шансів здійснити свої так звані права, привілеї, надії, мрії через виборчий бюлетень або будь-яким іншим шляхом, скільки у п'яти центів—переспорити п'ять мільярдів доларів. До рядового виборця або до його справ не виявляють найменшої уваги ті, хто у фінансовому відношенні стоїть вище за нього. Багатії підхльостують і підганяють його, як їм заманеться. І все ж, тому що він має право голосу і в певний час може піти до виборчої урни та опустити свій виборчий бюлетень, він, якщо при цьому йому не доводиться оплакувати невдачу, удає, ніби править Америкою.

* * *

Треба визнати, що Америці все ще невістачає інтелектуальності і культури, гідних цієї назви. Гонитва за грошима—ось її єдина очевидна розумова потреба. Ту незначну з дозволу сказати культуру, яка в Америці є (якщо вона є), вона запозичила з-за кордону—переважно з Англії, а саму Англію треба наставляти на

шлях справжньої культури; у цій культурі, — принаймні судячи з того, що пишуть і що говорять, — панує той же пуританський, фарисейський, клерикальний дух, а демократичною вона ніколи не була. Якщо ви хочете мати ясне уявлення про те, чого Америка досягла, краще б сказати не досягла, в галузі культури, — гляньте на американського мільйонера. Гроші — сила: ось його провідна ідея в минулому, та й тепер.

(Із збірки «Бий, барабан!», 1920.)

ВІЛЬШЕ ДЕМОКРАТІЇ ЧИ МЕНШЕ?¹

На мій погляд, ані американська демократія, ані соціальний лад Америки не вдалися. Первісна теорія американської демократії виявилась непридатною: підтвердження цьому — безліч заляканих трестами й законом, не кажучи вже про боягузливу або підкуплену і в усякому разі безпорадну пресу. В якій іншій країні, не пригніченій самодержавством, люди так бояться висловлювати свої думки про війну, свободу слова, преси, про трести, релігію — по суті всяке справжнє своє переконання? В якій навіть менш вільній країні можуть так залякувати людину, заарештовувати без законних підстав, відмовляти в праві виступити на свій захист і ув'язнювати всупереч тому, що записано в американській конституції, яка гарантує американським громадянам свободу слова, зборів, свободу писати й друкувати те, що вони щиро відчувають? В яких інших менш вільних країнах цілі групи населення зазнають дискримінації — негри, американці іноземного походження, індіјці?

Коли розглядаєш історію розвитку американської торгівлі, зросту приватних багатств, історію неофіціальних правителів Америки — Рокфеллерів, Морганів, Вандербільдів, Гулдів, Райанів та ін., усіх цих залізничних, трамвайних, земельних та інших королів; коли бачиш, що аж до світової війни ставки заробітної плати фактично залишались незмінними, а прожитковий мінімум постійно зростав; бачиш ошадливу несумлінність законодавчої влади і одвертий розбій, перед яким люди зовсім безпорадні; бачиш Таммані-хол, нью-йоркську трамвайну монополію, сімсот п'ятдесят три трести, які так

¹ Скорочений переклад.

успішно й нещадно смокчуть соки з населення, що будь-яка монархія й тиранія могли тільки мріяти про це, — то мимоволі запитуєш себе: на якій підставі ми галасуємо про особливі заслуги американської демократії? А тимчасом я такий же добрий демократ, як і більшість американців, коли навіть не кращий...

Для «стопроцентного» американця, вихованого на ювілейних промовах на честь Четвертого липня і непохитній вірі в чудеса американської конституції, початок свободі був покладений 1776 року в Бункер Хіллі чи десь на його околицях... Відтоді ми безперервно прогресували, справи наші йшли краще й краще, всі люди ставали багатшими, щасливішими, добрішими, розумнішими.

Але, чи так це?.. Звертаю вашу увагу на сваволю і легкість, з якими трести формують законодавчі органи Америки, розпоряджаються американськими юристами, зазіхають навіть на непорушну і священну силу договору, коли зачеплені їх інтереси; грабують, мародерствують і душать поборами, як їм заманеться, а в цей час знедолена маса борсається, шукаючи виходу. І, з другого боку, життя в Америці таке саме, як і скрізь — необхідність, з такою ж люттю, як і всюди, штовхає маси на боротьбу. Невдоволення робітників тут таке ж сильне, злидні такі ж великі. П'ять процентів населення, чи близько цього, як твердять, володіє дев'яносто п'ятьма процентами всього національного багатства. Тринадцять процентів населення неписьменне. На вершині вигідно розмістилися розжирілі, огидні потвори фінансового Олімпу; вони користуються найнеобмеженішою диктаторською владою, якої ще не бачив світ, і є гранично чужими патріотизмові і всьому справді американському, як це розумілося спочатку згідно з теорією американської демократії. Цілком справедливо, що Америка — принаймні в матеріальному відношенні — країна багата або була багатою; спершу вона мала необмежені можливості, і ця остання обставина дуже сприяла нашому оптимізові, та тільки не нашому добробуту; в Америці швидше, ніж будь-де в світі, утворилася прірва між багатством і злиднями...

(Із збірки «Бий, барабан!», 1920.)

ЖИТТЯ, МИСТЕЦТВО І АМЕРИКА ¹

В супереч американській конституції і риторичі парадних промов, звичайний американський навчальний заклад, — школа, коледж, університет, — так само ворожий розвиткові особистості в справжньому розумінні цього слова, як секта або релігія. Він не дбає про те, щоб виховати особистість, а хоче виготувати штамповану копію якогось абстрактного альтруїстичного зразка, сконструйованого в Америці, чи ще де-небудь під впливом християнства або іншої доктрини. Прошу вас, ознайомтесь з проспектом чи оголошенням будь-якого коледжу чи університету, в яких викладено цілі і принципи цих навчальних закладів, і спробуйте не погодитися зі мною. Вони бачать перед собою не живих людей, а схеми або типи індивідуумів, які мають у всьому нагадувати один одного і відповідати стандарту. Що являє собою ця схема? Слухайте. Я знайомий з американським професором, який працює в одному з наших процвітаючих державних університетів, і ось що він, після багаторічних спостережень, змушений сказати про студентів, які закінчили університет: «Вони цілком придатні як механізми для виробництва матеріальних багатств або збереження певних професійних навичок, але не шукайте в них самостійності мислення, творчої енергії, природних імпульсів і поривів, властивих живій людині, — нічого подібного ви не побачите... Вони не розмірковують, вони не можуть думати, бо закуті в залізні пута умовностей. Вони бояться думати... це не люди-творці, і переважна їх більшість не піде далі служби в якій-небудь корпорації за один раз заведеним, бездушним розпорядком, якщо тільки ви-

¹ Скорочений переклад.

падок чи необхідність не зламають умовностей, нав'язаних їм вихованням і оточенням, і не зроблять їх вільними, незалежними, самостійно мислячими людьми».

У зв'язку з цим хотілося б згадати відомий мені коледж, американський заклад найвищого рангу, який від часу свого існування випустив у життя кілька тисяч вихованців, надавши їм право за своїм розсудом завойовувати собі визначне становище або просто сумирний затишок. Їх вважають (або вважали) особами, здатними самостійно мислити, діяти, винаходити, щось удосконалювати, і, проте, ніхто з них навіть не зайнявся творчою або художньою діяльністю. Ніхто. (Якщо хочете знати назву коледжу, напишіть, я відповім.) Серед них немає жодного путящого хіміка, фізіолога, ботаніка, біолога, історика, філософа, художника. Жодного. Вони — секретарі в конторах корпорацій, місіонери, бібліотекарі коледжів, працівники «освіти» в будь-якій з численних «галузей знання», які далеко не по праву зв'язуються з цим безмірно зганьбленим словом. Вони — хранителі музеїв, директори, наглядачі. Вони не люди в точному значенні цього слова. Їх не вчили думати. Вони не знають, що значить бути вільними. Вони не винаходять, не прокладають шляхів, не творять. Вони тільки копіюють і охороняють; але вони — вихованці згаданого коледжу і його педагогічних теорій, переважно найобмеженіших, гірше того, закоснілих, і раді ходити в ярмі, яке на них накинуло це виховання, і подзенькувати кайданами прищеплених їм ідей та ідеалів. Вони — автомати в соціальному механізмі, незмінні деталі якого вони вивчили в класній кімнаті своєї *alma mater*. Така одна, досить цікава, на мою думку, сторона інтелектуальної свободи в Америці.

* * *

Історія наших відносин з американськими індіанцями достатньо характеризує моральне обличчя білих людей, які заселили Америку. Ми розбещували індіанців, грабували їх і вбивали; іншого висновку не зробиш з фактів, наведених в першій-ліпшій праці з історії, гідній цієї назви. Щождо освоєння американських земель, будівництва наших каналів, залізниць і громіздких організацій,

які обслуговують наші повсякденні потреби, то їх історія — це суміш віроломства, грабежу, лжесвідчень, вимагательства — одним словом, усіх злочинів, породжених жагательністю, пожадливістю і честолюбством. Якщо ви маєте сумнів у цьому, ознайомтеся з результатами різних розслідувань, що відбуваються, пересічно, щопівроку з того часу, коли був створений американський уряд, і переконайтеся самі. Американці за своєю підступністю і безпринципністю можуть позмагатися з будь-якою нацією в світі, не виключаючи і англійців.

Але дивно те, що ці фінансові і соціальні злочини по-слідовно і незмінно—принаймні зовні—супроводжуються таким пуританством у питаннях релігії і статі, яке важко було б уявити, не будь воно фактом. Я не кажу, що грабіжники і злодії, які чималою мірою сприяли створенню наших жахливих комерційних і громадських організацій, самі завжди показували приклад благочестя і добродітності, хоча вони намагались зобразити справу саме так; я кажу лише, що ті міста, ті штати і та держава, де вони робили свої злочини і поодинці і вкупі, абсолютно безсоромні в своєму лицемірстві, чи то в пресі, чи на словах.

(Із збірки «Бий, барабан!», 1920.)

ЗНЕВАЖАННЯ ОСОБИ¹

Корпорації — безчесна нагорода, одержана хмарочосами від, ними ж коронованих правителів. Протаранивши собі шлях (правдами й неправдами) крізь тенета закону, громадської думки, моралі, корпорації в Америці досягли, нарешті, такої централізації влади й незалежності, за якої всяка спроба протесту чи навіть критики з боку простих смертних неодмінно зустрічає жорстоку протидію: в кожному випадку, без винятку, вживаються заходи, щоб залякати або покарати сміливого і тим самим запобігти подібним спробам у майбутньому. Щоб пересвідчитись у цьому, варто тільки подумати про ті люті переслідування — адміністративні, судові, фінансові, а також і соціальні, яких зазнає той чи інший супротивник централізації всієї влади в руках небагатьох. Сьогодні в Америці людина фактично безпорадна, тобто будь-яка людина, рангом нижча від найвищого кола.

Словом, людина в Америці терпить від жорстокості й знущань, а також від безглузлого втручання в її життя: від знущань і жорстокості, які не тільки нещадні, а й неподобні, і які потрібні тільки купці людей, охоплених нестримною жадобою до збагачення. Так зажерливість корпорацій, що володіють залізницями, трамваєм, автобусами — словом, усіма видами транспорту чи зв'язку, — завдає маленькій людині незліченних образ: її постійно штовхають і штурхають, службові особи та їх найманці поглядають на неї згорда, дрібні чиновники ставляться до неї з презирством — навіть знущаються з неї. Тільки пригадайте трамвай, автобус або метро — неймовірна тіснота, вагони, в яких невивстачає місць, світла й повітря,

¹ Скорочений переклад.

брудні підлоги, сидіння й вікна. І все це тому, що зневага до потреб населення, відсутність найнеобхідніших вигод може дати кілька зайвих доларів вузькому колу власників, чиї кишені і без цього по саме нікуди набиті золотом!

І марно чекати на допомогу від будь-якої офіційної інстанції, куди простий народ міг би звернутися. Де там! Варто тільки поскаржитись, як починають орудувати службові особи, дрібні судові чини, поліція і всякого гатунку найманці — аж до бандитів — корпорацій, що збожеволіли від жаги до наживи. Зрештою рядовий службовець чи робітник, незалежно від того, яке місце він посідає і скільки заробляє — десять, п'ятнадцять або навіть тридцять п'ять доларів на тиждень, — починає відчувати, що він справжнє ніщо, злидар, собака чи ще менше в очах тих, хто з допомогою хабарів, крутістьва і прямого грабунку в будь-якій мислимій формі здатний відняти у нього право на стерпне обслуговування й увагу. Корпорації не тільки позбавили його прав громадянина, вони ще так утискують його поборами, що йому просто нічим дихати.

Однією з ілюстрацій може служити скасування пересадочних трамвайних квитків, проведене не дуже давно в багатьох містах. Для пасажира це означало підвищення вартості проїзду вдвоє і втриє; а спершу ж його запевняли, що в обмін за привілеї, добровільно надані корпораціям, будуть захищені його інтереси. Та ні! Пойняті жадобою рицарі наживи вимагають все нових мільйонів, і вилучити їх слід у широких мас. Що з того, що маси злиденні або зовсім неспроможні платити! Неухильне і нічим не виправдане підвищення плати здійснюється і в багатьох інших галузях: підвищується плата за світло, опалення, воду, телефон та інші комунальні послуги, в той час як число тих, хто змушений користуватись цими послугами, росте й росте. І все ж таки корпорації, які жириють на підвищенні плати і збільшенні числа платників, і далі галасують, що штрафи й тарифи недосить високі, щоб забезпечити їм (бідні корпорації!) доход сім процентів на капіталовкладання, про розміри яких вони незмінно подають брехливі відомості. Тому, заявляють вони, у них і немає коштів, щоб зробити невідкладний ремонт належного їм устаткування, якому пасажири нібито завдають величезної шкоди. І на цій підставі все,

як правило, перебуває в найжалюгіднішому стані і про потреби пасажирів ніхто не піклується.

Така ж картина у харчовій промисловості, де корпорації встановлюють ціни, не враховуючи ані якості продуктів, ані розміру врожаю. У Нью-Йорку, Чикаго і в інших великих містах ціна на лимони, наприклад, залишається та сама — десять центів за три штуки, навіть за великого врожаю; зайвину вважають за краще згноїти в товарних вагонах або потопити в гавані чи якомусь болоті, аби не знижувати ціну. Так само роблять з іншими фруктами й городиною. У той час, як я пишу ці рядки, купи сільськогосподарських продуктів гниють вздовж залізничної колії, що тягнеться серед луків між Джерсі-сіті і Ньюарком, вагон за вагоном викидає свій вантаж, — інакше оптовик у Нью-Йорку не заплатить високу ціну. І це знищення продуктів харчування, коли в країні мільйони безробітних і тисячі голодних стоять у черзі за мискою супу, робиться не тільки відкрито, а й широко рекламується. Загляньте в будь-яку газету: кілька місяців тому всі вони повідомляли про навчальний бій у Каліфорнії, в якому «зайві» яйця правили за металеві снаряди. Тисячі кошиків з яйцями були знищені таким способом і з єдиною метою — підняти ціни, в той час як діти по всій Америці терплять від недоїдання, а їх батьки не тільки неспроможні купити їм яєць, а й самі терплять від голоду і часто вмирають голодною смертю! Чи світ, справді, збожеволів? А люди — лише негідники й дурні?

Так само чинять і з хлібом. Буханка хліба коштує десять центів, а сотні мільйонів бушелів пшениці лежать на складах і на неї немає покупців! Та це ще не все: минулої зими на північному заході пшеницю пустили на паливо при дружному підбурюванні капіталістів, які називали це «стабілізацією». А у мільйонів американців навряд чи знайдеться і десять центів, щоб купити шматок хліба! Або ось: шкури вбитих тварин продаються майже за безцінь — чистий збиток для тваринника, але пара черевиків як і раніше коштує від восьми до чотирнадцяти доларів! Хай безробітний або той, кому заробітну плату зрізали наполовину, викручується, як хоче!

Навіть гірше, таке знищення предметів першої потреби не тільки не переслідується, але фактично сам уряд тепер заохочує і вимагає цього. Хіба ми не чули, як бездарне й тупе міністерство землеробства зажадало, щоб

бавовнярі південних штатів зорали третину полів з уже достиглою бавовною з тим, щоб можна було підняти на неї ціну? Щоправда, ціни на бавовну дуже впали, а коли стало ясно, що в цьому році буде великий врожай, ціни впали нижче від собівартості, та хіба з цього випливає, що треба знищувати те, чого потребують тисячі неімущих? Зрозуміло, багаті землевласники переклали весь збиток, заподіяний зменшенням цін, на здольщиків, як це було, наприклад, у Кемп-Хіллі, штат Алабама, де хазяї перестали постачати продукти харчування неграм-здольщикам, щоб змусити їх відмовитись від своєї частки врожаю до того, як прийде час збирання. А потім плантатори почали розстрілювати їх за найменшу провину, — за крадіжку шматка хліба чи гаманця з дрібняками, а то їх же там, голодних і без копійки в кишені, зібралось близько ста тисяч, і вони могли насмілитися, збунтуватися і відняти у володарів-грабіжників або так званого уряду те, що потрібно для підтримання життя.

Чи можна уявити собі більш божевільну економічну систему? Через те, що продуктів надлишок, люди повинні вмирати від голоду! Через те, що бавовни надлишок, люди повинні ходити в лахмітті! Або, правильніше, через те, що ненажерливі корпорації не можуть продавати товари по надмірно високих цінах, яких вони добиваються, і через те, що встановлені ними неприпустимо низькі ставки заробітної плати фактично звели до нуля купівельну спроможність ширших мас, — корпорації не знаходять іншого виходу з економічного тупика, крім знищення врожаю, що тягне за собою жорстокі злидні й голодну смерть для тих, хто виростив цей врожай. Але корпорації цілком обгрунтовано, як можна пересвідчитись, розраховували — і можуть робити це і в дальшому — на уряд, що плазує перед ними, готовий підтримати будь-яку їх пропозицію. А всі їхні пропозиції могли б здатися до абсурду безглуздими, коли б вони не були такі злочинні.

Тепер капіталісти у Сполучених Штатах, володіючи підприємствами й землею, потрібною для їх спорудження, фактично прибрали до рук предмети першої потреби; домовляючись між собою й укладаючи угоди, вони підтримують ціни на високому рівні. Це дає змогу банкірам і спекулянтам з метою підтримання всіх цін на високому рівні викидати й гноїти продукти харчування, знищувати

врожай та інші багатства, в той час як безробітні голодують. А ось у Радянському Союзі, де робітники через свій уряд колективно володіють власністю (в Росії справді не існує така річ, як приватна капіталістична власність), всі зусилля скеровані на те, щоб збільшити виробіток продукції і тим поліпшити умови існування мас. Всяка зайвина продукції — там благо, не загроза для небагатых, хто прагне високих цін, а засіб для дальшого підвищення життєвого рівня всього населення.

Тут же, у США, маленькій людині, що перебуває під владою великого державного апарату, який контролюють крупні корпорації, не дозволено ні піднімати голос на свій захист, ні вдаватися до будь-чєїї допомоги. Адже не тільки суд, а й поліція, преса, церква, кіно і радіо, — все і вся перейшло на бік тих, у кого більше грошей і від кого можна чекати або нещадної розправи, або, — якщо виявити свою слухняність, — найбільших благ. Якась наділена владою комашка з поганенькою бляхою на грудях або з мундиром на плечах, нікчемний чинуша — і ось уже перед вами тиран, який вважає за нахабство найскромніше бажання всякого, хто не має влади, багатства або сили. Це хто — водій машини? Значить, пряме завдання й справжня втіха для найбільших і найменших чинуш, хоч би й здалека причетних до регулювання руху (вважається, що це повинно не перешкоджати, а допомагати рухові), показати свою владу, познущатись, затримати, налякати, а ще краще — заарештувати з єдиною метою взяти хабар або штраф; і так поводяться з людьми, які хочуть тільки одного — розумно й чесно, за правом користуватись громадськими шляхами. А оскільки американські залізничні компанії хочуть витіснити дрібних власників автобусів, щоб захопити до своїх рук цей вид транспорту, то нема нічого кращого, ніж виводити власника автобуса з терпіння, постійно затримувати його і надмірно штрафувати; зрештою вкрай засмиканий і пограбований, він змушений відмовитись від свого права водити автобус і дозволити корпорації зайняти його місце. І все це робиться при сприянні місцевої поліції, шерифа округу, міського судового виконавця і таке інше, і таке інше, і в будь-якій частині Америки тепер це явище таке ж звичайне, як витискування індивідуального нафтоволодіння компанією «Стандарт Ойл» або індивідуального вуглеволодіння «Об'єд-

наним вугільним і залізничним трестом» п'ятдесят років тому.

Я тепер упевнений, що саме у нас, в Америці, всупереч усім записаним і гучно проголошеним обіцянкам створити найбільш вільну і благодійну демократію, за якої людина жила б так спокійно і приємно, як ніколи раніше в усьому світі, керування країною з самого початку, шляхом обману й шахрайства, було захоплене окремими особами, а потім корпораціями!

Я впевнений, що в Америці, як ні в якій іншій країні світу, маленька людина зазнає найбільш нещадного насильства, грабунку й морального пригнічення, і завжди для блага тих, хто всіма засобами намагається захопити владу. Бо де ж, як не в Америці, так розвинулися ці об'єднання-монстри — трести і акціонерні товариства (існує навіть акціонерне товариство акціонерних товариств); завдяки своїй розгалуженості й силі вони тепер можуть настільки зневажати закон, право, справедливість і постанови уряду, що самі стали урядом де-факто, якщо не де-юре. І через те, що ці організації пішли на все, щоб знищити не тільки право окремої особи, а й уряду, через те, що вони насилують, грабують, обливають гряззю і навіть вбивають усіх і кожного, хто намілюється не погоджуватись або заперечувати, — вони остаточно перетворили на пустишку первинну ідею американської демократії.

Факти такі страхотливі і їх так багато, що тут усього не розповіси, але одне безперечне: протизаконні, бандитські дії американських фінансистів взагалі і передусім їх корпорацій, трестів і акціонерних товариств, підкуплених або заляканих ними судів, адвокатів, поліції, політичних діячів і чиновництва в цілому, до такої міри підірвали віру рядового американця в державний апарат, що тепер він тільки й мріє — як би всіма правдами й неправдами самому дістати теплу посаду, мундир чиновника або судову мантию і, набравшись влади, так само нещадно, як це роблять корпорації, почати пригнічувати й грабувати, тобто знущатися з тих, кому забракло спритності добути собі таку саме посаду.

Інакше кажучи — обличчя Америки щодо цього справді потворне. Судді дістають призначення за хабар або завдяки протегуванню корпорацій (на підставі взаємних послуг, зрозуміло), і потім самі починають брати хабарі.

Представники народу, які, здавалося б, мусять завдячувати своїм становищем виборцям, тільки-но їх обрання відбулося, стають слухняними знаряддями корпорацій та політичних босів і в свою чергу закликають народ коритися урядові і, з вашого дозволу, найбільш любим серцю цього уряду корпораціям: залізницям, сталеним трестам тощо. А маленька людина, безпорадна і в основному залякана тим, що можуть з нею зробити, викручується, як уміє: вона добре знає, що ані суд, ані поліція, і ніяка інша інстанція не стануть на її захист, якщо вона не зуміє добути кошти, щоб купити собі допомогу. Коли маленьку людину заарештовують за якусь провину, хай найменшу, її звичайно без усякої потреби тримають у тюрмі, поки суддя сидить за званим обідом, робить візити знайомим або ще якось там розважається. Що з того, що робітник втратить кілька робочих годин чи навіть днів? Трудяща людина, окрема особа, дуже мало важить при цьому режимі, де керують капітал і бюрократія.

У деяких штатах (Флориді, Алабамі, Джорджії, Техасі) люди, заарештовані за найбезглуздішими обвинуваченнями, за бродяжництво, наприклад, або тому, що вони не можуть знайти роботу, зараз же стають жертвами урядової системи насильницького вербування. Стародавній звичай, за яким судовласники наймали загін вербувальників, щоб, напоївши затурканого, але компанійського іноземця п'яним, кинути його потім на палубу корабля і примусити працювати даром, як невільника, — цей звичай був не більш розбійницьким, ніж сучасна американська система примусової праці: безробітного хапають за бродяжництво або під приводом якогось іншого обвинувачення, кидають у в'язницю, потім включають у кайданницьку команду і віддають внайми, примушуючи працювати на приватного підрядчика; а підрядчик наживається, виплачуючи долю тюремному начальству і нічого, або майже нічого, схопленому робітникові, — не можна ж вважати платою за працю ті, з дозволу сказати, харчі й житло, якими його забезпечують.

В Алабамі аж до 1 липня 1928 року, коли це було заборонено законом, в'язнів віддавали внайми приватним підрядчикам або шахтовласникам... Зате як багатіють улюбленці капітолію штату завдяки цьому рабству! І все ж таки, незважаючи на заборонні заходи, вжиті те-

пер в Алабамі проти віддавання внайми в'язнів, тілесні покарання батогами із зміїної шкіри, як і раніше, дозволені законом.

Ставлення на Півдні білого до негра, а також південного плантатора до здольщика, про якого незабаром йтиме мова, як і звичайне ставлення американської корпорації до своїх службовців, — це явища одного порядку і в однаковій мірі жорстокі й несправедливі. В наших південних штатах, наприклад, для того, щоб поповнити кайданницькі команди, хапають дрібних правопорушників — і білих і негрів. У Південній Кароліні закон дозволяє цілі роки мучити в кайданах на каторжних роботах людину з дріб'язковою провиною, і зовсім не оберігає її від катувань, яким її можуть піддати. Ті, хто бореться проти подібної практики, існуючої в деяких округах, зіткнулися з таким фактом: коли в кайданницькій команді бракує робітників, зразу ж збільшується число арештів і частішають присуди до каторжних робіт. І хоч штат Алабама більше не віддає в'язнів внайми приватним підприємцям, штати Айдахо, Делава́р і Південна Кароліна це роблять. До того ж, якщо в багатьох штатах і заборонено віддавати внайми в'язнів, що сидять у тюрмі штату, то в окружних тюрмах це широко практикується, і люди, ув'язнені здебільшого за незначні провини, стають рабами підприємців, а ті знущаються з них, як їм заманеться. Такий же стан у Небрасці, Арканзасі та інших штатах, — по правді це — нове американське рабство, бо в тринадцяти штатах в'язнів вербують приватні особи або компанії на найтяжчу роботу: в рудниках, біля коксових печей та ін., де їх примушують робити до повного виснаження і до того безплатно або за мізерну плату.

У штатах Вірґінія, Північна і Південна Кароліна число робітників, що перебувають у кайданницьких командах, звичайно вдвічі перевищує число в'язнів, що знаходяться в тюрмі штату.

Поводження з цими робітниками просто обурливе. Клітка на колесах, на зразок тих, в яких у цирку тримають диких звірів, не тільки служить їм засобом пересування, а й єдиним місцем житла. Вночі, після роботи від зорі до зорі, вісімнадцять чоловік, скутих ланцюгами, змушені спати на койках розміром вісім футів на вісімнадцять. Якщо людина ширша, ніж фут, у плечах, то,

очевидно, їй доводиться спати на боці. Вода для пиття й помийні відра втиснуті сюди ж, і люди, хворі на венеричні хвороби, не ізольовані. Халупи, споруджувані для кайданників на зимовий час, брудні й погано провітрюються. Каналізаційне обладнання не ізольоване, від чого, за свідченням відділу охорони здоров'я штату Північна Кароліна, вода буває зараженою. Інші дані говорять про те, що табори кишать паразитами. Засуджені проводять тут життя: вони закуті в кайдани — інколи проводячі, а інколи й парами; кайдани ці, часто з шипами завдовжки в один фут, коваль заклепує біля кісточки. Засуджені примушені і спати в кайданах. Та за що все це, за які великі злочини і чи за злочини? За несплачений борг у п'ять чи навіть три долари, або крадіжку курчати!

Мало того. Згідно з законами штату Північна Кароліна, повторне порушення таких правил, як «у робочий час курити заборонено», карається різками. Але згідно із зводом законів штату Північна Кароліна, все це природна річ — кара різками провадиться сваволею окружного лікаря і наглядача кайданницької команди, яким закон дозволяє сікти того, хто завинив, скільки їм заманеться. Одне слово, звірствам наглядача надають так мало значення, що по суті справи він сам собі укажчик і закон; якщо ж його все-таки звільнять за нелюдське поводження в якомусь окрузі, його зараз же наймають в іншому і на ту саме роботу! Утеча сама по собі вважається лише судово-каранною провинною, проте людину, ув'язнену за судово-карану провину, наглядач може вбити за спробу втекти.

Але звернімося до другого боку справи, до пеонату. Хоч подібні випадки уряд зберігає в таємниці, відомо, що в 1903 році Федеральна рада присяжних на сесії в Монтгомері, штат Алабама, ухвалила сто рішень про віддання до суду за застосування примусової праці або так званого пеонату. В 1907 році, згідно із звітом міністерства юстиції, вісімдесят три скарги на примусову працю чекали на рішення. Як повідомив 22 квітня 1921 року губернатор штату Джорджія Хью М. Дорсі, в лютому 1921 року негр, який двічі тікав з-під варті і якого повернули за борги плантаторові, що незаконно перетворив його на раба, був запропонований до продажу за п'ятдесят п'ять доларів. Губернатор Дорсі повідомив і

про такий випадок: негр утік від плантатора, що застосовував примусову працю, бо той загрожував йому розправою і вдарив по обличчю. Цей негр працював на плантатора за дванадцять чи п'ятнадцять доларів на місяць і харчі. Саме перед його втечею плантатор дав йому три долари на купівлю черевиків. На підставі цього боргу в три долари негр був заарештований, обвинувачений у вимагательстві і йому пригрозили кайданницькою командою, якщо він не повернеться до плантатора.

Один негр підрядився працювати на плантатора за двадцять п'ять доларів на місяць і харчі протягом 1920 року; не одержуючи на протязі ряду місяців грошей, негр, нарешті, попросив плантатора розрахуватись з ним. Плантатор визнав, що він винен негрові шістдесят п'ять доларів, але сплатив йому тільки десять, після чого негр утік. Його заарештували й силою повернули назад.

У брошурі, з якої взято всі ці дані, губернатор Дорсі наводить випадок, що трапився в окрузі Фултон, штат Джорджія. Один плантатор, узявши десятьох негрів з робочої команди окружної тюрми, примушував їх цілий день працювати під дулом рушниці, а вночі тримав під запором. Коли ж двоє негрів утекло, їх силою повернули назад і так по-звірячому висікли, що один з них попросив добити його. Плантатор пристрелив негра, а його тіло кинули у став на плантації. Той же губернатор посилається на заяву одного негра, що бачив, як наглядач-негр за наказом білого пристрелив збіглого негра.

Я згадаю ще про один випадок із звіту губернатора Дорсі, де мова йде про плантатора з штату Джорджія, обвинуваченого у вбивстві одинадцяти негрів. 8 квітня 1921 року цей плантатор був засуджений до довічного ув'язнення — випадок справді поодинокий. Але, незважаючи на такий вирок і огласку, яку набули всі ці факти, система пеонату існує і дотепер, тільки не так відверто. І досі багато негрів на Півдні глибоко впевнені, що плантатор може застрелити їх і застрелить, якщо вони будуть сперечатися або скаржитись. І через те, що ані негри, ані білі бідняки не наважуються підняти голос, більшість подібних справді жахливих випадків так ніколи й не набуває огласки.

За законами деяких штатів (Флоріда та Алабама) робітник, що заборгував гроші наймачеві, не може піти з

роботи, не сплативши боргу. Проте заплатити борг, хоч би яким незначним він був, зовсім не легко. Справа в тому, що плантатор або управитель продають урожай та ділять прибутки без відома неосвічених орендарів. Вони ж і тільки вони ведуть усі рахунки і встановлюють такі надмірні ціни на оренду, харчі, інвентар та ін., що здольщикові або робітникові так рік у рік і не вдається вилізти з боргів. Звід законів штату Джорджія, згідно з яким утеча робітника, що заборгував, вважається доказом *prima facie* його наміру обманути наймача, фактично перетворює робітника на раба і часто на дуже тривалий строк. Неписьменний орендар, укладаючи договір з плантатором, звичайно позбавляється всіх прав, бо майже не вміє ані читати, ані писати і не може розібратися в тексті договору. Інакше кажучи, такий договір перетворює закон на іграшку в руках плантатора; він сам його встановлює і сам здійснює. Такий договір ні до чого його не зобов'язує! На Півдні є закони, покликані захищати інтереси народу, але їх, зрозуміло, викинули за борт. Це дуже зручно, а перешкод з боку юстиції можна не побоюватись. До того ж у орендарів немає грошей, щоб заплатити за консультацію або опротестувати договір. Їх міцно тримають у темряві неучтва і кайданах рабства — і хто ж саме? Держава! Місцеві політики і представники влади всіх рангів у цьому штаті виявляються звичайно друзями самого плантатора або прибічниками самої системи, і кращі і гірші з них однаково не мають звички виявляти піклування про законні права як негрів, так і білих бідняків, а до того ж і упереджені проти них. Чому так? Згадайте старе, як світ, плазування перед багатством і таке ж старе, як світ, презирство до злиднів. На заміну цього треба встановити зовсім інше уявлення про соціальну справедливість, інакше на достойні відношення між людьми в людському суспільстві так само мало надії, як і за межами суспільства, серед дикої природи.

(З книги «Трагічна Америка», 1931.)

АМЕРИКАНСЬКА КОНСТИТУЦІЯ — КЛАНТИК ПАПЕРУ¹

Щоб краще зрозуміти сили, що зумовили створення американської конституції, і встановити значення, яке вона мала для думок і життя того часу, слід звернутися хоча б до недалекого минулого нової історії. В Європі сімнадцятого століття, як ми всі знаємо, відбувалися великі релігійні війни. І на час створення проекту американської конституції релігія, принаймні на європейському континенті, все ще займала панівне місце в умах, прагненнях і діях його урядів і народів. Панування церкви і її зловживання, на які так гостро і гнівно нападав Вольтер, існували в той час, коли вважалося, що королі правлять за прямою вказівкою волі божої. Це твердження, через неучтво тих, хто дозволяв управляти собою з допомогою релігійної догми, здавалося надто високим і священним, щоб його можна було піддавати сумніву. Проте, незабаром для нас в Америці все це стало смішним. А тепер, коли ми бачимо, як може восторжествувати деспотизм корпорацій, підтримуваний пропагандою, це зовсім не здається таким смішним. Безчесне і озброєне багатство стає тут священним; і ті, хто піддає сумніву його права і привілеї, не менш гнані, ніж «одержимі» і «еретики» минулого.

Нашу американську конституцію тепер вихваляють як величний документ, що витримав випробування часу. Але що це значить? Що американська конституція, — про що її автори і не думали, — забезпечила нічим не обмежене панування корпоративній олігархії або капіталістичним об'єднанням, які захопили таку владу над народом, що вони зможуть зловживати нею на шкоду на-

¹ Скорочений переклад.

родові і зводити нанівець будь-яке конституційне його право. Звичайно, два мільйони колоністів, що не мали жодної щоденної газети, найбільшим містом яких була Філадельфія з двадцятьма п'ятьма тисячами жителів («прекрасний зелений сільський град» Вільямса Пенна) і яких так захопила поштова лінія, яка була відкрита 1766 року і скоротила до двох днів час пересування між Нью-Йорком і Філадельфією, що називали диліжанси «літаючими машинами», звичайно, ці два мільйони колоністів не могли передбачити капіталізму, що визначає тепер американське життя і панує в ньому. Американський уряд сьогодні — це уряд, що існує не так для управління в інтересах більшості, як для і в ім'я того, щоб забезпечити сваволю та інтереси небагатьох — інакше кажучи, інтереси корпорацій — і надати їм привілей захоплювати все, що вони зможуть, у своїх особистих цілях. Нині найсильніша і вирішальна підпора, яку капіталізм вбачає в американській конституції, — це надавана нею гарантія приватної власності. Формулюючи цю статтю, автори конституції, які розуміли під приватною власністю нерухому і особисту власність свого часу, не могли ні уявити собі, ні сподіватися на могутній розвиток промисловості, який дозволив акціонерним товариствам, трестам і корпораціям захопити як особисту власність величезну кількість акцій і цінних паперів, а разом з тим і самі підприємства — і на довгий час. Більшість крупних багатств у нинішній Америці, які дають своїм власникам майже необмежену владу, є багатства саме цього типу. Недавно померлий Джордж Ф. Бейкер, голова нью-йоркського Першого національного банку, залишив особисту власність, обчислювану сотнями мільйонів доларів, у вигляді десятків тисяч залізничних, банкових і тому подібних акцій і цінних паперів.

Тепер наші фінансисти і верховоди корпорацій та банків дібрали смаку своєї могутності й влади і не тільки почали боротьбу проти всіх природних і необхідних додатків до цієї гарантії приватної власності і в основному заборонили їх, але урізали і обмежили те, що дарувала конституція близько півтораєста років тому.

Протягом півтораєста років, що проминули відтоді, коли було вироблено проект американської конституції, наші промисловці, діючи майже одностайно (почитайте «Історію крупних американських багатств» Густава Май-

ерса), використали всі наявні у них засоби — гроші, державний апарат і впливові зв'язки, щоб вкрасти у простої людини одну по одній всі свободи. Я, звичайно, визнаю, що багато дрібних обмежень старого часу, не потрібних промисловості, відмерли. Вони втратили сенс. Я так само усвідомлюю те, що американську конституцію склали заможні землевласники, які і не думали дарувати всю повноту влади широким масам, яких уже й тоді трохи побоювались. Та взагалі і в цілому моє твердження, що в основу американської конституції було покладено прогресивні ідеї, правильне.

Коли щодо цього є сумнів, то, мені здається, досить порівняти громадянські свободи, які конституція гарантувала американському громадянину, з тими, що їх мають намір дати йому корпорації, які нині диктують свою волю урядові, що мав би діяти відповідно до конституції і слідувати за точним додержанням її, — досить цього, щоб мій погляд був підкріплений з усією переконливістю фактів.

По-перше, будь-яке наукове або інше знання, здатне розхитати віджилі поняття або визволити свідомість від кайданів, придушується. Свобода слова, свобода преси? Наше радіо, школа, коледжі, церковні кафедри? Варто уважно подивитися на сучасну американську дійсність, щоб побачити, що відбулося і що відбувається. Якщо сьогодні ви обслідуєте перший-ліпший коледж, радіоконцерн, будь-яку редакцію газети, кінокомпанію, бібліотеку або яке завгодно інше джерело інформації, її поширення чи популяризацію, ви побачите, як швидко гроші — зняття сучасної олігархії, спрямоване на те, щоб звеличити меншість і підкорити й принизити більшість, — допомогли їх власникам прибрати до рук всі ці галузі, і тепер вони диктують, що і як, де і чому треба сказати, і правлять, діючи тільки в своїх інтересах. І все це всупереч духу та букві американської конституції, яка кожному гарантує свободу діяльності і вільне користування будь-якою з цих галузей.

А тепер подивімось, чи так воно насправді. Зовсім недавно студентський ліберальний клуб Піттсбурзького університету, якому заборонили влаштувати мітинг на університетському спортивному майданчику, зібрався за межами університетської території, щоб послухати доповідь професора Сміт-коледжу Гаррі Елмера Барнса про

справу Муні Біллінгса. З цієї і тільки з цієї причини викладача філософії Фреда Уолтона і двох студентів звільнили з університету. Інакше кажучи, несправедливість щодо робітників, яку відкрито визнала вся країна, заборонено обговорювати в американському університеті... Подібні переслідування цілком збігаються з побажаннями наших корпорацій, а побажання ці полягають у тому, що чим менше знань, тим краще. (Ще можна займатися технікою і фінансами, але — боронь боже! — політикою і соціологією.)

Одну з найзухваліших і хитромудрих спроб, вжитих з метою знищити право на свободу слова, а разом з тим, — що природно і неминуче, — і право на свободу преси, було зроблено 1927 року в Міннеаполісі, і вона стала відомою під назвою: «Справа про закон-кляп штату Міннесота» (проте, справу цю було програно у верховному суді Сполучених Штатів 1 червня 1931 року, але тільки після дворічної боротьби). Цей закон був спрямований проти щотижневої газети міста Міннеаполіса — «Сатердей прес», яка у вересні 1927 року виступила з нападками не тільки на якогось Барнетта, гангстера, що заправляв картярськими та публічними домами в Міннеаполісі, але й на якогось Бренкскілла, начальника поліції цього міста, що брав хабарі. Згадували і якогось Девіса з Ліги боротьби за здійснення законів і Ліча, мера міста

Оскільки гангстери після виходу в світ номера «Сатердей прес», де була надрукована перша з викривальних статей, вчинили замах, щоправда невдало, на життя Г. А. Гілфорда, одного з видавців тижневика, я маю підозру, що більшість обвинувачень відповідали істині. Як би воно там не було, але в штаті Міннесота в той час діяв закон, згідно з яким першу-ліпшу газету, що систематично публікує «скандальний, зловмисний чи наклепницький» матеріал, можна заборонити за порушення громадського порядку. Яким чином з'явився цей закон — ще треба з'ясувати. (Щождо того, чому він з'явився, то воно само собою зрозуміло.) А втім на підставі цього закону і з допомогою поліції та своїх адвокатів місцеві верховоди, які зазнали нападок, заборонили згадане видання, а потім звичайний трюк — гангстери спробували перетягти редакторів на свій бік, запропонувавши їм частку в незаконних доходах. Проте газета мала залишитися під

забороною. Протягом трьох років ця справа пройшла по всій судовій скалі штату, поки п'ятьма голосами проти чотирьох (бачте, тільки п'ять проти чотирьох), федеральний верховний суд не скасував цієї постанови. Закон-кляп підтримували судові інстанції штату, і, як бачите, мало не підтримав і верховний суд Сполучених Штатів. І це всупереч ясному положенню самої конституції, в якій сказано, що свободу преси не можна обмежувати.

Але звернімося до іншої галузі. Американський уряд в силу законів, спрямованих проти непристойності і підбурювання до заколоту, може завжди заборонити будь-якій особі, фірмі або редакції користуватися поштою. Як у наш час виглядає це на практиці? Це не важко собі уявити. Який-небудь церковник або трестівський верховод вирішив, що матеріал, який пересилають поштою, стосується політики або має в собі нападки на корпорації або на існуючий громадський лад! Якщо так, то на користування поштою тут же накладається заборона, а за цим можуть піти й інші заходи: розслідування, допити тощо — з боку міністерства юстиції. Немає потреби говорити про те, що відбувається, коли мова йде про комунізм. Хоча в конституції немає нічого, що перешкоджало б широкому вивченню та обговоренню цієї теорії, проте, спробуйте-но скористатися для цього поштою!..

Навіть за мирного часу міністр пошт і телеграфу може заборонити розсилку *наступних* номерів газети, яка друкувала матеріал, що не підлягає розсилці поштою. Така ухвала верховного суду Сполучених Штатів Америки. Що ж, міністр пошт і телеграфу царівник чи маг, коли він може знати наперед, що буде надруковано в наступних номерах газети, чи це просто засіб зберігти свій час і нерви?

Хоча свавільна заборона друкованих видань з боку уряду є кричущим порушенням закону, сваволя *корпорацій*, які діють в обхід конституційної гарантії свободи слова, ще гірша. Але найгіршою формою сваволі є радіоцензура, оскільки проти неї неможливо порушити судове переслідування. Радіокорпорації, які розраховують свій товар на любителів зубоскальства або різних недотеп, які не бачать далі власного носа, охоче складають перший-ліпший контракт і на будь-який строк з «мадам Елеганс», що патякає про те, як має одягатися красуня, коли

в неї чорне волосся і зелені очі, каштанове волосся і голубі очі, світле волосся і карі очі, або з коміками-ексцентриками «Амос і Енді» та як тільки запропонують їм що-небудь серйозніше, вони різко змінюють тон! Ось наприклад, у Піттсбурзі радіомовна компанія начебто з тієї причини, що «збіглися дві передачі», відмінила виступ Патріка Фегана, в якому він таврував «вугільну і сталеливарну поліцію».

Тепер гляньте на становище негрів і ті права, які їм надано за конституцією. На мою думку, справа стоїть так: хоча конституція визволила негрів і надала їм (а згодом так само і їх дружинам і дітям) право голосу, в наш час у десяти штатах негрів позбавлено цього права, що є прямим і кричущим порушенням закону. Більше того: верховні суди тридцяти штатів твердять тепер, що закони цих штатів, які забороняють шлюб між білими і чорними і встановлюють у сімнадцяти штатах сегрегацію негрів у школі і під час користування громадським транспортом, не суперечать поправкам до конституції, які надали неграм свободу і право голосу. Але спитаймо першого-ліпшого суддю, хіба в конституції не сказано, що надання певних прав не зменшує інших прав, які зберігаються за народом? Здавалося б, що, принаймні за конституцією, негри мають право одружуватися з ким вони захочуть, і вільно користуватися всіма видами транспорту? Чому? А тому, що конституція і надане їм право громадянства охороняють всі їхні привілеї.

Більше того: негрів, яких швидко поглинає промисловість, використовують сьогодні, за нашого індивідуалістичного і капіталістичного підходу до справи, на найчорнішій роботі, примушуючи їх працювати в таких умовах, які є порушенням їх конституційних прав. Бо негрові, і тільки негрові, доводиться в наші дні цілу ніч обливатися потом в атмосфері найшкідливіших цехів сталеливарного заводу, яка отруєна газом, викликає нудоту і руйнує здоров'я, лізти в каналізаційні труби або лагодити розжарені печі. Більшість інших видів роботи, як правило, йому недоступна. До того ж праця негра, наприклад, на сталеливарному заводі в Сперроу Пойнт, штат Меріленд, оплачується, в середньому, тільки від двадцяти п'яти до тридцяти центів за дванадцятигодинний робочий день. А на підприємствах Оллегеновської сталеливарної компанії, під Піттсбургом, штат Пенсіль-

ванія, негри працюють по чотирнадцять годин на день. При цьому досить одного слова протесту, і всі їх конституційні права закреслюються. Звільнюють негрів теж у першу чергу. Що відбувається з ними, коли їх звільнять з роботи? Їм доводиться повертатися на село. Але, повернувшись на село і ставши здольщиками, негри перетворюються по суті на рабів землевласників; останні не теоретично, а фактично мають владу рабовласників, і, оскільки вони порядкують у місцевих організаціях, негри перед ними безпорадні; і хоча за умовами оренди передбачено, що вирощений урожай треба поділити порівну між землевласником і орендарем, проте, продає врожай і одержує гроші землевласник, який усе, що тільки можна, залишає собі. Якщо здольщик протестує, землевласник може, що він і робить, примусити заарештувати і засудити неписьменного і нетямущого негра на тій підставі, що той не сплатив йому всього боргу. Негра можуть і просто лінчувати або спокійно застрелити, що, коли не по закону, то за місцевим звичаєм, вважається вбивством за умов, що виправдують вину. Коли 1919 року негри-здольщики східного Арканзаса об'єдналися, щоб добитися справедливої ціни на бавовну, вони скликали мітинг, на що мали право за конституцією. Але прихвосні місцевих землевласників обстріляли натовп, а землевласники викликали місцеву міліцію, і, за їх наказом, багатьох негрів було вбито. Потім арканзаські власті домоглися свідчень, що викривали негрів, для того, щоб подати їх до суду: негрів садовили на електричний стілець і катували доти, доки вони не давали таких свідчень, які можна було б згодом використати проти них.

Але чорну й білу людину душать і калічать в Америці не тільки так; оскільки наших урядовців обирають швидше шахрайським, ніж законним шляхом, і робиться це всупереч намірам виборця, — вони, тільки-но їм нададуть посаду і певні права, не тільки починають тлумачити закон на свою користь або відповідно до побажань корпорації, але, більше того, самі надають іншим повноважень, яких ні конституція, ні народ ніколи їм не давали. І, звичайно, ця бюрократична, антиконституційна влада, яка діє свавільно, підтримує корпорації проти народу в цілому.

Так, власті будь-якого штату або самий уряд Сполучених Штатів можуть надати корпорації право заснувати

селище або місто в межах штату і встановлювати для жителів правила, не передбачені законодавством штату; в той же час корпорація, яка управляє містом чи селищем, може, в силу наданого їй права, не підкорятися властям штату не тільки в питаннях охорони порядку, але й в інших. Інакше кажучи, обрані або призначені урядовці, без будь-яких на те конституційних прав, за ті послуги, що їх корпорація їм зробить, ставлять її над штатом і над самим федеральним урядом, щоб вона могла більш прямими і суворими засобами розправлятися з тими, хто на неї працює. У таких незаконно і тільки через свавілля корпорації створених містах корпорація може вказувати, які газети треба і які не треба читати, в яких крамницях та універсальних магазинах треба і в яких не треба купувати, скільки платити за квартиру, якою громадською і розумовою діяльністю слід і якою не слід займатися і тому подібне. А якщо ви маєте сумнів у цьому, згадайте Кер д'Ален в Айдахо, Карнегі в Пенсільванії, Гері та інші міста в Індіані або в інших місцях.

І справді, сьогодні в усьому, що стосується американської корпорації, — чи йдеться про привласнені корпораціями права або привілеї, про їх свавільні грабунки, утиски, підкупи, переслідування, навіть поневолення (взьмемо, наприклад, кайданницькі команди на Півдні та в інших місцях), про їх право кидати в тюрму або іншим шляхом чинити насильство над кожною людиною, хто, як Том Муні, повстає проти їх сваволі, прагне знищити її або хоча б приборкати, — американська конституція і всі гарантовані нею права — пустий звук. Там, де йдеться про корпорації та їх інтереси, суди вже більше не бажають слухати людину, а підтримувати її — і поготів. Я легко міг би навести не тільки десятки, а й сотні прикладів, та просто щоб показати, що я кажу, маючи під рукою безліч фактів, назву тільки такі (і прошу вас ознайомитися з ними):

1. Лохнер — Нью-Йорк, 1904. Ця справа, яка розбиралася у верховному суді Сполучених Штатів, виникла тому, що хлібопекарня міста Утікі заперечувала проти конституційності закону штату Нью-Йорк, який обмежував робочий день для помічників пекарів десятьма годинами. Наш вищий суд визнав цей закон неконституційним на тій підставі, що він порушує «рівність усіх

перед законом». Інакше кажучи, цей закон не забезпечував достатньою мірою захисту інтересів корпорації, хоча він і ніяк не захищав інтересів робітників. Мало того: суд більшістю голосів ухвалив вважати цей закон «недоречним втручанням», що порушує чотирнадцяту поправку до конституції, яка гарантує захист свободи, власності і право складати договір (тобто право людини складати договір, за яким вона змушена працювати чотирнадцять годин на день, а то й більше, якщо нужда примусить). Ну, і як же захищають свободу, власність і право робітників складати договір? Ці права зведено до мінімуму.

У даному разі суд не пішов на будь-яке обмеження права складати договір, бо цей закон, який захищає робітника від насильства, не задовольняв наймача. Я вважаю це безперечним, бо той же верховний суд Сполучених Штатів, не вагаючись, обмежував право складати договори в інших випадках.

Є чимало прикладів того, як уряд Сполучених Штатів обмежував це право. Коли міське самоврядування чи уряд штату надає корпораціям певного привілею, воно обмежує право громадян складати договір. Ось, наприклад, ви і я маємо право купити будинок у якоїсь компанії і теоретично скласти договір з цією, з тією або будь-якою іншою компанією на постачання вам газу. Але, виявляється, що газ є монопольною власністю однієї компанії. Отже, той, хто хоче користуватися газом, повинен або домовитися з цією компанією, або залишитися без газу. Народне право скласти договір на користування газом передано одній компанії.

2. Хеммер-Дегенхарт, 1918. Національний закон про дитячу працю заборонив перевозити з штату до штату товари, зроблені дітьми. Цей закон ухвалив конгрес відповідно до права, наданого йому конституцією, а також з обов'язком регулювати торгівлю між штатами. Багато хто вважає, що подібні питання стосуються охорони внутрішнього порядку, яка, за конституцією, перебуває у віданні окремих штатів.

Національний закон про дитячу працю ухвалою п'яти членів верховного суду проти чотирьох визнали неконституційним на тій підставі, що суть справи, тобто встановлення віку, в якому діти можуть працювати, стосується саме охорони внутрішнього порядку. Але багато

видатних суддів згодні зі мною, що цей закон явно стосувався регулювання торгівлі між штатами. І все ж суд не взяв до уваги права конгресу, наче воно не має ніякого значення. Проте той же суд раніше вважав, що право конгресу регулювати торгівлю між штатами є більш важливим і стоїть вище права штатів здійснювати охорону порядку. Розумійте, як хочете! То одне правильне, то інше, мабуть, залежно від того, хто питає. У даному разі цілком очевидно, що капіталістам було вигідно визнати цей закон неконституційним, бо вони діставали можливість майже даром використати працю сотень тисяч дітей. Визнаючи цей закон неконституційним, верховний суд пішов навіть проти своїх власних принципів і своєї попередньої ухвали, за якою торгівлю між штатами було визнано важливішою за охорону порядку. Оскільки в цій справі, вибираючи між працею і капіталом, суд явно висловився на користь капіталу, безперечно, що його ухвала була продиктована не турботами про захист прав штату на охорону порядку, а бажанням догодити капіталові. Діючи проти своїх принципів, суд начисто відкинув конституційне право конгресу регулювати торгівлю між штатами.

3. Едейр — Сполучені Штати, 1907. Федеральний закон Ердмана (результат великого залізничного страйку 1894 року), що встановлює систему арбітражу між працею і капіталом, забороняв дискримінацію робітників — членів професійної спілки. Цей параграф закону верховний суд у даній справі визнав неконституційним на тій підставі, що він позбавляє приватну особу вільного складання договору — звичайно, того права наймати, звільняти і залишати на роботі на свій розсуд, права, яким фактично користується господар. Ще не було випадку, щоб у позовах між працею і капіталом судову ухвалу виносили на користь робітників на підставі гарантованих їм свобод і т. д. Я особисто не бачу свободи там, де дискримінацію чинять на законній підставі. Але суд «ухопився» за цю ідею. Він заявив: «Жодний уряд не може юридично обґрунтувати такий закон у вільній країні. Насправді ж ось що узаконює цю ухвалу суду: закон дозволяє господарям вільно вступати до об'єднань, досить потужних для того, щоб боротися проти робітників, і, об'єднавшись, господарі єдиним фронтом виступають проти робітників; робітники ж не можуть об'єднува-

тися, оскільки ухвала суду дає господарям силу проводити дискримінацію об'єднаних у спілки робітників. Свободу складати договір у даному разі витлумачили як свободу для наймачів примушувати приймати їх вимоги, а не як свободу обох сторін доходити взаємної згоди, що, на думку всіх, потрібне, коли хочуть, щоб договір справді мав законну силу.

Коли справа стосується особи, позбавленої захисту професійної спілки або будь-якої іншої організації, то тут виникають свої особливості. У багатьох штатах, наприклад, Флоріді та Алабамі, де існують закони, що забороняють робітникам, який заборгував господареві, йти з роботи, не сплативши боргу, люде́й примушують давати розписки та інші свідчення про їхню заборгованість, і буває, що людям доводиться все життя працювати за найнижчу плату.

Більше того: в цих же штатах люди, заарештовані за дрібним обвинуваченням, стають жертвами справжнього насильного вербування, яке суперечить всьому духові американської конституції. Під приводом обвинувачення в бродяжництві, просто за те, що безробітний змушений пересуватися з району в район, шукаючи роботи, його хапають, кидають у тюрму і як члена тюремної або кайданницької команди віддають у найми для роботи на приватного підрядчика, який на цьому наживається. Все це я описав у розділі «Зневаження особи».

Головне зло більшості цих актів насильства, що їх чинять повсюдно в Сполучених Штатах, полягає в тому, що звичайно вони обрушуються на людей безпорадних, які не мають підтримки, і нетямущих. Я переконався, що в нашому складному суспільстві, управління яким майже цілком підпорядковане приватному контролю, насильство йде від всемогутніх корпорацій і зв'язаних з ними осіб, або викликано наслідуванням їх прикладу, що набуло тепер такої широкої популярності. Бо в країні, де приватні сили здатні рішуче вплинути на управління і мають досить сили, щоб порушувати існуючі закони, насильство над особою стає неминучим. Той, хто стає жертвою насильства, хто він такий, щоб вимагати справедливості? Хіба Америка не була ще недавно переважно країною рабства? І хіба брутальність і жорстокість наших корпорацій і фінансистів споконвіку не заохочує головне насильство над особою? А оскільки в декого на

Півдні бажання мати рабів, очевидно, ніколи не вмирало, ми маємо тепер те, що ми маємо. Бо наші корпорації, через багатство для себе і злидні для решти, явно прагнуть до поневолення. Вони наполегливо домагаються встановлення рабства головним чином тим, що скрізь і всюди в Америці зривають кожну прогресивну реформу в усіх її стадіях — і завжди всупереч конституції, за згодою і допомогою вищих судів.

Але яким чином корпорації і наш уряд, що допомагає їм (якщо вдається піймати його на цьому), виходять із скрутного становища? Я покажу вам. Існує застаріле конституційне правило, за яким людина не повинна давати свідчення або відповідати на запитання, в яких є *бодай натяк* на обвинувачення його в злочині. (Згадайте при цьому, як, вдаючися до третього ступеня насильства, просту людину примушують давати свідчення.) Інакше кажучи, коли людина зробила злочин, вона не повинна говорити про нього. Таким чином, коли відповідні урядовці хочуть провести розслідування, вони не можуть примусити говорити тих, хто найбільше знає суть справи, і тому навіть не мають досить доказів, щоб віддати винного до суду. Коли відбувалося розслідування мерзенних зловживань у молочній промисловості Нью-Йорка, — розслідування, звичайно, вела прокуратура після прилюдного викриття, — а також справи про хабарництво в зв'язку з будівництвом й устаткуванням будинків державних шкіл, госпіталів тощо, то всі ці спроби були припинені або зовсім зірвані, завдяки юридичному фокусу: не обов'язково відповідати на запитання, що мають тенденцію довести ваш злочин або ошельмувати. Урядовці штату відмовилися відповідати, бо... та інше. От ще приклад. Кількох нью-йоркських суддів та інших визначних урядовців Нью-Йорка, які вкрали те та се' або дивилися крізь пальці на те, як крадуть інші; маючи намір одержати свою частку, визволили на підставі цього ж конституційного правила і, перебуваючи й далі на своїх посадах, вони глузували з слідчих, які вели розслідування, і з їх запитань. Але ці урядовці, оскільки до них відкрито і прилюдно було виявлено довір'я народу, безперечно, мали відповідати перед народом за все, не виключаючи особистих справ. І оскільки йшлося про суспільне, цим урядовцям не можна було дозволяти користуватися так званим привілеєм недоторканності. При-

йняття урядової посади, принаймні на мою думку, треба обумовити в законі пунктом про урочисту обіцянку не користуватися перевагою цього конституційного права. Хоча деякі юристи кажуть, що це було б порушенням конституції (примушування людини поступитися своїми конституційними правами), я заявляю, маючи на увазі думку визначних юристів, що це не було б примусом, оскільки нікого не примушують брати посаду всупереч бажанню.

Як би воно там не було, все це в цілому не тільки ганебно, але до зухвальства і над міру безчесно. Повсякденний порядок життя простого американця аж ніяк не побудований на цьому принципі недоторканності. Якщо простий чоловік зробить щось недозволене, більшість членів суспільства запитує його: «У чому справа?», «Поясніть-но!» Природно і справедливо, щоб він відповідав за свої вчинки незалежно від того, звинуватить він цим себе у злочині чи ні.

Інша юридична містифікація, що перешкоджає урядовим розслідуванням, виникає з туманного закону, застосовуваного сотні років тому, коли судові процеси вирішувались поєдинком та іспитом. В наш час цей закон не відповідає ні національним, ні правовим принципам, та існує тільки тому, що вигідний корпораціям. В ньому сказано: жодну особу «не можна двічі піддавати небезпеці для її життя за ту саму провину». На цій підставі ті, хто хоче уникнути урядового розслідування, можуть не допустити передачі свідчень раді присяжних під час будь-якого наступного розгляду. Але це безчесно, справжній виверт, оскільки згідно з формулюванням цього закону людину зовсім «не піддають небезпеці», поки її не віддано до суду. А коли рада присяжних тільки ще розглядає питання: віддати її до суду чи ні, виходить, вона не віддана до суду. Проте, до цього явно безчесного виверту вдаються тепер, щоб позбавити кари шахраїв. Гірше того: жодний з тисячі американців, які не дозволили б і вже, звичайно, не схвалили б таку містифікацію, нічогісінько не знає про це. Це юридичний фокус найновішого винаходу. А як часто суддя, ховаючись під покровом ученості, вдається до цього засобу. І як багато урядовців таким чином влаштовує справи корпорацій!

І справді, наші корпорації за підтримкою «залежного» від них уряду не тільки безсоромно виходять із скрути,

зловживаючи цими конституційними правами, але й у кожному трудовому конфлікті, щоб пожитися коштом робітника, зовсім не зважають на них, подвійно, таким чином, караючи маленьку людину за те, що вона мала. Незнання за робітниками цих прав впливає насамперед з жорстокої несправедливості у ставленні до робітників взагалі.

Робітників на розсуд корпорацій і незважаючи на прибутки, одержувані ними головним чином за рахунок тих же робітників, примушують йти на зниження заробітної плати на десять, п'ятнадцять і навіть двадцять п'ять процентів, отже, фактично робітник ледве може задовольнити свої найнеобхідніші потреби; або, наприклад, як це мало місце в Американській шерстяній компанії в Лоуренсі, штат Массачузетс, робітника, який обслуговував дві чесальні машини, примушують надмірно напружувати свої сили і працювати на дев'яти машинах. Робітник не може витримати цього, але йому забороняють протестувати проти таких злісних порушень закону.

На доказ я наведу кількість арештів за 1930 рік: 1037 чоловік заарештовано під час страйку; 1598 — під час демонстрацій безробітних; 644 — під час мітингів просто неба, в тому числі біля воріт підприємств; 962 — за розповсюдження листівок; 1598 — за різних умов; всього — 5839. І це в країні, де страйки дозволені законом і де свобода зборів, преси і подання клопотань урядові є конституційними святинями.

Щоб показати на фактах, як сваволя судів допомагає корпораціям у трудових конфліктах, пошлюся на ті розпорядження, що їх суди видавали і далі видають, на розпорядження, які забороняють профспілковим лідерам закликати робітників вступати до робітничих організацій чи оголошувати страйки, більше того: які зобов'язують їх не подавати ніякої матеріальної допомоги страйкарям; таким чином, вони сприяють зриву кожного страйку. Але це не все — суди видають навіть такі розпорядження, які перешкоджають судочинству на користь робітників! Ви можете спитати, що ж, в Америці для знедолених немає правосуддя? Хіба робітника не можна захистити відповідно до гарантованих йому прав? Існує тільки одна відповідь: ні, не можна! Мітинги і демонстрації, викликані катастрофічним безробіттям, заборонено всупереч свободі

зборів, гарантованої конституцією. Розповсюдження газет і брошур заборонено, начебто вільна преса втратила своє значення і її більше не цінять, нібито, коли б не корпорації, то робітники не потребують її і не виявляють бажання мати її. Тепер кожний з наших американських суддів може, в усякому разі він це робить, ухвалити, а потім видати таке розпорядження, на підставі письмових свідчень, даних під присягою, з яких видно, що чиясь життя чи власність чи суспільний порядок взагалі перебуває в небезпеці, або що порушується закон Шермана. (Закон був спрямований тільки проти змови трестів, які обмежують свободу торгівлі з допомогою монополій, а не проти об'єднання робітників.) Інакше кажучи, багаті і могутні можуть тепер ставитися до нашої американської конституції, як до клаптика паперу. Бо судять тепер судді корпорацій у державі корпорацій. Наші судді тепер не тільки на власний розсуд встановлюють правила суспільного ладу під приводом захисту власності, якій, цілком зрозуміло, нічого не загрожує (і роблять це, порушуючи конституцію Сполучених Штатів), але при цьому виявляють кричущу несправедливість. Американський суддя навіть не вислуховує робітників, хоча, здавалося б, що перед тим, як прийняти ухвалу і видати обмежувальне розпорядження, на якому наполягають корпорації і яке звичайно набирає чинності задовго до розгляду справи, він мусить зацікавитись і послухати, а що ж вони, робітники, хочуть сказати? Та чи цікавиться він? Анітрохи! І маленька людина, зазнавши поразки, іде ні з чим. Тепер не можна добитися навіть того, щоб конгрес вжив заходів проти цього зловживання судів. А якщо б це і вдалося, наші могутні корпорації так добре забезпечені юридичною зброєю, що вони обійшли б закон за допомогою якоїсь лазівки. Що це — банкрутство капіталізму? Безперечно.

Але це не все. Наші корпорації, як і наш уряд, використовують кожний — навіть наймерзенніший — юридичний виверт, щоб придушити кожен політичну думку, за винятком найреакційнішої, і роблять це, порушуючи основні права, записані в конституції: свободу думки, зборів, слова, преси, розповсюдження. Так, закон про шпигунство, ухвалений під час світової війни тільки для воєнного часу і в цілях внутрішньої безпеки, тепер уперше за останнє десятиріччя знову витягли на світло. Але на-

віщо? Поки що для того, щоб перешкодити розсиланню поштою таких комуністичних видань: «Револушенері ейдж», «Янг уоркер», «Янг пайонір», «Віда обрера» і «Лейбор спортс манслі». І це на тій підставі, що ці видання нібито підбурюють до насильства. Та є одна обставина, пов'язана з юридичним тлумаченням поняття «пропаганди насильства», в яке я хочу внести цілковиту ясність. В Америці, так само, як і в її колишній метрополії Англії — країні, ще консервативнішій, звідки прийшло звичайне право, на якому ґрунтується вся юриспруденція Америки, — пропаганду насильства, що не становить явної і безпосередньої загрози, ніколи не вважали підбурюванням до заколоту. І той факт, що навіть під час війни закон про шпигунство вважав підбурюванням до заколоту тільки пропаганду явного і прямого насильства, найяскравіше доводить, що нинішній уряд веде кампанію проти всіх політичних переконань, які не є реакційними, — інакше кажучи, проти комуністів. Але в жодному з нових комуністичних видань немає ніякого конкретного підбурення до насильства. Проте, безперечно, що в даному разі свобода преси випарувалась, розтанула, як морозяні візерунки на шибці. А протягом століть можна ж було безборонно закликати до вбивства англійських королів — аби тільки не того, який сидить на престолі, наприклад, нинішнього короля Георга. Єдине, чим завинила комуністична література в Америці, це вживанням таких слів, як «боротьба», «войовничий», «революція» і «війна»; але за словником Уебстера, як і в звичайній мові, боротьба означає — «боротьба або війна будь-якого характеру», а революція означає «цілковиту зміну». Це не тільки первісне їх значення, але так їх і сприймають читачі.

А як же з реакційною пропагандою насильства щодо величезних груп населення — комуністів, робітничих лідерів, учасників страйків, негрів? А суд Лінча, а розстріл страйкарів з кулеметів і так далі? Не ухвалено жодного закону, який би забороняв усе це. Майже немає навіть спроб істотно обмежити подібне насильство. Але ще кілька слів про підбурення до заколоту, що, як відомо, є виявом невдоволення урядом. Згідно з вживаним тепер в Америці офіціальним тлумаченням — довільним чи з посиланням на закон — люди, які тільки тимчасово ввіряють або передають свою владу обраним ними уря-

довцям, тепер більше не мають права висловлювати невдоволення певними сторонами діючого державного управління або його заходами. Постанови і дії обраних ними урядовців, хоч які б не були ці постанови і дії, вони мусять приймати як законні, справедливі і всім на благо, або наслідки незабаром дадуться взнаки. Підбурення до заколоту — не акт заколоту, а тільки слова, «які ведуть до зради» (туманне визначення, що прикриває слабкість самого закону і неприпустиме в жодному серйозному законі карного кодексу), правлять тепер за підставу для обвинувачення в злочині, який карається ув'язненням на дуже тривалий строк. Але наш закон про підбурення до заколоту витлумачений не в первісному, точному розумінні, тобто не в значенні слів, що вказують на явну і безпосередню загрозу урядові Сполучених Штатів, являє собою тільки незаконне і свавільне позбавлення певної групи, за наказом її ворогів, належного їй конституційного права, — в силу чого вона стає жертвою всіх зловживань, якими звичайно супроводиться свавільне позбавлення прав. Саме це і відбувається сьогодні в Америці.

Далі. Різні закони про підбурення до заколоту, що існують у наших штатах, ще свавільніше тлумачать, ніж федеральний закон про шпигунство. Наприклад, у Вудлауні, штат Пенсільванія, розташовані сталеливарні заводи Джонса і Лафліна; з ними зв'язані 2528 родин з 2928, які проживають в цьому місті; робітники цих заводів одержують всього від сорока до п'ятдесяти центів на годину за дванадцятигодинний робочий день. І ось тут три комуністи, які заперечували навіть те, що вони вважали за необхідне повалення американського уряду, а тим більше мали намір здійснити його, які ніколи і ніяк не намагалися цього робити, були засуджені до п'яти років ув'язнення у виправній тюрмі округу Оллегені, тому що в них знайшли не зброю і не військове спорядження, а комуністичну літературу, і вони намагались організувати невелику комуністичну групу. Вони не мали наміру організувати збройне повстання і не ставили цього питання, але нібито іноді висловлювалися в цьому дусі.

Закони, подібні до закону про підбурення до заколоту, що діє в штаті Пенсільванія, ухвалені після 1917 року в тридцяти трьох штатах. Зауважте це! Далі уявіть

собі, що, наприклад, закон штату Каліфорнія про синдикалістів (який сам собою анітрохи не гірший за інший) використовують проти робітників у країні, де люди зовсім не вільні і не рівні перед законом, і використовують для того, щоб на довгі роки кидати робітників у тюрму. І ось, на підставі цього закону шістьох чоловік, поряд з іншими, обвинуватили за трьома статтями: перше, належність до комуністичної партії (чи ви бачили: мати політичні погляди — злочин!), друге, пропаганда насильства усно і в пресі, і третє, участь у конспірації. Остання стаття по суті збігається з першою і, отже, продиктована бажанням незаконно посилити міру покарання. Обвинувачення будувалося на тому, що, по-перше, у них знайшли комуністичну літературу, по-друге, вони нібито завляли, що в разі страйку будуть у масовому масштабі організовані страйкові пікети і застосовано насильство — страйкарі озброяться (не револьверами!), пляшками з вибуховою речовиною і будуть висаджувати баштани з ребристими динями, а також залізничні поїзди і мости. Та вірогідність усіх цих заяв, зв'язаних з пропагандою насильства та інше, підтвердили тільки провокатори (агенти розшукової поліції, заслані в профспілкову організацію); на суді ці агенти заявили, що закликали робітників битися «пляшками», та коли оборонець спитав: «Чи казали ви таким-то особам... що ви повинні спровокувати цих комуністів і збираєте докази, щоб сфабрикувати обвинувачення?» — вони розгубилися і тільки після довгої паузи під шалені протести з боку обвинувачення відповіли: «Ні». І хоча в такому ж дусі проходив весь судовий розгляд, проте ці шестеро відбувають тепер покарання строком від трьох до сорока двох років... і можуть все життя пробути в тюрмі! І по суті тільки за те, що вони комуністи і що тримали в себе комуністичну літературу.

А в Америці ж — принаймні за її конституцією — це не тільки не злочин, але гарантоване право кожного громадянина. Така нещадна розправа з комуністами з допомогою чисто американської системи покарань пояснюється тим, що в Америці зросла, оселилася і тепер марить про вічне панування влада грошей, яка зухвальством, жорстокістю, шаленістю чисто неронівського деспотизму не знає собі рівних. Але тепер, бажаючи протистояти могутній і справедливішій економічній системі, яка зростає на

1322

ЗРОСТАННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКОЇ СИЛИ¹

Пригадую, в 1907 році один адвокат з Уолл-стріту сказав мені, що корпорації повинні вишукати спосіб посилення поліцейської влади в Америці для захисту своїх інтересів, прямо протилежних інтересам робітників. Мої спостереження привели мене до висновку, що це й було зроблено, причому із звичайною для капіталу винахідливістю.

Посилення поліцейської влади йшло трьома лініями: розвиток системи приватного розшуку; чисельне зростання державної поліції; надання урядом поліцейських повноважень агентам, що перебувають на платні в окремих корпорацій.

Законодавчий орган штату, суд або інша урядова установа надають приватним сищикам і розшукним агентствам певні права. Це, зрозуміло, результат впливу професіональних політиків та їх методів. У штаті Вісконсін був недавно включений до конституції закон про надання повноважень приватним розшукним агентствам.

Система шпигунства на виробництві широко вживана на залізницях, у металургійній, текстильній і, треба думати, в багатьох інших галузях промисловості. Корпорації організували у себе спеціальні відділи таємної служби для керівництва цією діяльністю і надали їй характер бізнесу. Саме так стоїть справа на залізницях, на підприємствах Юнайтед-Стейтс-Стіл, Вестерн-юніон та ін. Підприємці, через такі свої органи як Національна асоціація засновників, Національна асоціація промисловців, Національна асоціація фундаторів тощо, керують всією

¹ Скорочений переклад.

системою розшуку на виробництві. А що являє собою ця система в дії? Методи сищиків різноманітні. Часто, наприклад, самі вони або їх агенти провокують заворушення, за які заарештовують невинних. Коротше кажучи, вони роблять все, щоб ущемити права робітничих організацій, скомпрометувати їх і підірвати їх силу. Коуч, індустріальний сищик з Клівленда, вихвалявся, що тримає в руках усі міські профспілкові організації. Очевидно, він розумів під цим профспілкових керівників, які так часто відіграють зрадницьку роль. Відомі навіть такі випадки, коли сищик переховувався під машкарою профспілкового працівника. Для успішного здійснення своїх планів Коуч відкупив газету «Колумбус Лейбор Ньюс» і сам був її редактором.

Друга солідна організація, всіляко зміцнювана з метою кращої експлуатації робітників — державна поліція. За приклад можуть правити недавні події в західній Пенсільванії, де ця поліція, якій держава платить за те, щоб вона підтримувала порядок на підприємствах під час страйку, не дозволяючи ні адміністрації, ні страйкарям порушувати його, фактично перетворилась на слухняне знаряддя концерну, і окремі полісмени поводитись із страйкарями так, як поводяться з солдатами ворожої армії. Я сам був цьому свідком. Здавалося, полісмени свідомо намагались образами й загрозами спровокувати напівголодного шахтаря-страйкаря на якусь різкість, щоб мати привід заарештувати, побити або навіть застрелити його.

Очевидно, перше, що ставиться в обов'язок поліцейським силам штату, діючим цілком в інтересах корпорацій, — це не припускати ніяких зборищ страйкарів. Правда, ці зборища можуть мати наймирніший характер; правда, верховний суд Сполучених Штатів визнав за цілком законні масові збори робітників; але це нікого не цікавить. У Вінтондейлі, штат Пенсільванія, під час страйку 1922 року (нині, звичайно, забутого байдужими американськими аматорами комфорту) робітникам було відмовлено як у свободі слова, так і у свободі зборів. В Експорті, штат Пенсільванія, в Уестморлендському вуглепромисловому районі, де профспілки оголошені поза законом, як анархістські організації (будь-яка форма протесту проти злиденного рівня життя, що нав'язується робітникові корпорацією, вважається за анархізм), у

квітні 1922 року трапився такий епізод. Поліція зажадала розпуску робітничих зборів, і коли керівники робітників стали проти цього, твердячи, що збори не є проти-законними, поліцейський загін на конях вривався в юрбу і став гнати її в гори, топчучи та б'ючи людей. У Кру-сіблі, штат Пенсільванія, того ж року кінний загін поліції розігнав мітинг гірників.

Є у поліції і ще один не менш важливий, з погляду корпорацій, обов'язок: «добиратися» до робітничих керівників. Так, 8 вересня 1930 року Лі Месон, негр, кому-ніст, кандидат у члени конгресу від Південної Сторони міста Чікаго, вмер, прохворівши три місяці після тяжкого каліцтва, заподіяного йому поліцією під час розгону мітингу протесту проти лінчувань. Хіба негрові місце в конгресі? — спитали кати. І, очевидно, зараз же відповіли на це питання коротко й рішуче: «Ні, не місце!».

А 14 березня 1930 року в Чікаго поліція, переслідуючи комуністів і комуністичну діяльність, зробила наліт на читальню Товариства співробітництва з Росією. Поліцаї накинулися на людей, що мирно сиділи з книгами або біля шахових дошок, почали бити їх дрючками, штурхати ногами, скидати з сідців; розірвали і розкидали книги та картини, поламали меблі, причому не потурбувалися навіть показати ордер! І все це без жодної потреби, хіба тільки «для острашки» комуністам: заарештували тільки одного чоловіка і те за обвинуваченням у бродяжництві, настільки явно безглуздим, що його зараз же й звільнили. Я б міг навести ще із сотню випадків, коли поліція вдиралася без ордера до робітників і, знайшовши комуністичну літературу, зразу ж їх заарештовувала, але я не буду утрудняти цим читача. Такі протизаконні нальоти мали одну мету: знайти що-небудь — книги, брошури, будь-яку дрібничку, на якій можна було б побудувати обвинувачення в підбурюванні до бунту і засудити робітника до довгострокового ув'язнення або заслання — як бачите, царат і його система заслань переселились на американський ґрунт!

Спробуйте тепер на цьому фоні уявити собі душевний стан робітника. Він живе у світі, де непомірні прибутки купки людей протиставлені тим крихтам, що становлять його частку винагороди за працю, яка створює або збільшує ці величезні прибутки, що дуже часто розтрачуються найбезглуздішим чином; а всяка його спроба

протесту не тільки рішуче припиняється, а ще й накликає на нього відкриті і ні законом, ні здоровим розумом не виправдані переслідування, а інколи й коштує йому життя. Маєте сумнів? Прекрасно, візьмемо приклад. У період економічної кризи, кілька років тому, в місті Тайд, округ Індіана, штат Пенсільванія, якийсь Порто був заарештований поліцією за обвинуваченням у вбивстві. Щоб випитати у нього визнання, ці ультрасучасні американські козаки застосували «третій ступінь»: прив'язали його до залізної труби, били і дрючками і ногами, потім встромили йому в рот кишку і насильно вливали воду, доки шлунок його не переповнився. Коли й це не допомогло, вони роздягли його догола, топтали чоботами й гасили на його тілі запалені цигарки. Порто знепритомнів, а прийшовши до пам'яті, почав просити, щоб його прикінчили. «Третій ступінь», доведений до стадії вбивства! І все ж таки бідолаха і далі твердив, що невинний. Його так і не вбили, точніше — він чомусь не вмер і зрештою був звільнений через недоведеність обвинувачення. Але як людина може поважати уряд, що припускає такі речі, як вона може вірити у своє священне право особистої недоторканності? І чи може все це сприяти зміцненню капіталістичного ладу або уряду, який цей лад підтримує? В дитинстві ми, холодючі від жаху, читали в підручниках американської історії про варварські стародавні звичаї забивати людям ноги в колодки, прив'язувати їх до ганебного стовпа, затикати кляпом рот тим, хто говорив надто багато. Та що це в порівнянні з сучасною боротьбою праці і капіталу!

І тут я хочу підкреслити, що жорстокість поліцейської сваволі не знає меж! У кращому разі ми маємо справу із злочинним порушенням прав особи, гарантованих урядом, і самий цей факт є ганьбою не тільки для нашої країни, а й для всього світу, для всього людства, — ганьбою, що її не слід більше терпіти. Ось у районі Клеренс у Пенсільванії, є поліцай Мак-Хью, який не знає собі рівних щодо люті; він побив у приміщенні концерну і в присутності адміністрації робітника Стабрілу за те, що той не погоджувався визнати себе винним у навмисному влаштуванні вибуху. Стабрілу катували, йому сказали, що посадовлять його на електричний стілець. Але за чієм наказом? Уряду штату? Та нічого схожого! Просто місцева адміністрація концерну, і ніхто ін-

ший, вважає за цілком природні й справедливі подібні методи поводження з робітниками.

Мені відомі випадки, коли в місцях, де страйкарі не становлять значної частини населення, кінна поліція давила на тротуарах жінок і дітей, — як це було в одному містечку Вашингтонського округу, штат Каліфорнія. Брак місця не дозволяє мені багато говорити про те, скільки загроз, образ, лайки і каліцтва припадає мирним громадянам, які не беруть участі ні в яких страйках. Скільки разів позбавлені всякої совісті стражники, діючи за вказівками корпорацій, які борються проти своїх робітників, без потреби розряджали свої револьвери в натовп, лякаючи жінок і дітей, заарештовували й садовили у в'язницю тільки за прохід або проїзд по шосе без спеціального дозволу компанії, що експлуатує це шосе! Ім зовсім не важко схопити й жорстоко побити людину, яка нічого спільного не має ні з компанією, ані з страйкарями, за те, що вона здала учасникам страйку клатик землі для проведення мирного мітингу, — так було з одним якимсь Тоні Марі. Або ще факт: один пенсільванський стражник наскочив на вулиці на Поля Талло, голову лютеранської релігійної громади, який розмовляв із своїм знайомим; на окрик: «Проходи!» — Талло покірливо повернувся, щоб піти, але при цьому чемно зауважив, що нікому не забороняється розмовляти на вулиці із знайомим. Розлючений стражник потягнув Талло у провулок і з такою силою вдарив його по обличчю, що вибив кілька зубів! Коли місіс Талло, почувши, що її чоловіка затримала поліція, хотіла піти до нього, їй заступив шлях поліцаї з револьвером і брутально відіслав її додому. Та чи виступає будь-коли наша американська преса проти таких дій поліції? Ніколи. Вона або мовчить, або виправдовує чи навіть прославляє ці дії; а у свідомості жертв поліцейської сваволі зростає палка ненависть до байдужого і несправедливого уряду, який потурає в таких справах!

Буває, що поліція добивається від громадян завідомо неправдивих свідчень, які потім видаються за щирсерді визнання; буває навіть, що людей доводять до самогубства. Безліч прикладів свідчить про те, що поліцаї самі охоче затівають бійки скрізь, де тільки їм у цьому не перешкоджають. Один пенсільванський стражник, на прізвище Мак Ендру, вдерся в ресторан якогось Бітнера і

всіляко пробував викликати хазяїна на сварку. Якщо зрештою він пішов геть, не вчинивши злочину, то тільки завдяки умовлянням приятелів, які відчували, що він не правий. А в 1921 році у Вашингтоні, штат Західна Вірґінія, шпигун С. Е. Лайвлі, що був на службі у компанії, перед очима п'яти поліцаїв застрелив біля входу в будинок суду Сіда Хетфілда і Еда Чемберса, друзів вірґінських шахтарів, — і жоден з п'ятьох і не спробував заарештувати вбивцю.

Здавалося б, такі приклади повинні примусити американську громадськість зажадати, щоб люди, які виконують обов'язки охоронців порядку, справді відповідали своєму призначенню. Та зовсім ні! А втім, американські промислові верхи дуже мало зважають не тільки на бажання, але й на почуття широких мас. Вони швидше намагаються чисто по-розбійницькому застрахати ці маси. Який-небудь поліцай не задумуючись посадить за ґрати профспілкового організатора за те, що він «червоний»; але я готовий ручитися, що той же самий поліцай не зможе назвати хоч би один пункт з програми «червоних», або хоча б пояснити, яке відношення має ця програма до даної компанії або до даного робітника, — і чи має взагалі. У кращому разі він скаже, що «червоні» хочуть знищити існуючий лад, але про те, як мислять собі «червоні» заміну цього ладу, він і уявлення не має. А у відповідь на будь-яке запитання, що стосується його обов'язків, повноважень або логіки його дій, він тільки весело зарегоче: «Хо-хо, хай йому чорт! Мое діло виконувати накази! Що бос сказав, те й гаразд!»

Та невже ці тварюки (такими я їх тут зобразив, і такі вони є в дійсності) ніколи не зазнають кари за свої злочини? На жаль, майже ніколи! Коли бідняк, звичайна їх жертва, отямиться, нарешті, після побиття, у нього, як правило, не вистачає ні часу, ні грошей, ні вміння, щоб порушити судове переслідування проти поліцай, та й взагалі проти будь-кого. А якщо хтось і наважився б поскаржитись, це, мабуть, тільки накликала б на нього нову розправу і, може, навіть коштувало б йому життя.

Слід сказати, хазяї корпорацій зрозуміли раніше від інших, що кривавий режим, який установився за їх згодою і схваленням, породжує ворожість і подеколи навіть обурення, і в усякому разі аж ніяк не користується популярністю. А тому корпорації утримують спеціальних

людей на платні в десять і п'ятнадцять тисяч доларів на рік, які зайняті виключно тим, що винаходять способи нав'язати широким масам симпатію до системи, об яку ці маси неспинно розбивають лоба. Вже багато років існує в Нью-Йорку, на Четвертій Авеню, 432, установа під безсоромною назвою «Бюро популяризації поліцейської діяльності». Це бюро видає щомісячний журнал з картинками, на яких зображені красені-полісмени, що няньчать маленьких дітей, або ввічливо допомагають літнім леді переходити вулицю; мало того — воно зуміло заручитися підтримкою сотень різних клубів, торгових палат, фермерських спілок і благодійних організацій по всій країні. Одне слово, це найсправжнісіньке рекламне агентство державної поліції. Але хто, цікаво, оплачує витрати на рекламу? Держава, з грошей платників податків? Але з якої речі? Або корпорації? Знову ж таки, з якої речі? Цікаво також, чому власне один з урядових інститутів повинен мати спеціальне рекламне бюро? І чому, якщо вже на те пішло, не завести таких саме бюро для державних лікарень, в'язниць, домів для божевільних, департаменту юстиції і законодавчих зборів?

Не слід, проте, забувати, що кожний поліцай одержує платню, харчі та квартиру, йому купують коней, його навчають, — і все це за рахунок платників податків! Я встановив, що утримання поліцейського апарату штату Нью-Джерсі коштує платникам податків понад чверть мільйона доларів! Це найчистіший пасив у державному бюджеті, дефіцитна стаття, яку держава припускає (але під чийм тиском?) з єдиною метою: оберігати приватну власність — точніше, власність капіталістичних об'єднань — і захищати її права, що на ділі звичайно зводиться до виправдання несправедливих і злїсних випадів проти окремої людини, яка цілком закономірно прагне полегшити тягар економічного гніту, що лежить на ній.

Чи широко, проте, розповсюджена та система, яку я тут викриваю? Тепер двадцять з наших штатів — майже половина — мають повністю вкомплектовані поліцейські корпуси, які існують з 1905 року. Зараз власного поліцейського корпусу домагається Монтана — там багато шахтарів, і місцеві корпорації хочуть тримати їх у покорі. Проте, справжня причина в таких випадках завжди замовчується, а вголос розмовляють про те, що в горах розвелося безліч бродяг та злочинців і місцеві ше-

рифи, а також міська й сільська поліція неспроможні з ними справитись. Впадає в очі й той факт, що двадцять штатів, які мають самостійні поліцейські сили, — саме ті, де розташовані найбільші індустріальні центри: Коннектикут, Массачузетс, Мічіган, Південна Кароліна, Теннессі, Алабама, Пенсільванія, Нью-Джерсі, Нью-Йорк та ін. Але особливо обурливим здається мені те, що всій цій поліцейській машині корпорації надають руху лише заради того, щоб запобігти заворушенням, які зачіпають їхні, і тільки їхні інтереси.

Багаторічна традиція вуличного ораторства та ювілейних промов — пусте красномовство політиканів, найманців і дурнів — привчили нас, американців, вважати себе прозорливими, спостережливими, впевненими в собі, ліберальними і т. д. і т. ін. І, проте, у нас перед очима повільно, але вірно забирають і скасовують усі наші права, — як я й пробував тут показати, — завдяки розумові й хитрості тих, хто справді спостережливий, своєкорисливий і тому впевнений у собі. Чи не означає це, що ми спимо глибоким сном? Навколо все гроші, гроші й гроші, а володіє ними все менше й менше число людей.

(З книги «Трагічна Америка», 1931.)

ЗЛОЧИН І ЙОГО КОРИННЯ¹

Державна система затримання і покарання правопорушника існує—так принаймні вважають—для захисту громадян від насильницьких і злочинних дій. Але до чого зводяться ці дії? Факти показують, що дев'яносто чотири проценти всіх злочинів є злочинами проти власності. Проте, за офіціальними даними 1928 року, злочини—або точніше: гарантія безпеки людей, які мають гроші,—кошують Америці тринадцять мільярдів доларів на рік. Корінь зла, звичайно, треба шукати в самій системі приватної власності.

Право приватної власності по суті означає узаконений дозвіл окремій особі чи об'єднанню осіб привласнювати і тримати найзначнішу частину тих створюваних і контрольованих людиною цінностей, у створенні яких—якщо не в контролі—бере участь велика кількість інших осіб, переважно робітники; таким чином маси населення мають задовольнятися щотижневим прожитковим мінімумом у тридцять доларів і навіть менше, тоді як для мультимільйонерів він становить тридцять тисяч або більше. Проте, є чимало людей, які не мають і цих тридцяти доларів, не мають навіть двадцяти, десяти або хоча б п'яти доларів на тиждень. Незрозуміло, як вони примудряються існувати. Адже і прожитковий мінімум у тридцять доларів на тиждень далеко не забезпечує всіх потреб кваліфікованого робітника. Його природні прагнення та інтереси натрапляють на перепону матеріальних нестатків.

Спільна тенденція сучасної капіталістичної економіки в обох своїх фазах—процвітання і депресії—сприяє по-

¹ Скорочений переклад.

силенню злочинності. Взяти хоча б безробіття! Мудрим і проникливим здається мені міркування одного каторжника, у минулому безробітного, який сказав: «Коли людина без роботи, їй паморочиться розум, і якщо така людина бачить те, що їй хочеться, вона на все піде, аби розжитися грошей!»

За статистикою штату Нью-Йорк кількість ув'язнених у виправних закладах, у середньому, щодня збільшується на дев'ятсот чоловік! Мої найсвіжіші дані стосуються нью-йоркської міської тюрми, відомої під назвою «Гробниця», де на 20 вересня 1931 року перебувало в двохстах вісімдесяти камерах дев'ятсот п'ять арештантів. І вся ця маса галасом і свистом висловлювала протест проти низької якості тюремного харчування. Характерні цифри, що ілюструють зростання злочинності в Нью-Йорку за 1930 рік, перший рік масового безробіття. За один цей рік кількість арештів за карні злочини збільшилася на три і три десятих проценту, а за вбивство людей на вісімнадцять процентів проти 1929 року. І якщо 1929 року було зареєстровано вісім тисяч сімсот шістьдесят випадків автомобільних крадіжок, то 1930 року ми маємо цифру в дванадцять тисяч сімсот тридцять одну крадіжку в одному тільки місті Нью-Йорку.

Але навіть економічне процвітання, те саме процвітання, яке так багато дає небагатьом і так мало залишає для багатьох, — навіть воно є добрим ґрунтом для правопорушництва. Справжнім психозом стає пристрасть до речей (причому речі ці здебільшого страшенно повторні, але на них в Америці великий попит завдяки системі різних знижок і розстрочок); поійняті цією пристрастю люди шаленіють, намагаючись придбати якнайбільше — хай без потреби, хай незаконним шляхом, аби побільше. Це штучне процвітання в наші дні, яке дорого коштує, вселяє людям думку, що вони не тільки повинні мати все, але що вони можуть мати все. «Це твоє!», «Бери!», «Все можна!» Пам'ятаєте ви ці лозунги користюлюбця-удачника? Це типові лозунги індивідуалізму і зажерливого процвітання, хоча як зразки соціальної філософії вони далеко не ідеальні. Вони дуже багатьох залишають за бортом. І ця сила людей, пройнявшись ідеями процвітання, але не маючи грошей для їх здійснення, вдається до єдиного виходу — здобуває власність незаконним шляхом.

За сучасної економічної структури суспільства панівну, а тому і керівну роль відіграє зверхіндивідуаліст, його трести, його банки і його уряд, а рядовий громадянин приречений на одноманітне, нудне існування, що часом і штовхає його на злочин або, в кращому разі, на фатальну помилку. Цікаво, що з загальної кількості зареєстрованих злочинців близько сімдесяти п'яти процентів певною мірою є рецидивістами. Вони вже мають злочини в минулому, і, опинившись на волі, вони безперечно вчинять нові. Та чи значить це, що вони повернулися б до своєї злочинної діяльності і в тому разі, коли б мали іншу можливість заробити кілька тисяч доларів? Не вірю!

Гляньмо на діючі в нас методи виправлення злочинців. Треба сказати, існуючі в Америці (і в якій кількості!) тюрми є такими вогнищами зла, що швидше заохочують до посилення, ніж до викорінення злочинності. Як часто останнім часом нам доводилося чути про голодовки ув'язнених на знак протесту проти поганого харчування, про тюремні заколоти, викликані нелюдським ставленням наглядачів або ж їх неприхованим шахрайством і здирством, — хіба все це не свідчить про слабкості і недоліки нашої виправної системи і нашого законодавства, що ні в якому разі не мало б кидати стількох людей на життя в цих огидних клоаках? Воістину американські тюрми, які вони є, — це не фільтри, а розсадники злочинів. У багатьох ув'язнені живуть як тварини, подекуди чоловіки навіть не відокремлені від жінок. Якогось хлопчика, заарештованого за дрібний вчинок — плюнув на підлогу в вагоні метро або ходив по газону Центрального парку, — садовлять в одну камеру з завзятими злочинцями, від яких він дуже швидко переймає гангстерський напрям думок і гангстерський жаргон, привчається називати стодоларовий білет «Століткою», чотири тисячі доларів «Чотирма кругляками» тощо. Тюрми штату Нью-Йорк — Сінг-Сінг, Грейт Медоу, Клінтон — переповнені в'язнями в такій кількості, яка робить неможливими навіть ледве терпимі умови. В багатьох провінціальних тюрмах будь-які перебудови, розширення чи благоустрій не проводилися з дня заснування, а будувалися вони дуже давно — в Джейнсвілі в 1901 році, в Римі 1882; в Онтаріо і Квінсі в 1895; в Шайлері в 1866, а в Овідії в 1846 (вісімдесят п'ять років тому!). Умови, що існують в Оберні, Колумбусі, Джефферсон-Сіті, відомі з літератури. Тут можна

чекати всього — заколотів, самогубств, спроб до втечі, вбивств, а в кращому разі постійного глухого нарікання; і все це справді має місце. Як має вплинути таке оточення на свідомість, на громадські почуття людини! Недивно, якщо багато хто виходить з тюрми озлобленим проти нашого так званого впорядкованого життя, його лицемірства і його жорстокості і знову повертається на шлях злочинства!

Той факт, що молоді і психічно здорові ув'язнені потрапляють до гурту людей, безнадійно порочних і хворих, теж не сприяє виправленню нравів. А ув'язнення в камери без світла і позбавлення їжі як методи підтримання тюремної дисципліни! Нічого собі спосіб пробу-джувати в людях прагнення нового життя!

Величезну роль відіграють у нашому побуті гангстери типу Барнета Бертше, Багса Морана, Легса Даймонда і знаменитого Аль-Капоне (до якого ставляться так церемонно і шанобливо, наче він поважна персона, яка сприяє процвітанню країни). Всі ці рекетири, я певний, прекрасно розуміючи численні несправедливості нашого суспільного порядку, взяли собі за мету вхопити для себе якнайбільше в розумінні влади і грошей. Звідси — величезна протизаконна система бутлегерства, яка тепер уже не обмежується монополією в справі порушення сухого закону; верховоди її організували (шляхом підкупу урядовців) колосальний незаконний синдикат, до якого повинні вступати всі власники картярських домів і кубел, і навіть ті контрабандисти, яких держава утримує в цілях знищення цього синдикату. Але навіщо це? І невже хто-небудь наважився б сказати, що не можна з цим покінчити? Адже і поліція, і лідери обох партій, і мери, і всі, кому охота, цілком відкрито беруть гроші за те, щоб зберегти названі кубла. Проте ця форма розбою існує, і величезні прибутки, які вона дає всім зацікавленим особам, покликали тепер до життя рекетирство в інших галузях, — з'явилися бандити, які, коли від них не відкупитись, провокують страйки, роблять величезні крадіжки (цілі партії вантажів), як це було недавно в Чикаго; діючи за допомогою професійних грабіжників, злодіїв і тому подібне, вони так змогли залякати представників офіційного бізнесу та адміністрацію концернів — публіку, не дуже шановну, але в усякому разі кориснолюбну, — що тепер п'ятнадцять процентів доходів кож-

ного підприємства виплачується гангстерам, і це робиться просто для того, щоб не дезорганізувати виробництво.

Де ж вихід? На мою думку — в реорганізації суспільства на основі рівності, у справедливій оплаті праці і перевихованні правопорушників або, якщо це неможливо, довічної їх ізоляції. А замість цього на наших очах придушується вільна конкуренція, уряд мають за ніщо, тюрми переповнені дрібнотою, а верховодять усім капіталісти, які не тільки здирають з нас за все втридорога, але й роблять жахливі злочини проти суспільства. Дев'яносто найважливіших галузей господарського життя країни контролюють, скільки мені відомо, бандити і гангстери. Розміри їх прибутків? Секрет! Годі шукати в судових архівах звітів про процеси, що їх уряд порушив проти цих людей. Де той окружний прокурор, який розгадає таємницю та опублікує наслідки свого викриття? Америка, політично знекровлена, потребує всенародного розворушення, цілковитого духовного оновлення.

На закінчення дозволю собі навести щойно опубліковані дані комісії американської асоціації адвокатів у справі обліку злочинності. Тепер у Нью-Йорку перебуває на волі близько тридцяти тисяч злочинців і в Чикаго близько десяти тисяч. Середня річна цифра вбивств в Америці за останні двадцять дев'ять років зросла рівно на триста п'ятдесят процентів. 1904 року в тюрмах Сполучених Штатів перебувало п'ятдесят сім тисяч ув'язнених, у січні 1927 року їх стало дев'яносто шість тисяч сто двадцять п'ять, — на сорок процентів більше.

А кажуть, Америка — провідна країна. Безперечно, але в чому саме? За кількістю злочинів! За статистикою недавніх років, в усій Англії, включаючи Уелс, де становище промислових робітників особливо тяжке і класові протиріччя особливо різко виявлені, кількість вбивств за рік становила сто п'ятдесят одно; в Чикаго за той же час вчинено триста вісімдесят дев'ять вбивств, а в Нью-Йорку — двісті шістдесят два! А по Америці в цілому цифра вбивств у п'ятдесят раз більша, ніж по Великобританії. І так стоїть справа з усіма видами злочинів!

(З книги «Трагічна Америка», 1931.)

З ПЕРЕДМОВИ ДО КНИГИ: «ГОВОРЯТЬ ГІРНИКИ ХАРЛАНА»

Одного я не можу зрозуміти: чому американський народ, якому з самого початку втовкмачували ідею про необхідність і переваги індивідуалізму, досі не зрозумів, якого цілковитого краху зазнала ця ідея як робоча форма організації суспільства.

Адже коли ми, досить-таки безпідставно, вважаємо, що кожен з нас має право досягти, якщо це можливо, титанічного розвитку своєї особи, ми не думаємо про те, що мало хто, — а можливо і ніхто, — може скористатися з цього права. А також про те, що, коли б досягла цього хоч би одна особа, всі ми стали б тільки роботами, які діють за волею і вказівками цієї відмінної особи. Якби нам вистачило розуму, ми дійшли б до висновку, що потрібним, бажаним або хоча б прийнятним є для нас не крайній індивідуалізм, а обмежена форма індивідуалізму, що гарантує, в межах можливого, для всіх право на життя, волю і прагнення щастя, а також на справедливу частку в розподілі благ, добутих в результаті спільної діяльності численних індивідуумів.

Справді ж тепер як в Америці, так і в інших країнах, здійснюється одне тільки право — право найпідступніших і владних індивідуумів збагачуватись, надаючи всій іншій масі можливість жити на ті крихти, що вони самі не встигли захопити. А якщо ви ознайомитесь з американською економічною системою, ви побачите, що процес захоплення триває. Тепер триста п'ятдесят сімейств контролюють дев'яносто п'ять процентів багатства країни, і ці сімейства, їх трести й акціонерні компанії не тільки не розподіляють це багатство у справедливій пропорції, але навіть, якби був у них такий намір, неспроможні це

зробити. Взяті разом, вони не являють собою якусь центральну владу. І вони не можуть діяти інакше, ніж через органи уряду, яким вони намагаються керувати і справді керують в інтересах особистого панування і збагачення. А уряд, який нібито репрезентує індивідуальні інтереси всіх американців, не придатний для справедливого розподілу благ. Він у свою чергу перетворився на інструмент цієї центральної групи індивідів, яка управляє тепер всіма його діями для особистої і більшої своєї вигоди. Такий стан позбавляє сто двадцять п'ять мільйонів американських громадян з їх вірою в індивідуалізм і його можливості найголовнішого — житла, роботи, пристойного одягу, взуття й їжі. Віра американця в цей загально-приступний індивідуалізм привела його до того, що тепер інші індивідуалісти, більш сильні, підступні й жадібні, вирішують, скільки й як він повинен працювати, чи може він скаржитись або навіть шукати справедливості, якщо терпить нужду, злидні, якщо з нього знущаються або морять його голодом.

Віра американського громадянина в індивідуалізм, як ліки від усіх бід, присипляла його, а тим часом інші більш жадібні й підступні індивідуалісти захоплювали його багатство, його церкву, його законодавчі органи, його поліцію і всі його споконвічні конституційні привілеї, отже тепер він справді боїться власної тіні. Він тепер позбавлений змоги відверто заявити про те, що незадоволений своїм урядом або його діями, чи про те, що вважає індивідуалізм порочним, — якщо він, нарешті, й дійде до такої думки; він позбавлений змоги об'єднуватись у професійні спілки, якщо вони не підкуплені і, отже, не поставлені під контроль тих саме індивідів, з-під економічного пресу яких він прагне визволитись. Він не може звернутися до церкви, бо церква не хоче знати про його злигодні тут, на землі; вона обіцяє йому рай на тому світі. А земний рай, принаймні його матеріальні блага, вона скромно віддала тим саме індивідуалістам, від яких він тепер шукає захисту. Не може він звернутися й до преси; гроші мають і можуть їх дарувати тільки більш щасливі представники любого його серцю індивідуалізму, і тому преса прислухається не до нього, а до них, його господарів. А його голос так і лишається непочутим. Він надто бідний і не може принести до дверей редакції обов'язкову мзду, без якої преса лишається бай-

дужою до потреб мільйонів, чия низькооплачувана праця і зараз становить джерело багатства, контрольованого тепер могутніми правителями, що колись були такими ж рядовими індивідами, як і він сам.

Загалом цей культ права особистого успіху на шкоду правам і благополуччю всіх інших призводить до того, що американський громадянин, якщо він бідний (а він справді бідний), потрапляє в Америці в становище ізгоя і ніяк не користується благами «процвітання», яке створюється його руками. Справді, якщо він робітник, з нього знущаються і під час заворушень і трудових конфліктів галасують з піною коло рота, що він бунтівник, радикал, недостойний громадянин, позбавлений всякого розуміння і, отже, права скаржитись на лихо, що суне на нього з усіх боків. Живе він здебільшого в тісних кролячих сажках, що звуться у нас містами; за ним стежать, — як стежили за рабами Півдня до громадянської війни, — шпигуни й агенти могутніх капіталістичних об'єднань, на чіїх фабриках, шахтах і заводах він тепер працює; його переслідують — щоб залякати і підкорити цілі армії найманців, що перебувають на службі у тих саме «титанів», якими він все ще так захоплюється; його викидають з роботи, морять голодом, а якщо він страйкує, записують у чорні списки і розстрілюють; від нього, як я вже казав, відвернулися, на нього не зважають, йому не хочуть подати допомогу ні церква, ні преса, ні оплачувані за його рахунок службові особи, ні косний і віроломний уряд.

Треба, щоб сучасний американець ґрунтовно зрозумів індивідуалізм, як він є. Він знайде його яскравий зразок у джунглях, де кожен діє за себе, блукає, шукаючи здобичі і щокроку хапає за горло слабшого.

Зойки у джунглях звучать у наші дні не голосніше, ніж стогін гірників Харлана, прядильників Гастонії, ткачів Лоуренса, наймитів Імпіріел Веллі, трудящих мас взагалі. Як зебра борсається в пазурах хижака, так трудящі маси задихаються під економічним гнітом велетенських корпорацій, які все ще прикриваються машкарою «особистого успіху», хоч до зубів озброєні підкупленим законом, найманою адміністрацією і заляканим, контрольованим правосуддям. Суди — це зуби і кігті корпорацій, ними вони хапають і душать, і їх жертви можна побачити скрізь, пошматовані, замучені голодом.

Я повторюю: американці повинні продумати до кінця, до чого веде послідовний розвиток індивідуалізму, бо людське суспільство не джунглі і не може бути джунглями. Суспільний організм, якщо він гідний цієї назви, повинен бути і є засобом подолання цього страхітливого індивідуалізму, що дає можливість деяким мати все, а більшості дуже мало або нічого.

Адже організоване суспільство, свідомо чи несвідомо, завжди притягала одна мрія: щоб людина не тільки могла, а їй повинна була жити з іншими людьми на основах розумної справедливості і таким чином сама могла користуватись її благами.

Якщо це не так, навіщо тоді взагалі організоване суспільство? Якщо це не так, то чому ж у кожному серці живуть надія та мрія про державу, в якій людину не душитимуть? І чому, коли її (цієї бажаної держави) немає, настає *Революція* — завершуючий вияв людської ненависті до несправедливості, жорстокості, рабства й хабарництва?

Навіщо наша теперішня соціальна структура, з її судами, законодавчими органами, адміністрацією, з її так званим загальним представництвом?

Хіба в усьому цьому не виявляється мрія про справжню демократію, про товариську взаємну підтримку в цій надто безраднісній боротьбі за існування?

А якщо все це так, тоді чому б цей хижий і роздутий у нас в Америці індивідуалізм, який задовольняє примхи і створює добробут купки людей і принижує та ганьбить більшість, не приборкати або, як хотілося б мені, не відкинути зовсім?

З М І С Т

А м е р и к а , я к а в о н а е . Вступна стаття І. Анісімова . . . 3

Нариси і оповідання

Організація Майкла Дж. Пауерса. <i>Переклад А. Хуторяна</i> . . .	19
Очистка нафти. <i>Переклад О. Кундзича</i>	28
В'їзді. <i>Переклад А. Хуторяна</i>	33
В хуртовину. <i>Переклад О. Кундзича</i>	38
В снігу. <i>Переклад А. Хуторяна</i>	40
Пастка. <i>Переклад О. Кундзича</i>	43
Притулоч. <i>Переклад О. Варкентін</i>	96
Золотий міраж. <i>Переклад Н. Андріанової</i>	123

Публіцистика

Деякі риси американського характеру. <i>Переклад З. Біленка</i> . . .	159
Більше демократії чи менше? <i>Переклад Г. Волковиського</i> . . .	163
Життя, мистецтво і Америка. <i>Переклад З. Біленка</i>	165
Зневажання особи. <i>Переклад Г. Волковиського</i>	168
Американська конституція—клаптик паперу. <i>Переклад З. Біленка</i>	179
Зростання поліцейської сили. <i>Переклад Г. Волковиського</i> . . .	198
Злочин і його коріння. <i>Переклад З. Біленка</i>	206
З передмови до книги: «Говорять гірники Харлана». <i>Переклад Г. Волковиського</i>	211

Редактор *О. Варкентін*
Художник *С. Адамович*
Техн. редактор *Л. Казиміренко*
Коректор *Г. Голіонко*

Теодор Драйзер. Очерки и рассказы.

(На українском языке)

БФ 03363. Підписано до друку 24.X. 1950 року. Друк. арк. **11,27**.
Обл.-вид. арк, 8,71. В друк. арк 35800 зн. Формат паперу 84×108/₃₂.
Зам. 1322. Тираж 20.000.

4-та Республіканська поліграфічна ф-ка, м. Київ, пл. Калініна, 2.

ТЕОДОР ДРАЙЗЕР

НАРИСИ І ОПОВІДАННЯ

ДЕРЖАВНИЙ ВИДАВНИЦТВО

ТЕОДОР ДРАЙЗЕР

III

ТЕОЛОГІЯ ПАМ'ЯТІ

III